

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

Пархоменко Марія Вікторівна

УДК 94 (100) “09”: [327+355.48]

ДИСЕРТАЦІЯ

«Повсякденне життя візанійського Херсонеса-Херсона (IV–X ст.)»

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____М.В. Пархоменко

Науковий керівник (консультант): Сорочан Сергій Борисович, доктор історичних наук, професор.

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Пархоменко М.В. «Повсякденне життя візантійського Херсонеса-Херсона (IV–X ст.)»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

У дисертації досліджується повсякденне життя мешканці візантійського Херсонеса–Херсона IV–X ст. у контексті критеріїв якості міського життя у Візантії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на рівні дисертаційної роботи здійснена розробка актуальної наукової проблеми, яка досі не була предметом окремого дослідження в історичній науці.

Оцінено благоустрій ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона у контексті візантійських стандартів міського життя VI–X ст. і кліматичних змін доби раннього середньовіччя у регіоні Північного Причорномор'я. Встановлено що Херсонес–Херсон ранньосередньовічної доби, був залучений до адаптивних процесів, викликаних суттєвими кліматичними змінами у Середземномор'ї. Вони супроводжувалося різного роду катаклізмами, перш за все, землетрусами, похолоданням та підвищенням вологості атмосфери. У Херсонесі це призвело до повсюдної будівельної активності на території городища у VI–VII ст., яка торкнулася не лише фортечних мурів та громадських споруд, але й житлових будинків. Визначено, що основним критерієм добробуту у візантійській урбаністичній традиції до VI ст. стає безпека. Важливого значення надавали облаштуванню церков, адміністративних установ, лазень, лікарень та афедронів. Бажаною, до VI ст., вважалася наявність у місті театру. Невід'ємною рисою візантійського містобудування був традиціоналізм, виявлений у бажанні зберегти зовнішній вигляд житлових і громадських будівель з часів античності.

Уточнено: причини зміни міської топографії та планування у IV–X ст. специфіку функціонування об'єктів міської інфраструктури, зокрема встановлено час і причини припинення функціонування античного театру

Херсонеса, з'ясовано подальше використання його території. Доведено, що причиною її забудови стала муніципальна реформа у Візантійській імперії IV ст. Визначено причини структурних змін візантійських лазень на території ранньосередньовічного Херсонеса, доведено, що трансформація конструкції терм була спричинена адаптацією до кліматичних змін, що відбулися за ранньосередньовічної доби. Лазні нового типу було легше, економніше нагріти та забезпечити водою, зберегти у них тепло. Схарактеризовано міську систему безпеки у контексті візантійської поліоркетики, виділено, реконструйовано та співвіднесено із міською топографією об'єкти інфраструктури безпеки міста, до яких належали фортифікаційні споруди, водозбірні цистерни, склади та сховища з продовольчими запасами тощо. Встановлено неперервність і наступність існування зазначених об'єктів у місті впродовж усього досліджуваного періоду. Для періоду IV–V ст. такими об'єктами могли бути велика водозбірна цистерна, розташована у південно-західній частині міста та «зерносховище» II–IV ст. у XV кварталі. До VI–IX ст. належать великий військово-цивільний архітектурний комплекс у Південному районі міста поряд з міськими воротами, що прикривався системою балліст, розташованой на спеціально облаштованой для цього 13 куртині. До монументального комплексу, окрім цистерни та сховища для продовольства належали також лікарня та міський афедрон на 30 місць. У IX–X ст. нову камарну підземну цистерну було облаштовано в VII кварталі, а складські приміщення були перенесені (або додані) в середині IX ст. до комплексу фемного преторія, розміщеного в цитаделі та перебудованого в значно більший наприкінці IX ст.

Визначено стан медичного забезпечення мешканців Херсонеса у ранньосередньовічний період історії міста, проаналізовані медичні інструменти ранньосередньовічної доби. До кола медичних інструментів ранньосередньовічного періоду належать бронзові вільчаті припікачи, бронзові пінцети з плоскими Г-подібними губами, примітивні пінцети без зубчиків, порожничи пташини кістки, загострені з двох боків, медичні ложечки, дозатори, флакони для приготування ліків, скляні підноси, керамические чаши для обробки ран чи для спуску крові, а також ступи та кам'яні дощечки, що

служували для змішування ліків чи для заточування та правки хірургічних інструментів. Розвинуте припущення про існування міської лікарні на місці монументального архітектурного комплексу, розташованого поряд з 13 куртиною та Південними воротами. Лікарня складалася з терапевтичного та операційного, а також жіночого та чоловічого відділень, поєднаних анфіладою, опалюваною пічю в стіні південної зали. Шість цегляних колон у екседрі цієї зали могли огорожувати переносне вогнище й слугувати опорою для куполу чи напівкуполу з вентиляцією, що було характерною особливістю візантійських лікарень.

Здійснено спробу типологізації будинків ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона. Встановлено, що типовий херсонеський житловий будинок IV–X ст. зберігав спадковість від пізньоантичного і належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових будинків з вертикальним функціональним розподілом приміщень. Набуло подальшого розвитку - комплексний огляд топографічних особливостей міста з точки зору житлової забудови, доведено, що житлові будинки існували за ранньосередньовічної доби в усіх районах городища, за винятком західного, де життєдіяльність переривається у VI ст. Середнє значення площі встановлене за садибами в XVIII кв.: однієї кімнати житлової частини - 19 м^2 ; всіх кімнат - 44.04 м^2 ; двору - 50.42 м^2 ; господарських приміщень з урахуванням комори - 58 м^2 , що займало таким чином в середньому 50% площі садиби. Середня площа будинку Херсона ранньосередньовічної доби за матеріалами XVIII кв. складає 102 м^2 . В цілому, встановлені розміри садиб та окремих приміщень відповідають загальновізантійським тенденціям ранньосередньовічної доби. Загальна площа якої становила $100\text{--}150 \text{ м}^2$.

Переглянуто роль і місце варварського компонента в етнічному складі Херсонеса VII–X ст., доведено, що візантійський Херсон не був моноетнічним грецьким містом, а мав у складі свого населення значний варварський компонент. Визначено обставини вливання та механізми адаптації нових мешканців до міського середовища. причини зміни етнічного складу ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона. На підставі Житій єпископів

Херсонських визначено причини варварських впливань до громади міста у IV ст. Найбільший слід серед негрецького населення ранньосередньовічного Херсона лишили сармати. Влившись до складу місцевих мешканців вони певний час зберігали свою етнічну самобутність. На початку нашої ери до етнічної картини Херсонеса додався юдейський компонент. Уточнено час і обставини перебудови синагоги на храм, класифіковано херсонеську синагогу в контексті візантійської архітектурної традиції, встановлено, що вона належала до характерного синагогального проміжного типу «широкого дому» квадратної форми, найбільш розповсюдженого у III–IV ст. Уточнено локалізацію та обставини спорудження першого християнського храму у візантійському Херсоні на місці «Базиліки 1935 р.» не пізніше початку 390-х рр., за єпископа Єсферія. Присутність двох інших етносів – хазар і слов'ян – дуже слабо відображена у археологічних матеріалах ранньовізантійського Херсонеса–Херсона, матеріали писемних джерел спірні. Так, наприклад, єдине свідчення безпосередньої присутності русів у місті – це легендарне вивчення мови слов'ян Константином Філософом у Херсоні 860/861 р. Однак і воно сумнівне, оскільки вивчені Константином письмена ідентифікуються як сурські, тобто сирійські. Навряд ці етноси могли бути істотними складниками етнічного складу Херсона того часу. Епіграфічні пам'ятки дозволяють припускати виникнення у місті в IX–X ст. вірменської колонії, яка перетворилася на організовану громаду до XI ст. Слабо, однак все ж засвідчено у місті й присутність представників салтово-маяцької культури, які проникали до Херсона з VIII–IX ст.

Антропологічні спостереження дозволяють уявити такий образ пересічного мешканця ранньосередньовічного Херсона. Це була, швидше за все, людина вже не грецької, а ближче до сарматської або іншої варварської зовнішності, порівняно молода, віком до 25 років, нерідко зайнята важкою фізичною працею. Дитяча смертність тут була вищою за середньостатистичну по імперії й сягала 56 %. Якщо вік померлих у візантійському Херсоні було встановлено антропологами вірно, то середня тривалість життя городян перебувала на загальновізантійському рівні чи навіть дещо нижче за середні

показники – у межах 30 років проти 36,5 років по Візантії в цілому. Високий рівень дитячої смертності, яка забирала понад половину народжених, не давав змоги здійснюватися природному приросту населення міста, що також робило необхідним регулярне поповнення візантійського Херсона новими мешканцями-переселенцями.

Визначено специфіку харчового раціону Херсонеса–Херсона, опрацьовано та введено до наукового обігу матеріали звітів, що відобразили раціон харчування середньовічного херсонита. Схарактеризовано біологічну цінність окремих продуктів, вживаних херсонитами, а також наслідки їхнього вживання, доведено панівне значення білкової їжі у раціоні, а також брак рослинної, що згубно позначалося на фізичному стані містян. Переглянуто обставини та причини утрудненого становища та смерті Папи Мартіна I у період заслання до Херсонесу. Доведено, що його смерть була спричинена крайньою стадією загострення подагри, що посилилася через мимовільне недотримання дієти, що виключала споживання їжі, багатої на білок, тобто риби та м'яса, що були найбільш доступними продуктами харчування херсонитів. Уточнено традиції приготування їжі херсонитами, зоврема доведено, що на зміну традиційному для античності смаженню приходить варення і тушкування.

Здійснено спробу проаналізувати зображення візантійського одягу на стінах склепів ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона; систематизовано інформацію про залишки одягу з археологічних звітів; введено до наукового обігу неопубліковані та не аналізовані раніше знахідки елементів одягу з археологічних звітів розкопок «Базиліки на пагорбі», здійснених С. А. Беляєвим. Здійснено графічну та комп'ютерну реконструкцію елементів костюма городян Херсона за матеріалами некрополю «Базиліки на пагорбі». Одяг городянина візантійського Херсона доповнює образ варваризованого ромея то романізованого варвара. Зображення одягу на фресках з ранньовізантійських склепів свідчить про зміну естетичного ідеалу одягу херсонитів, який сприйняв варваризовані візантійські риси, вдало пов'язані з новим християнським світоглядом, що вимагав закритості силуету тіла. Одяг

мешканців візантійського Херсона ранньосередньовічного періоду відрізнявся консервативністю.

В дослідженні доведено, що повсякденний побут ранньосередньовічного херсонита був відносно впорядкованим та облаштованим, нічим не поступався за рівнем комфорту та добробуту побуту мешканців інших провінційних візантійських міст. Городяни прагли зберегти античні традиції, однак кліматичні умови, війни та хвороби, включаючи періодичні спалахи епідемії чуми, змушували їх підлаштовуватися до потреб часу. Пересічний херсонит до X ст. став християнином варварської зовнішності, їв переважно білкову їжу, жив у зменшеній копії античної садиби й охоче носив шерстяну туніку, поширену ще з доби античності. Все це дозволяє назвати Херсонес-Херсон IV-X ст. типовим провінційним пізньоримським, а потім візантійським центром з традиційними для імперії проблемами повсякденного життя та способами їхнього вирішення.

Ключові слова: Херсонес-Херсон, Візантія, повсякденне життя, побут, міська культура, кліматичні зміни, житловий будинок, херсонеський театр, лазні, медицина, етнічний склад, раціон харчування, одяг херсонітів.

ABSTRACT

Parkhomenko M.V. Daily life of Byzantine Chersonesos – Cherson (4th-10th centuries). Manuscript.

The thesis for the Degree of Candidate of Historical Science, speciality 07.00.02 – World History – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

The thesis is on the subject of daily life of Chersonesos-Cherson citizens in the byzantine period (4th-10th centuries) in the context of urban life quality in Byzantium.

Scientific novelty of the thesis results consists in the fact that the actual scientific issue that had not been a subject of particular interest yet was developed here at the scale of scientific dissertation for the first time, namely:

The improvement of early-middle-ages Chersonesos-Cherson in the context of byzantine standards of urban life of the 6th–10th centuries and climatic zones of North Black Sea coastal region in the Early Middle Ages was estimated. It was determined that Chersonesos-Cherson of the Early Middle Ages was involved in adaptation processes caused by the dramatic climate changes in the Black Sea region. Different natural disasters such as earthquakes, cooling and increasing of humidity followed the climate changes. That caused more active construction development on the territory of the archaeological site in 6th–10th centuries which concerned residential houses as well as fortress walls and municipal buildings. It was found out that the main criteria of well-being in the byzantine urban life in the 6th c. was safety. Improvement of churches, administrative buildings, baths, hospitals and toilets was of a great importance. Before the 6th century it was desired to have a theatre in the city, too. One of the essential parts of byzantine urban planning was traditionalism which was expressed in the desire to preserve the appearance of residential and public buildings from the Antique times.

Specified: the causes of urban topography and planning change in the 4th–10th centuries, the specifics of functioning of urban infrastructure objects, in particular; the time and causes of cessation of Chersonesos antique theatre have been found out, further use of its territory has been described; it has been proven that municipal reform of 4th century in Byzantine Empire became the cause of the theatre territory development. Furthermore, the causes of structural changes of byzantine bathhouses on the territory of early-middle-ages Chersonesos have been established, in particular, it has been proven that the thermal baths reconstruction was the result of their adaptation to the climatic changes of the Early Middle Ages: the new baths were easier to keep heat and provide with water and therefore more cost-effective. The urban security system in the context of byzantine poliorcetica has been characterized; the security objects of the city such as fortifications, water cisterns, warehouses and food storages have been distinguished, remodeled and correlated with the city topography. It has been proven that these objects continuously existed in the city during the all researched period. In the 4th–5th centuries it could be the big water cistern in the south-eastern part of the city and the “grain storage” of the 2nd–4th

centuries in the 15th block. In the 6th–9th centuries it was the great Civil-Military architect complex in the South part of the city near the city gates. The complex was secured by the ballistae system located on the 13th curtain wall specially equipped for this purpose. Except for the cistern and food storage the hospital and city toilet for 30 persons were also the parts of the Civil-Military complex. In 9th–10th centuries new underground cistern was set up in the 7th block and in the middle of the 9th c. the warehouses were moved (or added) to the theme Praetorium complex that was located in the citadel and greatly enlarged in the end of the 9th century.

Furthermore the state of medical care of Chersonesos in the Early Middle Ages has been established and medical instruments of this period have been analyzed. The medical instruments of the Early Middle Ages included bronze fork-shaped cauter, bronze tweezers with flat Γ-shaped tips, simple tweezers without teeth, hollow bird bones with both ends sharpened, medical spoons, dispensers, vials for medicines, glass trays, ceramic cups for wounds treatment or bloodletting, mortars and stone tablets for medicine mixing or surgery instruments sharpening and stropping. It has been assumed that on the site of the monumental architect complex near the 13th curtain wall and the South gates the municipal hospital existed. The hospital consisted of therapy and surgery departments as well as men's and women's departments. They were connected by the enfilade heated by the furnace located in the south hall. Six brick columns in the exedra of this hall could enclose the portable fire and serve as a support for the dome or semi-dome with air venting which was the characteristic of byzantine hospitals.

An attempt has been made to typologize Chersonesos houses of the Early Middle Ages. It has been found out that typical Chersonesos residential house of the 4th–10th century inherited its appearance from the Late Antique house and belonged to widespread Mediterranean type of two-store house with vertical functional distribution of rooms. What has been further researched and developed – the complex view of the city topography in regard to residential housing; it has been proven that residential houses existed in every part of the archaeological site except for the western part where viability was interrupted in the 6th century.

The existence and role of barbarian ethnic groups as a part of Chersonesos ethnic structure in the 7th–10th centuries have been reconsidered; it has been proven that byzantine Chersonesos was not a mono-ethnic Greek city and percentage of barbarians in the population of the city was quite high; the circumstances of their immigration and adaptation mechanisms to the new urban environment as well as the causes of ethnic structure changes have been determined; on the basis of The Lives of Holy Bishops of Cherson the causes of barbarian infusion to the population of the city in the 4th century have been defined. Among the non-Greek population the most significant trace has been left by Sarmatians. Having joined the population of the city they kept their ethnic identity for the long time. At the beginning of our era the Jew component appeared in the ethnical picture of Chersonesos. The time and circumstances of the reconstruction of synagogue into a temple have been refined; the Chersonesos synagogue was classified in the context of byzantine architect tradition and it has been established that the synagogue belonged to a distinctive synagogic intermediate type of the square “wide house”, which was the most widespread in the 3rd–4th centuries. In the thesis have been also specified the localization and circumstances of construction of the first byzantine Cherson Christian church which was built on the site of “Basilica 1935” no later than 390-ies under bishop Etherius. The presence of two other ethnic groups – Khazars and Slavs – is poorly expressed in the Chersonesos archaeological material of Early Byzantium period and written sources are dubious. Thus, the only evidence of Rus’ people in the city has been the legendary fact that Konstantin the Philosopher learned the Slavic language in Kherson in 860-861. Though the fact is also questionable because the texts learned by Konstantin have been identified as Surian, i.e. Syrian. These ethnic groups could hardly constitute a significant part of the Cherson population of that time. Epigraphic inscriptions suggest that an Armenian settlement appeared in the city in 9th–10th centuries and before the 11th century it became an organized society. Saltovo-Mayaki’s existence in the city has been also testified though quite poorly; they started to penetrate to Cherson in the 8th–9th centuries.

Anthropological researches suggest the following image of an average resident of early-middle-ages Cherson: a man of rather Sarmatian or other barbarian

appearance, younger than 25, often engaged in hard physical labour. Child mortality rate was 56% here which was the highest level in the Empire. If the age of deceased was determined correctly the average life expectancy of urban residents was around 30 years which was little less than 36,5 years – the average rate in all Byzantium Empire. High level of child mortality with more than half children gone and therefore no natural increase of the population made it necessary regular infusion of new residents-migrants into byzantine Cherson.

The dietary habits of Chersonesos-Cherson have been researched and reports representing the diet of an average adult Cherson resident have been included to scientific circulation. Biological values of some products of the local diet and the effects of their consumption have been characterized; domination of high protein products and lack of plant-based foods have been proven as well as the fact that it caused harm to a physical condition of the citizens. The circumstances and causes of the illness and death of Pope Martin I in the period of his exile to Chersonesos have been revised. It has been proven that his death was caused by the rapid deterioration of gout which could be a result of the high-protein diet rich with meat and fish, the most accessible products in Cherson. The cooking habits in Cherson have been specified, in particular, the fact has been proven that boiling and stewing replaced traditional frying.

An effort to analyze the images of byzantine clothes on the walls of the early-middle-ages Chersonesos-Cherson crypts has been implemented; the information of the clothes remains from the archaeological reports has been systematized; unpublished and unanalyzed findings of the clothes elements from the archaeological reports of “Basilica on the hill” excavations implemented by S.A. Belyaev have been included to the scientific circulation; the graphic and computer remodeling of the elements of the citizen’s outfit according to materials of the “Basilica on the hill” necropolis has been made. The outfit of the byzantine Cherson citizen complements the image of barbarianized Roman or Romanized barbarian. The clothes images on the frescos of byzantine crypts reflect the change of the aesthetic ideals of Cherson citizens outfit. In the outfit appeared the barbarianized byzantine features successfully reflected the new Christian view of mind which demanded the covered body

silhouette. The outfit of the Cherson people in the Early Middle Ages was quite conservative.

The fact that daily life of Cherson residents in the Early Middle Ages was quite regulated and comfortable with the same level of comfort and well-being as in the other provincial byzantine towns has been proven in the research. The citizens strived to keep the Antique traditions but climatic changes, wars and illnesses including plague forced them to adapt to the demands of the time. The average Cherson resident before the 10th century became the Christian of the barbarian look, ate mostly protein products, lived in a smaller copy of an Antique homestead and gladly wore a woolen tunic that had been widespread since Antique times. All this makes it possible to consider Chersonesos-Cherson of the 4th–10th centuries a typical provincial Late Roman and then Byzantine center with the traditional for the Empire problems of daily life and ways of their solving.

Key words: Chersonesos-Cherson, Byzantium, daily life, urban culture, climatic changes, residential house, Chersonesus theatre, bathhouses, medical care, ethnic structure, diet, outfit of Cherson citizens.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

Статті у фахових виданнях України:

1. Пархоменко М.В. О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV–IX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 12. Харків, 2008. С. 43–56.
2. Пархоменко М.В., Домановський А.М. Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. К., 2008. № 2. С. 115–121. (Особистий внесок здобувача: здійснено огляд сучасної візантиністика в Харківському університеті).
3. Пархоменко М.В. Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 939. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 6–11.
4. Пархоменко М.В. О медицине в византийском Херсонесе - Херсоне // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер.: «Історія». Вип. 44. С. 40-52.
5. Пархоменко М.В. Письма Папы Мартина I как источник о рациона питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1087. Сер.: Історія. Вип. 47. С. 69–81.

Публікації у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

6. Пархоменко М.В. Одяг городян ранньсередньовічного Херсонесу-Херсону в контексті візантійської традиції // Історія та географія. Збірник наукових праць. Харків, 2017. № 54. С. 103-109. (Index Copernicus)

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:**

7. Parkhomenko M. To the issue of time and reasons of the theater of Chersonessus decadence // *Res Historica. Czasopismo Instytutu historii UMCS. Nr. 43. Roc. 2017. Lublin, 2017. P. 11 - 26. (Index Copernicus)*
8. Пархоменко М.В. «Варвари чи ромеї». До питання про роль варварського компоненту в етнічному складі населення ранньовізантійського Херсонеса-Херсона // *Дриновський збірник. Софія – Харків, 2017. Т. 10. С. 175-180.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Пархоменко М. Место чина христианского погребения в повседневной жизни раннесредневекового Херсонеса // *Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої перемоги. Вип. 3. Ч. 1. Гуманітарні науки. К., 2005. С. 117–118.*
10. Пархоменко М. Погребальний обряд раннесредневекового Херсонеса // *Иресиона. Античный мир и его наследие. Белгород, 2006. Вып. 3: Материалы III Междунар. науч. семинара к 130-летию Белгородского государственного университета и к 20-летию кафедры всеобщей истории БелГУ. С. 69–74.*
11. Пархоменко М. Жилой дом раннесредневекового Херсонеса // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р.) / Інститут археології НАН України. Чернігів, 2006. С. 127–129.*
12. Пархоменко М. В. О влиянии христианства на повседневную жизнь Херсонеса V-X // *Место религии в истории общества. Материалы круглого стола молодых ученых (9 дек. 2004 г.). Харьков, 2006. С. 15–25.*

13. Пархоменко М. О неканонической деятельности христианской общины в византийском Херсонесе // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної конференції молодих вчених 29 квітня 2007 р. Харків, 2007. С. 215–217.
14. Пархоменко М. О неканонических жертвоприношениях раннесредневекового Херсонеса // Мир Византии : Материалы Международного науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт. 2006 г.). Белгород, 2007. С. 150–156.
15. Пархоменко М. В. О медицинских инструментах в средневековом Херсоне // Классическая и византийская традиция, 2009: Материалы III Международного науч. семинара / Белгород. гос. ун-т. Белгород, 2009. С. 163–167.
16. Пархоменко М. В. Одежда жителей византийского Херсона // Кондаковские чтения, III : Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь : Материалы III Международной науч. конференции, г. Белгород, 8–9 окт. 2010 г. Белгород, 2010. С. 138–146.
17. Пархоменко М. В. К вопросу о локализации больницы в византийском Херсоне // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной науч. конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков, 2010. С. 89–90.
18. Пархоменко М. К вопросу о медицине в византийском Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 265–267.
19. Пархоменко М. К вопросу о качестве жизни византийских горожан: постановка проблемы (на примере Херсонеса / Херсона) // Історичні регіони України: минуле та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. 28–29 листопада 2013 р. Харків, 2013. С. 58–62.
20. Пархоменко М. В. Варвари чи ромеї ? До питання про етнічний склад населення кримського Херсонесу-Херсону за доби середньовіччя // Крим

в історії України. II Міжнародна наукова конференція. 08 жовтня 2015 р. К., 2015. С. 23–24.

21. Пархоменко М. В. Представление ромеев о расположении идеального дома в Византии // *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы.* Харьков ООО НТМТ, 2015. С. 135–139.
22. Пархоменко М. В. О раннесредневековой жилой застройке в северо-восточном и северном районах Херсонеса-Херсона // *Стародавнє Причорномор'я / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова та ін. Вип. 11: Матеріали XI Читаннь пам'яті проф. П. Й. Каришковського та міжнар. конф., Одеса, 11–13 берез. 2016 р. Одеса, 2016. С. 420–426.*
23. Пархоменко М. В. К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса-Херсона // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Междунаро. науч. конф., посвященной 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.).* Харьков, 2016. С. 62–63.
24. Parhomenko M. Barbarians or Romaioi?: Notes on the Ethnic Identity of the Inhabitans of Byzantine Chersonesus, 4–10 Centuries // *Leeds International Medieval Congress. 03–06 July 2017. London, 2017. P. 16–17.*

Статті, що додатково висвітлюють зміст дисертації:

25. Пархоменко М. В. Медицина в византийском Херсоне // *Медицина в художніх образах: статті / Донец. нац. мед. ун-т ім. Горького. Донецьк, 2011. Вип. 8–9. С. 257–268.*
26. Пархоменко М. В., Хричов С. О., Шуліченко А. Д. Візантія стає ближчою, або Що під мантиєю у «Василевса»? // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 151–154. (Особистий внесок здобувача: здійснений історіографічний огляд).*

27. Пархоменко М., Ткаченко О. Об'єднані Візантією в книгарні «Є» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 15. С. 263–268. (Особистий внесок здобувача: здійснений історіографічний огляд).
28. Пархоменко М. В. Идеальная среда обитания по-византийски: стандарты городской экологии ромеев // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Гл. ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 3. Харьков : Майдан, 2015. С. 174–190.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	20
Вступ.....	21
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження.....	30
1.1. Історіографія.....	30
1.2. Джерела.....	41
1.3. Методологія та методи дослідження.....	55
Розділ 2. Міський простір Херсонеса–Херсона у контексті критеріїв якості життя візантійського городянина.....	64
2.1. Місцеві кліматичні умови та їхні особливості.....	65
2.2. Планування міста. Санітарно-гігієнічна інфраструктура.....	72
2.3. Міська система безпеки. Військові та адміністративні споруди.....	75
2. 4. Театр та його трансформація.....	100
2.5. Лазні.....	108
2.6. Міська лікарня та медицина.....	112
Розділ 3. Житловий простір херсоніта.....	123
3.1. Уявлення про ідеальний дім у Візантії.....	125

3.2. Житловий будинок на карті міста.....	138
3.3. Елементи житлового будинку в Херсонесі–Херсоні.....	148
Розділ 4. Херсоніт у структурах повсякдення.....	157
4.1. Етнічний склад та антропологічний вигляд населення ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона.....	158
4.2. Кухня та харчування.....	180
4.3. Одяг мешканців ранньосередньовічного Херсона.....	194
Висновки.....	208
Список використаних джерел та літератури.....	217
Додатки.....	302
А. Ілюстрації до розділу 2.	302
Б. Ілюстрації до розділу 3.	309
В. Ілюстрації до розділу 4.	312
Г. Список публікацій здобувача за темою дисертації	326

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Архив ИА НАНУ	Архів Інституту археології Національної академії наук України
Архив НЗХТ	Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
АДСВ	Античная древность и средние века
АО	Археологические открытия
АПВВІ	Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії
ВВ	Византийский временник
ВДИ	Вестник древней истории
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древности
ИРАИМК	Известия Российской академии истории материальной культуры
ИТУАК	Известия Таврической учёной архивной комиссии
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАИАСК	Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК	Отчет имп. Археологической комиссии
ПИФК	Проблемы истории, филологии, культуры
СА	Советская археология
СХМ	Сообщения Херсонесского музея
Х. сб	Херсонесский сборник
DOP	Dumbarton Oaks Papers

ВСТУП

Сучасній історіографії притаманне зацікавлення повсякденним життям спільнот минулого. На думку візантиніста Дж. Хелдона, структури повсякдення попередніх епох привертають особливу увагу тоді, коли вважаються актуальними для теперішньої цивілізації [780, р. 51]. Візантійський вплив на минуле Русі та України в більшості випадків пов'язується з «трьома векторами значущості» Херсона [494, р. 225]: світсько-науковим та цивілізаційним, історико-політичним, сакральним [2, с. 321; 711, р. 37-59; 370, с. 145-334; 254, с. 293-298; 162, с. 533-534; 177, с. 44-46]. Водночас «візантійське місто» з його численними урбаністичними досягненнями «благоустрою» та «комфорту» сприймалося імперською владою як один із засобів поширення візантійського впливу на прикордонних територіях, що добре видно з описів будівельної діяльності Юстиніана I, зроблених Прокопієм та Агафієм Мірінейським [463; 3]. Безпосереднє знайомство русів із візантійським «стилем життя» відбувалося у межах Константинополя–Царгорода і провінційного Херсона–Корсуня. Разом з тим, цей період історії міста є найбільш дискусійним щодо будь-яких вимірів його життєдіяльності [492, с. 88-235; 552, с. 6-77]. Специфіка висвітлення історії Херсона у писемних джерелах дозволяє застосувати поняття «темних віків», яке традиційно характеризує VII–IX ст. [43, с. 63-64], до усього ранньосередньовічного періоду його історії.

Для характеристики стану Херсона у IV–VI ст. типовим стало визначення відомого дослідника А. Л. Якобсона: «Це віддалений і крайній пункт імперії серед суцільно ворожого оточення. З дозорного пункту, яким був Херсон у IV та першій половині V ст., він був перетворений Візантією на опорний пункт імперії в обширній області Північного Причорномор'я» [690, с. 240; 73, с. 103; 487, с. 320]. Херсонес стає форпостом візантійської держави, відображенням її економічної, політичної та релігійної могутності [567, с. 123-131; 574, с. 118-132; 578, с. 83-89; 563, с. 21-46; 599, с. 301-327; 595, с. 320-361]. Масштабне будівництво у місті, а також економічний злет міста у V–VI ст. дозволили А. Л. Якобсону назвати Херсонес того часу столицею візантійської

Таврики [692, с. 12]. Період VII–IX ст. в історії міста оцінюється дослідниками по-різному, що призвело до історіографічного розколу в контексті характеристики соціально-економічної та політичної історії міста і його значення для Візантії. Такі дослідники як А. Л. Якобсон, Г. Д. Белов, Д. Л. Таліс вважали, що Херсонес у цей час зазнав повного економічного занепаду, що призвело до натуралізації господарчого життя міста, занепаду ремесла, риболовного промислу, торгівлі, припинення карбування монети [692, с. 71; 73, с. 69; 614, с. 54-73]. З іншого боку, А. І. Романчук та С. Б. Сорочан наголошували на рівномірності економічного розвитку міста впродовж VI–X ст. [490, с. 42-55; 551, с. 451-488]. У цілому, як констатував С. Б. Сорочан, в образі міста не проступало безкровне обличчя вбогості – незмінної супутниці кризи та занепаду [551, с. 488]. Другу половину IX–X ст. дослідники суголосно вважають часом економічного розвитку й відновлення міста [492, с. 396-397; 599, с. 337-398; 590, с. 58-60; 558, с. 369-388]. Отже, досліджуваний період історії Херсонеса у соціально-політичному аспекті має чимало білих плям і спірних невирішених питань, спричинених неоднозначністю інтерпретації інформації, отриманої з письмових джерел, і фрагментарністю джерел речових.

Повсякденне життя мешканців Херсонеса–Херсона, незважаючи на свою актуальність в історіографічному полі сучасного візантинознавства [871, р. 132; 770, р. 41], взагалі опинилося поза межами уваги дослідників ранньосередньовічного періоду історії міста. Однак при цьому саме увага до побуту херсонітів дозволяє, завдяки фокусуванню на рівні життя індивідуума, крізь призму його «мікроісторії» по-новому поглянути на дискусійні питання соціально-економічної та політичної історії Візантії в цілому та Херсонеса зокрема. Особливого значення такий підхід набуває щодо періодів історії, погано висвітлених джерелами. «Реалії повсякдення», на думку візантиністів М. А. Поляковської та О. О. Чекалової, роблять минуле живим, близьким, відчутним, створюють те, що називають «ароматом епохи» [457, с. 5].

Повсякденне життя візантійців, як правило, досліджувалося на прикладі столиці імперії – Константинополя, і висновки та спостереження щодо життя

столичного мешканця екстраполювалися на міське життя провінційних міст. Однак такий підхід видається більш ніж сумнівним. Херсонес–Херсон, який був провінційним прикордонним містом імперії, привертає увагу зокрема тому, що може бути використаний як зразок для дослідження повсякденного життя подібних населених пунктів Візантії. На початковому етапі археологічного дослідження Херсонеса не відбулося того, що мало місце під час розкопок Афін, Коринфа чи будь-якого іншого античного та згодом середньовічного візантійського міста. Як зазначав грецький архітектор та археолог Хр. Бурас, у Херсонесі «більш привабливі пам'ятки античності порівняно із середньовічними» не відволікли погляди дослідників, тому під час розкопок Херсонеса не були зруйновані середньовічні шари [732, р. 61]. На значенні збережених середньовічних пам'яток у провінційних візантійських містах наголошує і дослідник архітектури та мистецтва Ч. Мак-Каркодейл, зазначаючи, що «безпосередньо візантійських інтер'єрів не збереглося, і тому основну інформацію слід здобувати зі збережених будинків у провінційних містах імперії» [733, с. 37]. На тому ж значенні візантійського Херсона акцентують увагу В. Брандес [736, s. 120], Е. Ястржебовська [794, р. 399-428] та Д. Смідлі [877, р. 291-297.]. Останній відзначив важливість систематичних та широкомасштабних археологічних досліджень городища.

Тим часом перша спроба комплексного наукового аналізу «структур повсякдення» провінційного візантійського міста складна, але цікава через пошук методологічного підходу. По-перше, дослідження повсякденного життя представників різних соціальних груп і часів традиційно зосереджене на обробці значного масиву писемних джерел, речові ж, зазвичай, використовуються як допоміжний ілюстративний матеріал. Вивчення повсякдення міст Північного Причорномор'я як середньовічного, так і античного періодів робить неможливим застосування такого підходу внаслідок специфіки джерельної бази. Крім того, на сучасному етапі у світовій візантиністиці так і не було визначено критерії того, що саме можна і потрібно вважати історією повсякдення. На думку Дж. Хелдона, головною помилкою в цьому питанні є застосування сучасних критеріїв «нормальності та

раціональності» до оцінок повсякденних процесів візантійського суспільства [780, р. 72]. У цьому дисертаційному дослідженні здійснено спробу поглянути на повсякденну історію провінційного візантійського міста крізь призму ознак «добробуту», визначених на підставі уявлень самих візантійців. Визначення критеріїв «нормального» міського життя з точки зору ромеїв здійснено, як і пропонував Дж. Хелдон [780, р. 51-72], на підставі аналізу наративних, законодавчих, агіографічних та інших джерел доби. Відсутність фіксованого кола питань, що стосуються повсякдення, дозволяє приділити увагу актуальним проблемам сучасної візантійської урбаністики, визначеним на 23-му Міжнародному конгресі візантійських студій у Белграді 2016 р.: роль кліматичних змін, еволюція міської інфраструктури, житлове будівництво, харчування та хвороби містян [855, р. 60-91].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у межах комплексної наукової теми «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну та середньовічну епохи», реєстраційний номер 0112U004750, шифр IST_4.

У цілому, незважаючи на багаторічний досвід дослідження історії ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона, в історіографії так і не було здійснено спроби всебічного аналізу повсякденного життя цього провінційного візантійського міста. Це дозволяє визначити **мету** дисертаційного дослідження – комплексне вивчення «структур повсякдення» мешканців візантійського Херсонеса–Херсона IV–X ст. у контексті критеріїв якості міського життя у Візантії.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя мешканців візантійського Херсонеса–Херсона IV–X ст. у загальновізантійському контексті. **Предметом** вивчення є визначені «структури повсякдення» з найбільш репрезентативною джерельною базою, а саме міський, житловий і особистий простір, які виступали визначальними чинниками формування буденності та побуту ранньосередньовічного херсоніта.

У дослідженні заплановано виконання таких **завдань**:

- виділити найбільш репрезентативні «структури повсякдення» міського життя провінційного візантійського міста;
- визначити критерії якості міського добробуту з точки зору візантійців;
- здійснити комплексний аналіз міської інфраструктури, екології та навколишнього оточення Херсонеса–Херсона в контексті уявлень візантійців про міський добробут;
- виділити та проаналізувати археологічні рештки житлового будівництва ранньосередньовічного періоду історії міста, поєднати їх із міською топографією;
- здійснити реконструкцію житлових, господарчих та виробничих елементів херсонеського житлового будинку;
- відтворити «образ» типового мешканця ранньосередньовічного Херсона, для чого визначити його етнічну приналежність та антропологічний тип, оцінити фізичний стан, визначити харчові уподобання та описати одяг.

Хронологічні межі дослідження визначаються часом виокремлення Східної Римської імперії, яке відбулося впродовж IV ст., і часом, коли Херсон, будучи віддаленим прикордонним дозорним пунктом імперії, поступово перетворюється Візантією на опорний центр обширної області Північного Причорномор'я. Верхня хронологічна межа визначається часом остаточного завершення формування Візантії як ранньосередньовічної держави з її особливостями на рівні повсякденного життя до X ст. Цей період збігається з перетворенням Херсона на фемний центр, а також із часом екологічної чи військової катастрофи X ст., яка призвела до чергового сплеску містобудівної активності та знаменувала нову добу в житті міста.

Саме у період IV–X ст. відбувається перехід від античних традицій організації міського життя та побуту, вкорінених у політеїстичній еллінській системі цінностей, до власне середньовічного повсякдення, сформованого на основі християнського релігійного світогляду і під потужним впливом навколишнього варварського оточення.

Географічні межі дослідження зумовлені територіальними межами Херсонеса – Херсона та його найближчими околицями в Південно-Західному Криму в досліджуваний період IV–X ст.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній *уперше*:

- оцінено благоустрій ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона в контексті візантійських стандартів міського життя VI–X ст. і кліматичних змін доби раннього середньовіччя в регіоні Північного Причорномор'я;
- схарактеризовано міську систему безпеки в контексті візантійської поліоркетики, виділено, реконструйовано та співвіднесено з міською топографією об'єкти інфраструктури безпеки міста, до яких належать фортифікаційні споруди, водозбірні цистерни, склади та сховища з продовольчими запасами тощо. Встановлено неперервність і наступництво існування зазначених об'єктів у місті впродовж усього досліджуваного періоду;
- визначено стан медичного забезпечення мешканців Херсонеса в ранньосередньовічний період історії міста, запроваджено до наукового обігу інформацію про медичні інструменти, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і схарактеризовано їхнє призначення;
- виділено на карті міста ранньосередньовічні залишки будинків, визначено, описано та схарактеризовано житлові, господарські та виробничі структурні елементи херсонеського житлового будинку [Додаток Б.1];
- здійснено спробу типологізувати будинки середньовічного Херсона;
- встановлено, що типовий херсонеський житловий будинок IV–X ст. зберігав наступництво від пізньоантичного і належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових будинків із вертикальним функціональним розподілом приміщень;
- переглянуто роль і місце варварського компонента в етнічному складі Херсонеса VII–X ст., доведено, що візантійський Херсон не був моноетнічним грецьким містом, а мав у складі свого населення значний

варварський компонент, також визначено обставини впливання та механізми адаптації нових мешканців до міського середовища;

- визначено специфіку харчового раціону Херсонеса–Херсона, опрацьовано та введено до наукового обігу матеріали звітів, що відобразили раціон харчування середньовічного херсоніта;
- схарактеризовано біологічну цінність окремих продуктів, вживаних херсонітами, а також наслідки їхнього вживання, доведено панівне значення білкової їжі в раціоні, а також брак рослинної, що згубно позначалося на фізичному стані містян;
- переглянуто обставини та причини скрутного становища та смерті Папи Мартіна I у період заслання до Херсонесу. Доведено, що його смерть була спричинена крайньою стадією загострення подагри, що посилилася через мимовільне недотримання дієти, що виключала споживання їжі, багатой на білок, тобто риби та м'яса, що були найбільш доступними продуктами харчування херсонітів.
- здійснено спробу проаналізувати зображення візантійського одягу на стінах склепів ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона; систематизовано інформацію про залишки одягу з археологічних звітів; систематизовано інформацію про залишки одягу з археологічних звітів; опрацьовано, узагальнено та проінтерпретовано неопубліковані та незаналізовані раніше знахідки елементів одягу з археологічних звітів розкопок «Базиліки на пагорбі», здійснених С. А. Беляєвим [Додаток В. 4-5].

уточнено:

- причини зміни міської топографії та планування в IV–X ст.;
- специфіку функціонування об'єктів міської інфраструктури, зокрема встановлено час і причини припинення функціонування античного театру Херсонеса, з'ясовано подальше використання його території, доведено, що причиною її забудови стала муніципальна реформа у Візантійській імперії IV ст.;

- причини структурних змін візантійських лазень на території ранньосередньовічного Херсонеса, доведено, що трансформація конструкції терм була спричинена адаптацією до кліматичних змін, що відбулися за ранньосередньовічної доби, зокрема, лазні нового типу було легше, економніше нагріти та забезпечити водою, зберегти в них тепло;
- причини зміни етнічного складу ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона; на підставі Житій єпископів Херсонських визначено причини варварських впливів до громади міста в IV ст.;
- час і обставини перебудови синагоги на храм, класифіковано херсонеську синагогу в контексті візантійської архітектурної традиції, встановлено, що вона належала до характерного синагогального проміжного типу «широкого дому» квадратної форми, найбільш розповсюдженого в III–IV ст.;
- локалізацію та обставини спорудження першого християнського храму у візантійському Херсоні на місці «Базиліки 1935 р.» не пізніше початку 390-х рр., за єпископа Єферія.
- уточнено традиції приготування їжі херсонітами, зокрема доведено, що на зміну традиційному для античності смаженню приходить варення і тушкування їжі;

Набуло подальшого розвитку - комплексний огляд топографічних особливостей міста з точки зору житлової забудови, доведено, що житлові будинки існували за ранньосередньовічної доби в усіх районах городища, за винятком західного, де життєдіяльність переривається в VI ст.

Науково-теоретичне та практичне значення роботи. Результати роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, навчальних посібників та підручників, загальних курсів та спецкурсів з історії Візантії та історії світової культури, здійснення історико-архітектурної реконструкції городища Херсонеса Таврійського та організації музейної роботи в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», проведення подальших археологічних досліджень пам'ятки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи було обговорено на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, представлені у вигляді доповідей на 19-ти міжнародних та загальноукраїнських конференціях у Харкові, Києві, Чернігові, Одесі, Белгороді (Російська Федерація) та Лідсі (Велика Британія), що відбувалися у 2005–2017 рр.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 28 публікаціях [180; 420-444; 841; 913-914], 6 із яких видано у вітчизняних фахових виданнях, одне з них внесено до міжнародних наукометричних баз даних, 2 публікації розміщені у наукових закордонних періодичних виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Загальний обсяг роботи – 330 с., з них основного тексту – 198 с., список джерел та літератури (913 позицій) на 85 с., список скорочень – 1 с., додатки – 28 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Систематизація та дослідження комплексу джерел та історіографії за обраною темою, вибір відповідної дослідницької методології та методів є необхідними передумовами здійснення дослідження. Розуміння стану джерельної бази і ступінь історіографічного опрацювання теми безпосередньо впливають на отримані результати.

1.1. Історіографія

Доводиться констатувати, що на сьогодні не існує жодного спеціального дослідження, присвяченого вивченню повсякдення чи, принаймні, побуту міста. Наявна ситуація частково може бути пояснена специфічними ідеологічними інтересами в дослідженні міста, притаманними його вивченню з моменту початку розкопок 1827 р., коли основну увагу було зосереджено на релігійній історії Херсона. Радянські дослідники навпаки приділяли головну увагу економічним та політичним питанням середньовічної історії міста, не вивчаючи побуту його мешканців. Утім, на сьогоднішній день спостерігається повернення уваги науковців до культурно-релігійних студій [362-366; 242; 481; 221-228; 343-344; 643-654; 548; 562; 572; 573; 580; 581; 583; 585; 587; 634]. До пояснення останнього історіографічного повороту слід додати той незаперечний факт, що релігійне життя найбільш репрезентативно представлене в археології Херсонеса–Херсона IV–X ст. А. І. Романчук так окреслила коло питань, що перебувають у полі зору сучасних дослідників міста: Херсон і варвари, місце міста у структурі імперії, Церква та сакральне будівництво в місті [492, с. 3].

Історіографія вивчення Херсона ранньосередньовічного періоду неодноразово ставала предметом спеціального дослідження [487, с. 120; 551, с. 78-167], тому доцільним є звернення до праць, що найбільшою мірою висвітлюють окремі питання історії повсякдення, закладаючи підґрунтя, без якого детальне вивчення цього аспекту історії міста

було б неможливим. Важливо зазначити, що виклад у них переважно починається з VI ст., події міської історії переламного IV ст. не згадуються, у кращому випадку залучаються археологічні матеріали V ст.

Перше узагальнююче дослідження історії ранньосередньовічного Херсона з критичним розбором наративних, епіграфічних та археологічних джерел належить казанському візантиністу С. П. Шестакову [684]. Цю працю побудовано довкола аналізу відомих на початок XX ст. писемних джерел і присвячено переважно політичній історії та релігійному життю міста. Питання побуту і повсякдення херсонітів у ній майже не розглядаються. До певної міри уявити «храмову топографію» міста дозволяє одна з кращих робіт Д. В. Айналова «Руїни храмів» [8]. Через століття ту ж тематику було розглянуто в колективній монографії про сакральні пам'ятники візантійського Херсона [481] та в посмертному виданні О. І. Домбровського про візантійські мозаїки храмів міста [199].

Власне питання історії повсякдення, особливо господарчої діяльності херсонітів, уперше були поставлені в монографії А. Л. Якобсона «Ранньосередньовічний Херсонес» [695]. Її автор здійснив колосальну синтетичну та аналітичну працю з археологічним матеріалом, накопиченим упродовж майже ста років розкопок. Завдяки цьому йому вдалося відтворити цілісний археологічний вигляд міста V–X ст., показати особливості будівництва громадських споруд, фортечних стін, храмів. Найбільш же важливими є описи житлових кварталів та будинків ранньосередньовічного Херсона, засновані на результатах розкопок Г. Д. Бєлова, С. Ф. Стржелецького та самого автора. Актуальність і значимість цієї праці, що з'явилася 1958 р., унаочнюється тим, що чимало сучасних дослідників беруть його за основу своїх подальших розвідок [117; 487; 551; 543]. Утім, узагальнюючої історичної реконструкції ранньосередньовічного житлового будинку херсоніта А. Л. Якобсон так і не зробив.

Тематичним продовженням праці А. Л. Якобсона стали книги А. І. Романчук «Нариси історії та археології візантійського Херсонеса» та «Дослідження Херсонеса–Херсона. Розкопки. Гіпотези. Проблеми» [487; 492-

493]. У них дослідниця, ґрунтуючись на доступних їй на час написання праць даних археологічних розкопок, розглянула археологічну ситуацію, пов'язану з херсонеським домобудівництвом V–X ст. Спираючись на дослідження А. Л. Якобсона та на матеріали Портового району міста, авторка спромоглася зробити важливі доповнення і суттєво скоригувати попередні висновки. Зокрема, А. І. Романчук підняла принципово важливе питання про причини руйнування міських споруд у ранньосередньовічний період. Утім, детальний опис археологічних решток житлових кварталів й у цьому випадку не став підґрунтям для комплексної реконструкції ранньосередньовічного житлового будинку ранньосередньовічного Херсона [487, с. 147-147].

Останнім фундаментальним дослідженням, присвяченим історії ранньосередньовічного Херсона, стала узагальнююча монографія С. Б. Сорочана [551]. Праця увібрала величезний фактичний та аналітичний матеріал, що стосується різних аспектів історії міста, включаючи, зокрема, і повсякденне життя. Найбільший інтерес у контексті досліджуваної теми становлять висновки автора про причини «будівельного буму» VI ст., а також спостереження щодо топографії міста ранньосередньовічної доби. Як зазначив рецензент книги М. М. Болгов, однією з головних переваг цього дослідження є «...ретельно і зі знанням справи перенесений на Херсон із конкретними ототожненнями на місцевості складний комплекс різних типів громадських будівель Візантії. Йдеться про різноманітні лазні, лікарні, богодільні, будинки для прочан і навіть громадські вбиральні. Ці пункти написані з блискучим знанням справи, топографічні прив'язки цілком переконливі, а у низці випадків ідеальні» [102, с. 253-262]. Крім того, С. Б. Сорочан уперше торкнувся ментальних сторін життя городян, що особливо яскраво проявилось у вивченні сприйняття херсонітами смерті [551, с. 1031]. Утім, більшість питань історії повсякденного життя, таких, наприклад, як будинок, їжа, одяг тощо у монографії майже не висвітлено. Лише частина з них була свого часу розглянута С. Б. Сорочаном на науково-популярному рівні [543, с. 366-465].

Важливим доповненням до монографії про візантійський Херсон є нариси-додатки, підготовлені співробітниками Національного заповідника

«Херсонес Таврійський». Серед них найбільший інтерес становить новаторська робота О. В. Іванова, у якій дослідник уперше спробував з'ясувати загальну картину антропологічної ситуації в місті в найбільш темні віки його історії із залученням нових антропологічних матеріалів, зібраних самим автором [257, с. 1627-1638]. Її логічним продовженням стала також розвідка «Населення античного Херсонеса Таврійського – візантійського Херсона за даними антропології», у якій О. В. Іванов на основі масового антропологічного матеріалу переконливо довів гіпотезу про зміну етнічного складу міста [260].

Загальним місцем в усіх названих узагальнюючих дослідженнях стало уявлення про Херсонес–Херсон ранньосередньовічного періоду як місто, що зберегло регулярне планування, за яким будівлі об'єднувалися у прямокутні квартали, сітка яких зразково збереглася з раннього періоду. Разом із тим домашні комплекси ранньосередньовічного періоду, як правило, представлені у цих роботах лише в найзагальніших рисах як такі, що склалися з житлової та виробничої зон. Спеціальної уваги дослідників не привернули і більшість інших питань, пов'язаних із повсякденним життям містян.

Із цієї точки зору на особливу увагу заслуговують дослідження історії Херсона пізнішого часу. Це монографія А. Л. Якобсона про життя міста у XII–XIV ст. [699], книга А. І. Романчук про топографію пізньосередньовічного Херсона [496], розвідка Г. Д. Белова «До вивчення економіки та побуту пізньосередньовічного Херсонеса» [77] та вже згадувана науково-популярна праця С. Б. Сорочана, В. М. Зубаря і Л. В. Марченка «Життя та загибель Херсонеса» [543]. Значення цих праць полягає як у розробці методики дослідження названої проблеми, так і в тому, що в них, принаймні фрагментарно, наведено результати спостережень про побут міста за ранньосередньовічної доби.

У тому ж самому контексті найбільш цікавим стало нещодавнє дослідження повсякденного життя міста пізньовізантійської доби, здійснене А. Рабіновичем, Л. В. Сєдіковою та Р. Ханнебергом [474]. Базуючись на матеріалах розкопок Південного району міста, тему повсякдення було розглянуто за такими напрямками: житлові будинки, виробничі комплекси, їжа та

харчовий раціон, мешканці (професії, поховальний обряд, демографія, патології). Найбільш цікавим для нас стало опрацювання і використання матеріалів ранньовізантійських шарів Південного району міста, що дало неоціненний матеріал для дослідження питань повсякденного життя у IV–X ст.

Таким чином, дослідники Херсонеса–Херсона дореволюційного і радянського періодів, а також сучасності зосередилися переважно на політичній, соціально-економічній та релігійній складових історії міста, не приділяючи уваги повсякденній історії, що робить нагальним спеціальне дослідження цієї тематики.

Окремі аспекти повсякденного життя мешканців ранньосередньовічного Херсона побіжно або спеціально розглядалися у значній кількості дрібних праць, детальніший розгляд яких доцільно буде зробити у відповідних розділах дослідження. Тут же варто намітити основні проблеми, які порушували дослідники.

Вплив кліматичних умов раннього середньовіччя на різноманітні аспекти міського життя до останнього часу розглядався лише в контексті екологічних катастроф, спричинених сейсмічною активністю [398-405; 106-105; 375; 459; 466-468; 520-521; 530; 685-686]. С. Б. Сорочан [588] та В. В. Хапаєв [663-670], дискутуючи про можливий землетрус VI ст., не брали до уваги питання похолодання, підвищеної вологості та їх наслідків.

Питання топографії та планування пізньоантичного та ранньосередньовічного міста в усі періоди археологічного дослідження Херсонеса було і буде актуальним, доки відкриваються нові й досліджуються вже відкриті об'єкти. Значний внесок у вивчення формування міського планування від заснування міста до пізньоантичного періоду його існування включно зроблено А. В. Буйських [116]. Ці питання у найбільш широкому контексті для ранньосередньовічного періоду порушувалися у працях А. Л. Якобсона [695], А. І. Романчук [487, с. 131; 492], С. Б. Сорочана [566].

Одним із найбільш актуальних і відкритих питань облаштування міської інфраструктури залишається система водопостачання та водовідведення. На сьогодні відсутня узагальнююча праця, у якій були б враховані й

проаналізовані всі знайдені фрагменти водогону і стічних труб у межах міста. Тому достовірно з'ясувати питання про систему забезпечення водою домогосподарств складно. Відповідне дослідження, окрім скрупульозної роботи в архіві, вимагає натурного дослідження на місцевості, що в сучасних реаліях здійснити неможливо. Тим не менш важливі дослідження системи водопостачання та водовідведення за окремими кварталами було здійснено свого часу А. Л. Якобсоном [695, с. 286-292], В. І. Кадеєвим [275, с. 373; 276, с. 28], Л. В. Сєдіковою [246, с. 655], С. В. Д'ячковим [207, с. 141-146].

Обороздатність візантійського Херсонеса–Херсона цікавила дослідників ще на початку археологічного вивчення херсонеського городища [487, с. 38-59; 492, с. 181]. Основна дискусія точилася щодо датування будівництва фортечних мурів міста К. К. Косцюшко-Валюжиничем [305-314], А. Л. Бертъє-Делагардом [94-95], К. Е. Гриневичем [150-152], А. Л. Якобсоном [695] та І. А. Антоновою [19-36]. Внесок кожного дослідника докладно проаналізовано А. І. Романчук, яка також долучилася до вивчення зазначеної проблеми [492, с. 38-59]. Розглядаючи різноманітні аспекти, що впливали на безпеку міста, починаючи від характеристики зовнішніх загроз, складу та чисельності військового гарнізону, якості фортечних мурів, дослідники зосереджувалися на окремих деталях, не розглядаючи безпеку міста за ранньосередньовічної доби комплексно [131, с. 59; 551, с. 228-229].

Проблема інфраструктури розваг Херсонеса ранньосередньовічного періоду спеціально не розглядалася. До сьогодні в історіографії вважалося вирішеним питання про причини загибелі херсонеського театру у IV ст. через прийняття християнства. Відкритий 1954 р. у південно-східній частині городища театр досліджувався О. В. Домбровським [181-202], В. І. Кадеєвим [274, с. 36] та А. В. Буйських [116]. Подальше вивчення території античного театру дозволило переглянути датування функціонування на її місці культових та громадських споруд і, відповідно, дозволяє припустити інші причини та час припинення діяльності театру.

Оновлення архітектури і способу відвідування візантійських терм стали наочними матеріальними проявами впливу християнства на повсякденне життя.

С. Б. Сорочан зібрав і проаналізував археологічні рештки лазень Херсонеса–Херсона ранньосередньовічної доби [538-540]. Однак сучасні відкриття в сфері історії клімату в регіоні Середземномор'я та Причорномор'я за часів раннього середньовіччя дозволяють інакше поглянути на причини таких перетворень.

Проблема стану медичного забезпечення мешканців ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона не була предметом окремого дослідження. Деякі аспекти було побіжно розглянуто у праці В. І. Кадеєва, який проаналізував знахідки медичних інструментів для античного часу до III ст. н. е. [274, с. 132]. Детальніше на питанні стану медицини в місті в ранньосередньовічний період зосередився С. Б. Сорочан, який зробив припущення щодо місця розташування міської лікарні на території херсонеського городища [559; 560; 564; 596].

Проблема етнічного складу Херсонеса–Херсона часів раннього середньовіччя складна, дискусійна та специфічна. Питання про варварський компонент неодноразово підіймалося дослідниками [551, с. 214-216; 695, с. 256-259; 584, с. 256-259; 245, с. 78-101; 5]. А. І. Айбабін узагальнив уявлення попередників і відтворив традиційну схему етнічних процесів, з якою донині погоджується більшість науковців: Херсонес за пізньоантичної доби був заселений панівним грецьким населенням, отримав незначне варварське підживлення у IV–VI ст., представлене в основному сарматами, але до X ст. місто знову стало винятково грецьким [5, с. 49]. На сучасному етапі ця схема викликає сумніви, оскільки більшість візантійських міст до VII ст. значно оновили свій етнічний склад [350, с. 34-35].

Ранньосередньовічному будинку–садибі візантійського Херсона не присвячено жодного монографічного дослідження. Та й у цілому візантійський будинок недостатньо вивчений у світовій історіографії, що робить його дослідження затребуваним і актуальним [733, с. 1–26.]. Також не присвячено жодного спеціального дослідження й одягу мешканця візантійського Херсона. Деякі замітки щодо одягу херсонітів були зроблені С. Б. Сорочаном [543, с. 376-377], але вони не дають цілісної картини вбрання городянина візантійського Херсона.

Дослідження характеру харчування є однією з найперспективніших тем у візантійських дослідженнях – такий висновок зробив Американський інститут антропології у 2011 році [734, р. 569]. Дійсно, навіть побіжний огляд західної історіографії останнього десятиліття показує, що значна кількість білих плям у питанні харчування візантійців потребує дослідження, а стереотипні погляди, наприклад, щодо вживання білкової їжі – перегляду [753; 761; 770].

Візантійський Херсон як провінційне місто залишив менш помітний слід у письмовій традиції ромеїв, ніж такі мегаполіси, як Константинополь чи Антіохія, і реконструювати раціон його мешканців винятково за письмовими джерелами неможливо. Тому довгий час харчовий раціон городян ранньосередньовічного періоду не досліджувався взагалі. Деякі побіжні спостереження можна знайти у працях А. Л. Якобсона [695, с. 79; 696, с. 28], С. Б. Сорочана [543, с. 376-377] та А. І. Романчук [489, с. 12], однак цілісної картини вони не надають. Це пов'язано з серйозною історіографічною проблемою, яка докладно буде розкрита у відповідному розділі, а також із відсутністю інтересу та відповідних спеціалістів у складі археологічних експедицій, які б могли опрацювати остеологічний та інший органічний матеріал.

Така ситуація спостерігалась під час розкопок Національного заповідника «Херсонес Таврійський» до 2000-х років, у цей час без відповідної фіксації було розкопано переважну частину відкритої на сьогодні території міста. Утім, за матеріалами археологічних звітів Г. Д. Белова [45-79], який розкопував житлові квартали міста, можна визначити найменування тварин, м'ясо яких вживалося в їжу. Цінний, але не оброблений та не опублікований матеріал містять археологічні звіти Є. Ю. Кленіної [284-288] та частково опубліковані матеріали Л. В. Сєдікової [516-519]. Єдиним спеціальним дослідженням раціону харчування мешканців Херсона, щоправда для пізньовізантійської доби, можна вважати статтю, видану за результатами завершення розкопок у Південному районі міста Л. В. Сєдіковою та А. Рабіновичем [474].

Аналіз історіографії міського життя Херсонеса–Херсона дозволяє виокремити низку не вирішених або недостатньо висвітлених питань

повсякденного життя, на яких буде зосереджено увагу в дослідницькій частині роботи: характеристика кліматичних умов ранньосередньовічного періоду, міська інфраструктура в контексті візантійських критеріїв добробуту, житлові будинки, етнічний та антропологічний склад міських мешканців, харчовий раціон херсонітів, одяг городян.

Здійснюючи у 1989 р. узагальнюючий огляд публікацій, присвячених питанням повсякденного життя у Візантії, Дж. Хелдон зазначив: «Загальний інтерес до «повсякденного» життя колишніх суспільств та культур є широко розповсюдженим явищем нашого часу. Книги за такими темами постійно друкуються в усьому світі. Однак наскільки корисними є такі книги? Зрозуміло, що вони мають виконати певну культурну функцію та виконують комерційне завдання. Однак чи є ці праці науковими? Чи можливо на нинішньому етапі розвитку візантиністики ставити питання про повсякденне життя такого віддаленого суспільства? І якщо так, то якими засобами може скористатися історик для досягнення цієї мети?» [780, р. 51]. Поставлені питання не втратили актуальності у світовій візантиністиці до сьогоднішнього дня, оскільки більшість наукових праць, що претендують на створення цілісної картини повсякденного життя у Візантії, дійсно стикаються зі схожими проблемами. Утім, їх намагалися і намагаються вирішити.

У російськомовній історіографії до вивчення повсякденного життя візантійського суспільства вперше звернувся О. П. Рудаков у своїх знаменитих «Нарисах візантійської культури за даними грецької агіографії» [503]. Крізь призму життійної літератури у цих нарисах було висвітлено міський побут ромеїв, умови життя різних груп населення, розвиток ремесел та торгівлі, техніку ремісничого виробництва тощо. Автор виступав проти засилля «економізму» в дослідженні візантійської історії. Він справедливо зазначав, що, «як це не дивно, перше місце у працях сучасних візантиністів, як і раніше, відведено подіям політичної, військової та церковної історії імперії» [503, с. 31]. Усупереч цьому своє завдання О. П. Рудаков убачав у виявленні «психологічного типу» візантійця як логічного результату довгого культурного розвитку [503, с. 28].

Продовженням вивчення тематики, піднятої О. П. Рудаковим, стала праця П. В. Безобразова «Нариси візантійської культури», у якій відобразилися основні ідеологічні установки інтерпретації питань повсякдення, узяті згодом на озброєння радянською історіографією [44]. Так, наприклад, християнство було представлене згубником античного театру та інших різновидів розваг. Автор розглядав побут представників різних страт ромейського суспільства головним чином на письмових джерелах, ігноруючи речові та візуальні матеріали. У цьому простежується методологічна помилка, не подолана до сьогодні.

Характерною для узагальнюючих праць стала екстраполяція способу життя столиці на повсякдення інших ромейських міст без урахування їхніх локальних, провінційних особливостей. Культура Візантії поставала як єдиний хронологічний зріз, для характеристики якого змішувалися джерела V і XIII ст. Ці тенденції стали визначальними рисами для історіографії повсякдення, представленої працями таких відомих науковців, як Г. Гельцер [135], Г. Г. Литаврін [352], З. В. Удальцова [628], К. В. Хвостова [672], А. Гійу [138], Д. Райс [479], Т. Райс [480], П. Арнот [716], К. Манго [824] та ін. [737, 738, 745, 779, 781-783, 759-761, 768, 888, 410].

На сучасному етапі слід відзначити низку досліджень. Це дві колективні роботи белгородських візантиністів «Приватне життя жінки у ранній Візантії» [104] та «Історія одягу і костюма у Візантії» [103], а також навчальний посібник С. Б. Сорочана «Візантія. Парадигми побуту, свідомості та культури» [553]. У них автори відмовилися від традиції висвітлення повсякдення винятково на базі писемних джерел і суттєво доповнили виклад даними археології.

Новітнім комплексним дослідженням із цієї тематики є монографія М. Раутмана «Повсякденне життя у Візантійській імперії» [856]. Її автор розглянув структури повсякдення через такі розділи: оточення (екологічні та географічні умови, етнічний склад); світогляд, суспільство та господарство (люди Візантії, економіка), сім'я та побут (структура сім'ї, шлюб, діти, життя у будинку, їжа, одяг), Константинополь, міста і населені пункти (планування,

об'єкти міської інфраструктури, громадські споруди, медичне забезпечення), сільська місцевість, військове життя, монастирі, художнє життя, життя розуму. Схожий підхід з виділенням подібних структур повсякдення свого часу було застосовано М. А. Поляковською та О. О. Чекаловою [457], причому вони, на відміну від М. Раутмана, розділили історію повсякдення на періоди, намагаючись з'ясувати специфіку кожного з них.

Показово, що у нещодавньому дослідженні, присвяченому візантійському міському плануванню, Х. Бушвальд зазначив: «Наскільки нам відомо, не збереглося жодного середньовічного візантійського міста, або його частини, що датуються часом до XIII ст., і взагалі, середньовічні візантійські міста розкопувалися вкрай рідко» [740. р. 57-59]. Це твердження в цілому відображає уявлення, поширене в середовищі візантиністів, які досліджують міста Середземномор'я, тому що археологічні матеріали ранньосередньовічного періоду, дійсно, надто уривчасті й недостатньо вивчені, щоб надати можливість відтворити цілісну картину повсякденного життя міста [474]. Хоча Херсонес–Херсон надає зовсім іншу, суттєво більш повну картину дослідженості, спроби цілеспрямованого аналізу його матеріалів, що мають стосунок до повсякдення IV–X ст., до сьогодні не здійснювалися. У кращому випадку історики зосереджувалися на вивченні релігійного, економічного та політичного життя міста, зокрема, уточненні статусу його мешканців у складі імперії.

Безумовно, історіографія окремих питань повсякдення міста, а саме житлова і громадська забудова, окремі об'єкти інфраструктури, водозбірні, оборонні споруди, етнічний склад і релігійне життя достатньо опрацьовані. Однак методологічний підхід до їхнього вивчення переважно залишається на рівні констатуючого археологічного опису, найчастіше відірваного не лише від загальновізантійського, але навіть від контексту міської історії Херсонеса–Херсона. Зокрема, відсутній комплексний аналіз об'єктів міської інфраструктури, тим більше – висвітлення їх на тлі якісних характеристик візантійського світогляду, менталітету. Такі ж обов'язкові питання повсякдення, як реконструкція житлового будинку, антропологічний вигляд

херсонітів, раціон харчування та одяг для ранньосередньовічного періоду майже не вивчалися.

1.2. Джерела

Відповісти на поставлені питання дозволяє широка джерельна база, до якої входять письмові, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні матеріали, результати археологічних досліджень херсонеського городища. Необхідно зазначити, що повсякдення в названих джерелах висвітлюється непрямо й уривчасто, що вимагає застосування спеціальних методик для реконструкції структур повсякдення. Комплексне вивчення всього матеріалу, що має відбиток повсякденного життя, екстраполяція даних джерел з інших візантійських міст дозволяє заповнити лакуни в наявних свідченнях з ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона.

1.2.1. Писемні джерела

Слід враховувати, що використані в дослідженні джерела давно запроваджено до наукового обігу, більшість із них неодноразово видавалися, піддавалися джерелознавчому аналізу й були прокоментовані. Тому доцільним є здійснити короткий огляд основних наявних джерел, класифікувавши пам'ятки відповідно до їхнього походження і ступеня достовірності для висвітлення питань історії повсякденного життя ранньосередньовічного Херсона.

1.2.1.1. Пам'ятки права

Якщо розташувати писемні джерела за ступінню достовірності, на перше місце слід поставити пам'ятки права, базовані на історичному прецеденті. Єдиним випадком, коли в такого роду джерелах фігурує ранньовізантійський Херсон, можна вважати новелу імператора Юстина II та його співправителя Тиверія, датовану 575 р. У другому розділі указу повідомлялося про звільнення мешканців міста, поряд із боспорянами та лазами, від здійснюваної за індіктами морської повинності, яка називалася *ta ploima* й полягала в постачанні суден, предметів корабельної оснастки та морського спорядження [749, сар. 2, р. 751]. Ця новела непрямо свідчить про піклування імператорської

влади щодо обороноздатності регіону, а значить, має стосунок до стану такої важливої якісної характеристики візантійського повсякденного життя, як безпека.

Подальша присутність Херсона у правовому полі Візантійської імперії також має стосунок до системи міської оборони та адміністрування. До пам'яток, у яких згадується місто, належить Тактикон, уперше виданий за рукописом Єрусалимської бібліотеки Ф. І. Успенським, і датований 842–843 рр. [632, с. 98-138; 815, р. 41-63]. Інший трактат, відомий як Кліторологій царського атрикліна протоспафарія Філофея, з'явився у вересні 899 р. і, як наголошував його укладач у передмові, відображав відомості з давніх «кліторологіїв» [779, р. 220-226]. В обох адміністративних трактатах фігурують посадові особи візантійського Херсона, що дозволяє достатньо чітко визначити їхнє місце у фемній ієрархії санів та чинів. До них долучаються «Тактикон Бенешевича» і «Тактикон Ікономідеса» (Ескуріальський тактикон), укладені, відповідно, між 934–944 рр. та 971–975 рр. (або 979 р.), цінні уточненнями щодо еволюції візантійського фемного устрою на території Кримського півострова [724, с. 97-167; 815].

Убогість юридичного прецеденту, що відображає повсякденне життя херсонітів у пам'ятках права, дозволяє доповнити імперське законодавство Візантії, яке, безумовно, поширювалося і на провінційний Херсонес–Херсон, що ніколи не виходив зі складу та юрисдикції імперії. Особливо цікаво застосовувався до повсякденного життя містян початку ранньовізантійського періоду Кодекс Феодосія (IV–V ст.) [875, 781, 785]. У ньому знайшла відображення релігійна боротьба утверджуваної християнської Церкви та язичницької муніципальної аристократії [121], етнічні суперечності, боротьба з язичницькою спадщиною, що також виявилось в єдиному фундаментальному писемному джерелі доби – Житіях єпископів Херсонських [213]. Екстраполяція даних Кодекса в комплексі з аналогічними прецедентами його застосування в інших візантійських містах дозволяє досліджувати різноманітні питання повсякдення містян, що стосуються етнічного складу мешканців міста, релігійного життя, планування міської житлової забудови [789].

Схожі можливості надає застосування законодавства наступних періодів – Кодекса імператора Зинона (V ст.) [756], Кодекса Юстиніана (VI ст.) [523] та Василік (IX–X ст.) [756].

1.2.1.2. Наративні джерела

Важливу роль для розуміння сприйняття херсонітів у Римській імперії відіграють наративні джерела. Написані, як правило, столичними авторами на основі чужих переказів, вони дозволяють побачити той образ Херсонеса–Херсона та його мешканців, що відповідав уявленням сучасників. Потрапивши до орбіти імперської зовнішньої політики, це місто завжди сприймалося як околиця Візантії, небезпечна для життя, оточена дикими варварами [268, с. 1236-1237]. Це, безумовно, створювало певні складності для міста та його економіки. Прокопій Кесарійський в усіх ранніх історичних творах, де згадується Херсон, також усіляко наголошував на особливому становищі міста в імперській геополітиці та небезпеці його варварського оточення [40, с. 33]. У «Війні з готами» (555 р.) він ще більше підсилює це враження [461, с. 1240-1241]. Те ж саме історик відзначає й у пізнішому трактаті «Про споруди» [462-463]. Саме завдяки уславленню будівельної діяльності Юстиніана I у цьому трактаті-енкомії, написаному не раніше 559/560 рр., у багатьох сучасних дослідників склалося уявлення про те, що будівництво не лише фортифікаційних мурів, але й більшості християнських храмів Херсона відбулося на гроші візантійської держави [463, с. 203-298; 148, с. 52-55]. Однак особливо важливим є те, що квантитативний аналіз свідчень трактату Прокопія «Про споруди» дозволяє виділити якісні характеристики візантійського міста з точки зору ромея, виявити можливі причини руйнувань та перебудов міських стін Херсона у VI ст.

Про військові загрози та захист від них, що забезпечувала міська система безпеки, а також про роль херсонітів у політичному житті Візантії повідомляє шоста книга «Історії лангобардів» Павла Диякона (725/730–799 рр.), яка містить одне з перших свідчень про повалення василевса Юстиніана II та його заслання до Херсона [844, р. 12-187; 569]. У той же час, але з новими деталями про ці події повідомляє в першій частині своєї «Короткої історії»

Константинопольський патріарх Никифор [395]. «Історією лангобардів», судячи з наявних збігів, користувався також Феофан Сповідник, який писав у період після 810 р. і до заслання на о. Самофракія 817 р. [348]. Взаємодоповнюючи одне одного, ці історичні твори, що зберегли живі епізоди політичного життя Херсона, дозволяють детально простежити картину подій у місті у 695-711 рр. Разом з тим слід враховувати, що зазначені автори писали значно пізніше кінця VII – початку VIII ст., і хоча й зберегли відносну точність в описі деталей, однак не змогли донести суті деяких подій, їхнього характеру, передати справжню розстановку протиборчих політичних сил [551, с. 88].

Продовжувач Феофана, перші п'ять книг якого були укладені при дворі Константина VII Багрянородного (945-959 рр.) [802], а також трактат Константина Багрянородного «Про феми» (933-934 рр.), повідомляють про особливості адміністративно-територіального становища міста. В останньому трактаті Херсон уперше названий столицею тутешніх областей – клімата [264], що також дозволяє свідчити про систему міської безпеки доби і давати оцінку самосвідомості мешканців цього центра.

Однак найціннішим джерелом, що відобразило домашній побут мешканців міста ранньовізантійської доби, є трактат Константина Багрянородного «Про управління імперією» [299-301]. Він був підготовлений у середині X ст., але відобразив події більш раннього часу. Особливий інтерес становить глава 42, яка містить історичний та географічний екскурс території від Фессалоніки, через Північне Причорномор'я, до східного узбережжя Кавказу. Заклучний розділ трактату, у якому йдеться про внутрішні справи, завершується главою 53 про особливості феми Херсон, для опису передісторії якої було використано фрагменти творів херсонських хроністів пізньоантичного часу [299-301]. Ця ж глава трактату свідчить про дислокацію в головному місті Таврики підрозділу баллістаріїв. Також тут містяться унікальні дані для проведення структурної реконструкції садиби херсоніта, оскільки описаний будинок знатного мешканця міста Ламаха, швидше за все, відображав уявлення автора про житло більш пізніх історичних епох [512, с. 50]. Трактат завершується описом державних заходів проти можливого ослуху херсонітів,

на підставі чого можна судити про особливе геополітичне та геоекономічне становище міста в ту добу.

Доповнюють уявлення про обороноздатність міста візантійські воєнні трактати «Про стратегію» анонімного автора VI ст. [407], «Стратегікон» Маврикія [371, 755] (бл. 600 р.), «Тактика» Лева VI Мудрого (кінець IX ст.) [612-613]. Співставлення херсонеських археологічних об'єктів із вимогами візантійської поліоркетики дозволяє краще зрозуміти причини та характер перебудов міських стін, уточнити розташування на карті міста об'єктів міської інфраструктури безпеки.

Важливими наративними джерелами, що відобразили стандарти облаштування житлового простору візантійця, стали трактат ранньовізантійського архітектора Юліана Аскалоніта (VI ст.) [610], візантійська сільськогосподарська енциклопедія Геопоніки (X ст.) [136], «Поради і розповіді Кекавмена» (XI ст.) [283]. Їхні дані особливо важливі для порівняння з херсонеським матеріалом, оскільки опис житлового будинку рядового візантійця, вочевидь, через свою звичну буденність, украй рідко фігурує в письмових джерелах.

1.2.1.4. Агіографія

Специфічним наративним джерелом, якнайширше використаним у роботі для дослідження повсякденного побуту містян, є Життя святих. Агіографія стала одним з провідних жанрів ранньосередньовічної доби, сформувавши моральні ідеали ромеїв [552, с. 36]. Незважаючи на наявність казкових, фольклорних, підкреслено повчальних мотивів, своєрідну іконографічність, житійна література, як жодна інша, виявилася здатною реалістично відтворити буденне життя ромейського міста. У Життях сюжетна лінія часто спотворювалася агіографами і не відповідала звичному ходу подій, однак побутові деталі не потребували підпорядкування ідеологічній моделі й зображувалися на підставі життєвого досвіду письменника [290, с. 358]. Звідси походить їхня буденність, типовість, насиченість, як відзначали відомі агіологи Хр. М. Лопарєв та О. П. Рудаков, «уламки дійсності» [358-361; 503].

Разом із тим слід обумовити методологічні принципи роботи з цими джерелами. Перш за все потрібно коригувати час створення Житія і час життя його літературного героя, враховуючи, що реалії, відображені у творі, більшою мірою відповідали часу створення Житія, ніж часу життя самого героя.

Іншою особливістю агіографії – і херсонеська не є тут винятком – є певна трафаретність описаних випадків, підлаштування їх під попередньо задані схеми. Також необхідно враховувати перебільшення важливості описаних у Житіях подій, крайнощів буття, особливо коли йдеться про лиха чи чиїсь страждання. У зв'язку з цим поправка на закони жанру та соціальну психологію обов'язково має бути взята до уваги під час джерелознавчої критики цього різновиду писемних пам'яток [551, с. 93].

Одним із найцінніших писемних джерел, що висвітлюють життя міста переламного для Херсонеса IV ст., є Житія свв. єпископів Херсонських. Укладені, вочевидь, не раніше третьої чверті VI ст., а можливо, й у IX ст., Житія містять унікальну інформацію про міську топографію, релігійні, етнічні та інші аспекти міського життя. Незважаючи на очевидну шаблонність викладених подій, у джерелі, за уважного прочитання, можна виявити специфіку побуту херсонітів, їхній, використовуючи вдалий вислів М. Дінгеса, «стиль життя» [174, с. 106].

Джерелознавча історіографія Житій за понад столітню історію їхнього вивчення вельми розлога [219; 372; 114; 522; 671; 336-341; 391; 607; 169; 656-659; 317; 318; 273; 809; 147; 334-335; 515; 262; 501; 7; 96; 120; 814; 154; 324; 379; 381; 171; 454; 679; 813; 6; 163; 416; 222-228; 690; 234; 231; 238; 406; 804; 289; 677; 87-89; 682; 122; 707; 383; 127; 548; 562; 570; 572; 573, 580-581; 583; 585; 587]. Перше монографічне дослідження, присвячене цьому питанню, вийшло 1906 р. [337]. Праця В. В. Латишева до сьогодні не втратила своєї актуальності. Його висновки заклали підґрунтя поглядів більшості сучасних авторів. Однак слід зазначити, що за часів роботи В. В. Латишева над текстом були відомі не всі редакції Житій, що спричинило появу нового колективного дослідження та найбільш повного на сьогодні видання збірки варіантів списків Житій [213].

За своєю формою Життя є повчальним словом на вшанування свв. мучеників, до якого були додані подробиці їхньої діяльності, скерованої на християнізацію Херсонеса. Швидше за все, візантійський Херсон мав і власних агіографів: один із укладачів Житій, імовірно місцевий клірик, навів багато топографічних деталей, які увійшли до грецької та старослов'янської редакцій переказу (розташування двох основних міських воріт щодо відповідних західної та південно-східної частин замиського некрополя, точні орієнтири східної частини міста, їхні назви – урбаноніми та агораноніми), які, за одностайним визнанням дослідників, могли бути відомі лише городянину [119; 338; 241; 218].

Не менш важливі деталі повсякденного життя повідомляє розповідь про святого Климента в Херсонесі та про хресні ходи за місто до місця смерті мученика та його поховання. Її було включено до розділу благочестивого латиномовного твору «De situ Terrae Sanctae» – ітинерарія для паломників, написаного дияконом (або архідияконом) Феодосієм, швидше за все, у першій третині VI ст., хоча сам параграф міг бути більш пізньою інтерполяцією до списків рукописів VIII–IX ст. [635].

До пам'яток агіографічного типу належать також три твори, що містять відомості про ортодоксальних борців проти монофелітства, які опинилися за правління василевса Константа II (641-668 рр.) на засланні у Херсоні та його околицях. Це Житіє Римського папи Мартина I, яке містить цінні деталі про обставини його життя та смерті в Тавриці, а також місце його поховання. Відомості про це містяться у написаних по-грецьки, але збережених у латинському перекладі текстах, які уклав не пізніше першої половини вересня 655 р. хтось із прибічників ще живого Папи [747; 111].

Мартирій було укладено, ймовірно, незадовго до Вселенського собору 680 р., що реабілітував борців проти монофелітства. Його грецький текст зберігся у вигляді компілятивної «Короткої історії про вчинене проти блаженного Мартина, колишнього Папи Рима, а також преподобного Максима та його учня», написаної по-грецьки наприкінці VII ст. [790]. Другий варіант, що став основою для пізнішого латинського перекладу, був включений до так

званих *Scholion sive Hypomnesticum* («Примітки або Нагадування») і, у свою чергу, увійшов до *Collectanea* («Узагальнення») Анастасія Бібліотекаря (пом. 879 р.) [448; 451; 561]. Згадка про місце поховання Папи Мартина і паломництво до нього міститься також у латинському перекладі Житія св. Елігія (пом. 659/660 р.), єпископа Нойону, укладеному в третій чверті VII ст. якимось Авдемом [900].

Агіографи наступних періодів відобразили події VIII–IX ст., у яких також згадувався Херсон. Монахом-іконодулом зі столичного Каллістратового монастиря, священиком Єпіфанієм, який жив приблизно наприкінці VIII – першій половині IX ст., було укладено збірку переказів «Прижитіє, та діяння, та смерть святого і всехвального первозванного апостола Андрія», зокрема про легендарну третю подорож апостола до країн та міст Східного та Північного Понта [574]. Дотримуючися того ж шляху, Єпіфаній також «обійшов усі міста та поселення навколо Понта», відвідав Боспор і землю «херсаків», залишив про це короткі етнографічні, історичні й топографічні замітки. Прийнято датувати їх укладання часом після 815 р. і до 820 р., коли Левом V Вірменином було знову реанімовано іконоборство [551, с. 104].

У другій половині IX ст., вочевидь, близько 868 р., Михаїлом, монахом столичного Студійського монастиря, було написано Житіє св. Феодора Студита (759-826 рр.), ігумена Студія, знаменитого аскета, затятого ортодокса і, у той же час, прибічника ідеї незалежності Константинопольської Церкви від василевса [336]. У Житії відображено зв'язки цього церковного діяча з кримськими центрами, зокрема також і з Херсоном.

Другої половиною та кінцем IX ст. датуються також Житія Іоанна Психаїта (пом. бл. 822-823 рр.) та Йосифа Сикеліота (Гімнографа) (816–883 або 886 рр.) [361, с. 7-14]. Їхні автори залишили цінні згадки про наявність у місті паломництва та про особливості релігійного життя мешканців кримських поселень.

Іншим цінним агіографічним твором, що характеризує повсякденні процеси міського життя візантійського Херсона IX ст., є Паннонська легенда, або Житія Константина-Кирила та Мефодія, які належать до найбільш ранніх

творів, написаних старослов'янською мовою в Моравії наприкінці IX ст. [656-659; 704; 465; 714; 215; 334; 214; 418]. Перше з них з'явилося між 869 та 874 рр. у Паннонії, у період між смертю Константина Філософа та вигнанням Мефодія і його учнів із країни, причому сам Мефодій міг брати участь у створенні тексту або керував його написанням [551, с. 108]. Свідчення цієї пам'ятки про життя херсонітів доповнює та конкретизує «Житіє разом з Перенесенням (Переміщенням) мощей святого Климента» (дослівно – *Vita cum Translatione S. Clementis*) [210; 334; 335]. Цей агіографічний твір отримав в історіографії умовну назву *Legenda Italica* [551, с. 109].

Італійську легенду багато в чому повторює і водночас суттєво доповнює середньовічна версія старослов'янського перекладу грецького твору, яка дуже точна в деталях і єдина повідомляє дату подій [527; 528]. Виклад подій зроблено від особи очевидця, учасника або одного з ініціаторів чи організаторів відкриття мощей Св. Климента Римського 861 р. Швидше за все, автор був мешканцем Херсона, добре знав на ім'я деяких херсонітів (Дигниця, священник Соломон) [749].

1.2.1.5. Епістолографічні джерела

Найбільшу цінність для дослідження становлять два невеликі листи засланого 655 р. до Таврики Папи римського Мартина I, засудженого синклітом за відмову визнати офіційно прийняте в Імперії монофелітство. Листи мають суб'єктивний характер і відображають враження Папи від умов заслання [110]. Будучи унікальним, по суті, єдиним писемним джерелом, що відобразило особливості економічного та релігійного життя міста і навіть психологічного портрету херсонітів середини VII ст., листи спричинили тривалу дискусію про стан Херсона тієї доби [551; 489; 541; 542; 561; 684; 691].

Епістолярним продовженням попередньої пам'ятки є рідкісний для «темних віків» і, можливо, підробний лист Папи Григорія II (715-731 рр.) імператору Леву III Ісавру зі згадкою про відвідування пам'ятника (mnema) блаженного Папи Мартина численними паломниками [826]. У будь-якому разі свідчення листа близькі до реалій доби.

Листи Феодора Студита становлять винятковий інтерес, оскільки містять послання до його прибічників, які перебували у вигнанні в Херсоні, та до архімандрита – старшого ігумена Готфії. Вони датуються часом після повернення самого Феодора із заслання 821 р. Другий лист, що особливо наочно змальовує становище монашества в Тавриці та його схизму, ймовірно, було написано не раніше завершення повстання Фоми Слов'янина наприкінці 823 р. [627; 175]. Херсон незмінно виступає у цих свідченнях як місце заслання ворогів уряду, місто, що покійно слідує офіційному політичному та релігійному курсу Імперії, визначеному зі столиці [551, с. 113].

Відомості про становище в місті та його околицях зберіг також розлогий лист Анастасія Бібліотекаря, у якому він зібрав цінні свідчення про обставини знаходження в Херсоні взимку 860-861 рр. мощей Климента Римського [448; 659]. Цю інформацію він отримав, швидше за все, від самого Константина, очевидця подій [551, с. 113]. Нарешті, Константинопольський патріарх Микола Містик у своїх листах дає вказівку на діяльність представників вищої духовної та світської влади у Херсоні та їхні стосунки між собою [684, с. 58-61].

На особливу згадку заслуговує джерелознавча робота С. Б. Сорочана, представлена капітальною «Антологією писемних джерел» у додатку до монографії з історії візантійського Херсона доби раннього середньовіччя [551, с. 1232-1584]. По суті, як зазначив М. М. Болгов, додаток став продовженням класичної праці В. В. Латишева *Scythica et Caucasica*. Незважаючи на відсутність текстів мовою оригіналу, наведені в антології нові переклади цілком добротні й забезпечені найбільш повним на сьогодні коментарем [102, с. 260].

У цілому пам'ятки агіографії та епістолографії дозволяють висвітлити майже неперервну картину життєдіяльності Херсонеса–Херсона впродовж VI–IX ст. Однак специфічний нахил у бік церковної історії майже не дозволяє достатньою мірою здобути з них не пов'язану з релігією інформацію про побут мешканців міста.

1.1.2. Епіграфіка, сфрагістика, нумізматика

Певну роль, хоча й не надто значну, у джерелознавчих пошуках інформації за досліджуваною темою відіграють епіграфічні пам'ятки візантійського Херсона. Кількість таких пам'яток суттєво менша порівняно з античною добою, що відображає тенденцію, притаманну всій Візантійській імперії. Найбільш цінні для нас ті написи, які згадують адміністративні посади, дозволяючи уточнити чиновний, професійний склад мешканців міста, а також написи про новобудови [341; 536-537].

Херсонесські надмогильні написи дозволяють дослідити сприйняття херсонітами смерті та світу цвинтаря. Особливий інтерес становить проаналізована С. О. Беляєвим група ранньовізантійських епіграфічних пам'яток з розкопок XIX – початку XX ст., яка свідчить про те, що у спорудженні ранньовізантійських храмів Херсона значну роль відіграли приватні пожертви членів паройкії [86]. Вони дозволяють уточнити склад цих прихожан.

Зі сфрагістичних матеріалів ми можемо отримати відомості про склад адміністрації ранньосередньовічного міста. Головна заслуга в публікації та вивченні печаток посадовців ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона належить І. В. Соколовій [533] та М. О. Алексеєнку [9-14; 411; 713-714].

Візантійський Херсон ранньосередньовічного періоду вельми багатий на нумізматичні знахідки, особливо монет ходових типів, мідних номіналів невеликої ваги та вартості, що використовувалися в дрібних торговельних операціях. Вони також надають цінні свідчення про місцевий монетний двір. У роботі ці джерела переважно використовувалися як датуючий матеріал, із урахуванням специфіки їхнього «відтермінованого» обігу у Візантії [17; 18; 413].

У тісному зв'язку з нумізматиною перебувають пам'ятки метрології з Херсона, представлені переважно гирями, важками-ексагіями з бронзи, міді, однокольорової скляної пасти, які належали до візантійської вагової системи. Чимало з них мають символічні зображення, характерні для раннього середньовіччя [231; 801].

1.1.3. Археологія

Неперервне існування Херсонеса–Херсона впродовж фактично двадцяти століть дозволяє простежити ті риси ранньосередньовічного періоду його історії, які місто зберегло від попередньої доби, а також з'ясувати зміни, що з ним відбувалися. Особливістю, надзвичайно важливою для вивчення Херсонеса–Херсона, є те, що на його території раніше, ніж в інших містах, що існували за античної та середньовічної доби, почалися систематичні розкопки і при цьому увага була звернена на середньовічні пам'ятки. На особливу увагу серед інших візантійських міст Херсон заслуговує саме через систематичність та плановість археологічних розкопок цілих районів, кварталів, що дозволило отримати масовий речовий матеріал, що характеризує структури повсякдення типового провінційного візантійського центра прикордонної зони. Історія археологічного вивчення міста нерідко ставала предметом спеціального дослідження і не потребує окремо розгляду [153; 492; 493; 26; 551; 248].

Необхідно відзначити також те, що для російських дослідників, особливо представників церковної історіографії, Херсон–Корсунь був тим місцем, звідки на Русь прийшло християнство. Власне і розкопки у Херсонесі було започатковано завдяки дослідженню передусім сакральних візантійських комплексів, побут городян дослідників не цікавив. Перший період археологічного дослідження городища Херсонеса–Херсона – це епізодичні, часом грабіжницькі роботи, без належної фіксації знахідок [493, с. 38]. При цьому предмети побуту зазвичай не фіксувалися, а ранньосередньовічні шари виділялися рідко. Цей період завершився 1888 р., коли керівниками розкопок стали відомий російський візантиніст-мистецтвознавець Н. П. Кондаков (1888–1890 рр.) та археолог-любитель банківський службовець К. К. Косцюшко-Валюжинич (1888–1907 рр.), який присвятив життя Херсонесу [493, с. 64]. Наступною віхою археологічного вивчення Херсонеса став 1927 р., коли у Херсонесі відбувся Перший Археологічний з'їзд, який підбив підсумки столітнього дослідження городища [153].

Суттєві зміни в дослідження міста внесло те, що у 1930–1931 рр. Г. Д. Белов почав послідовно розкопувати квартали, розташовані вздовж берегової лінії у Північному районі міста (дослідник працював у Херсонесі до 1978 р.) [45-80]. Велике значення мали зміни у методиці фіксації знахідок. Г. Д. Белов вперше починає виділяти контексти, ретельно описувати побутові знахідки і будівельні рештки ранньосередньовічних будинків. Масив зібраних та опублікованих ним матеріалів став основою для історико-архітектурної реконструкції житлового будинку садиби візантійського Херсона.

Слід зазначити, що не для всього періоду IV–X ст. ми маємо у своєму розпорядженні рівнозначні матеріали: послідовне будівництво впродовж тривалого часу призводило до руйнування більш ранніх комплексів. Занепалі або ж зруйновані під час пожеж чи будь-яких інших екстраординарних подій будівлі ставали своєрідними каменярями, звідки брали будівельний матеріал для споруд, що зводилися поряд із руїнами чи безпосередньо в їхніх межах. Особливо це стосується археологічних матеріалів, що створює значні утруднення для їхньої реконструкції. Аналіз археологічних звітів дозволяє дійти висновку про сплески будівельної активності в житлових кварталах у IV ст., VI – на початку VII ст., на межі IX–X ст. Наступництво в будівництві, притаманне для усіх візантійських міст, призводило до того, що археологами, як правило, не фіксувалися погано збережені ранньовізантійські комплекси. Тому особливо цінними стали останні звіти археологічних експедицій у Портовому [487], Північно-Східному [633], Північному [506], Південному [518] та Західному [284-288] районах городища, що зафіксували, наскільки це було можливим, ранньосередньовічний побутовий матеріал.

Важливий внесок до джерельної бази роботи дали результати міждисциплінарних досліджень археології та остеології, палеоботаніки, антропології та кліматології. Так, дослідження О. П. Журавльова, який проаналізував матеріали з розкопок Південного [474, с. 224], Західного [286, с. 133-140] районів городища у 2000-х рр. [518, с. 89-121; 286, с. 133-140; 287, с. 47-55], дозволили з'ясувати раціон харчування містян, дослідити навколишню екосистему за доби раннього середньовіччя. Унікальні

дослідження антропологічних матеріалів, здійснені В. Ю. Радочиним [673; 476] та О. В. Івановим [255-260], дозволяють відтворити антропологічний вигляд херсоніта.

Серед образотворчих джерел слід зазначити малюнки, відкриті в херсонеських християнських склепах. На особливу увагу при цьому заслуговує зоображення одягу херсонітів та фортечних мурів міста, якими б умовними вони не були. До сьогоденішнього часу відкрито 13 склепів із фресковим розписом, у шести з яких зустрічаються зображення людей. Це склепи № 511/1894 р., № 2114/1853 р., склеп 1909 р., склеп на землі Н. І. Тура, склеп (2)1998–1999 рр. [650], № 2/2008. М. І. Ростовцев датував їх другою половиною IV – початком V ст. [499-500]. З таким датуванням погодилися також П. Д. Діатроптов [170], Л. Г. Хрушкова [678], І. А. Завадська [221], Є. Я. Туровський, А. А. Філіппенко, М. В. Фомін [622]. Лише В. М. Зубар датував їх другою половиною V – початком VI ст. [239]. Утім, можна погодитися з тим, що зазначені склепи використовувалися для поховань також і в цей час.

Розглядаючи історію археологічного вивчення Херсонеського городища, слід зазначити, що його територія не була повністю забудована за модерної доби. Це дозволяє здійснювати систематичні, планомірні розкопки не лише окремих кварталів, але й міських районів, досліджувати не тільки громадські споруди, наприклад, оборонні стіни або храми, але й звичайні міські садиби. Незважаючи на те, що у новий час у центральній частині городища було зведено різноманітні монастирські будівлі, а згодом споруджено собор, для дослідження все ж збереглися значні не потривожені сучасним будівництвом площі.

Отже, джерельну базу для вивчення історії повсякдення Херсонеса–Херсона не можна назвати бідною. Разом із тим треба визнати, що в усьому комплексі писемних джерел міститься недостатньо інформації про внутрішнє життя міста, тим більше про його повсякденний бік. У цілому ж відомості джерел дозволяють визначити місце Херсонеса–Херсона на геополітичній та геоекономічній мапі Візантійської імперії, завдяки чому можна з'ясувати ті

соціокультурні та ментальні фактори, які створювали образ повсякденного життя у Херсонесі–Херсоні IV–X ст. Крім того, залучення джерел не суто херсонеського, а загальновізантійського походження дозволяє оживити панівні археологічні джерела там, де цього не можуть зробити власне херсонеські джерела.

1.3. Методологія та методи дослідження

1.3.1. Методологія дослідження

Історія повсякденного життя як дослідницький напрям в останні десятиліття здобув визнання в різних країнах світу [272; 15; 206; 92; 113; 118; 123; 174; 206; 267; 291-292; 296-298; 315-316; 345-347; 367-369; 377; 387; 408; 417; 456; 469-470; 482; 480-484; 688-689; 701-703; 708-709; 715; 728; 730-732; 742; 743; 745-746; 763-767; 772; 773; 775; 776; 783; 791-793; 796; 807; 808; 810; 829; 834-835; 840; 842; 847-849; 850; 858; 868; 870; 879; 884; 895-898]. Незважаючи на тривалу дискусію щодо визначення предмета, структури та програми *Alltagsgeschichte* (нім. 1980-ті pp.), *History of Everyday Life* (англ. 1990-ті pp.) *Histoire de la vie quotidienne* (франц.) [367, с. 3] на провідних візантинознавчих та загальноісторичних симпозиумах [740; 750; 761; 158-160], а також в узагальнюючих історіографічних роботах, «історія повсякдення» залишається одним із найбільш перспективних напрямків в історичній науці [787].

На сучасному етапі загальне визнання здобуло визначення «історії повсякдення» як нової галузі історичного знання, предметом дослідження якої є сфера людської буденності у численних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних та конфесійних контекстах. Іншими словами, у центрі уваги історії повсякдення перебуває комплексне дослідження способу життя та його змін у представників різних соціальних прошарків, їхньої поведінки та емоційних реакцій на життєві події [469, с. 10].

Утім, незважаючи на багаторічне міждисциплінарне вивчення предмета «повсякдення» в сучасній гуманітарно-науковій літературі, проблема визначення поняття все одно залишається однією з найбільш дискусійних. Так, О. А. Удод констатує, що сучасна історична наука ще не завершила

інституціоналізацію цього напрямку в методології історії, тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, а поняття вимагає уточнення [629, с. 286]. Цієї ж точки зору дотримується М. М. Кром, стверджуючи, що «універсального на всі випадки поняття» повсякдення досі не існує [316, с. 11]. З цим погоджуються більшість дослідників методологічного боку *Alltagsgeschichte* [367, с. 3]. Утім, за зауваженням О. Коляструк, ніхто не може заперечувати, що на сьогодні в системі знань про минуле існує напрям, представники якого поєднують «елементи духовної та матеріальної культури, вивчаючи житло, одяг, їжу, народження та смерть» [296, с. 48].

Такими чином, обрати предмети та коло питань, необхідних для опису «повсякденного життя» ранньосередньовічного візантійського міста, такого як Херсонес–Херсон, можна лише розглянувши усе багатоманіття дослідницьких підходів різних наукових шкіл, що почали формуватися вже у другій половині XIX ст. [380, с. 12]. Піонерами у спробах визначення поняття «повсякдення» та побуту стали: А. Терещенко, І. Є. Забєлін, М. І. Костомаров, С. В. Єшевський, К. А. Іванов, Е. Е. Віолле-ле-Дюк, Е. Фукс та П. Гіро [620, 220, 209, 263, 129, 661], Е. Гуссерль [267], А. Шютц [687]. Їхні ідеї набули розвитку у працях Т. Лукмана, П. Бергера, Г. Гарфінкеля, А. Сікуреля, І. Гофмана [90, 134], Н. Еліаса [689]. Соціологи П. Бергер та Т. Лукман увели до наукового обігу поняття «повсякденний світ» [90], Г. Гарфінкель та А. Сікурель заклали підвалини соціології буденного життя, або «етнометодології» [134, 746].

Інтерес до *Everyday Life History* науковці схильні вважати однією зі складових історико-антропологічного повороту в дослідженнях [531]. Засновники «нової історичної науки» – французькі історики М. Блок та Л. Февр – наголошували на перспективності такого антропологічного ключа до вивчення минулого [176]. Традиційними в медієвістиці стали два основні підходи до вивчення повсякдення та його структури. Перший - це «мікроісторичний» підхід, що склався у німецькій, скандинавській та італійській історіографії [531, 469]. Німецькі науковці Х. Медик та А. Людтке вважали, що дослідження «мікроісторій» людей дозволяє інтерпретувати більш

загальні проблеми культури як спосіб розуміння повсякденного життя та поведінки в ньому [369]. Італійські історики К. Гізбург, Д. Леві стверджували, що без вивчення випадкового неможливо відтворити соціальні ідентичності [278, 346]. Американський прибічник «нової культурної історії» К. Гірц розумів повсякдення як певний тип досвіду, дій та знань [140]. Фактично в їхньому уявленні історія повсякдення стала реконструкцією «життя непомітних людей», «історією знизу» (*Geschichte von unten*) або зсередини [315].

Щодо історії повсякдення Херсонеса–Херсона видається найбільш продуктивним використання елементів «мікроісторичного» підходу в інтерпретації німецького дослідника Г. Панделя, який стверджував, що «повсякденна історія вивчає маленьких людей». Він розділяв вивчення повсякденної історії на три сфери: «1) народження, сексуальність, хвороби, смерть, дитинство, старість; 2) харчування, одяг, житло, робота, дозволля; 3) способи виживання в екстремальних умовах» [417, с. 73-87]. Цей підхід буде використано для створення синтетичного образу мешканця ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона, з урахуванням можливостей джерельної бази, що складається переважно з археологічних джерел.

Другий підхід започаткували засновники антропоцентризму в історіописанні, у першу чергу представники вже згаданої французької школи «Анналів» [112, 158]. Уперше про необхідність вивчення структур повсякдення заявив Фернан Бродель [112]. В економіці будь-якого суспільства він запропонував розрізняти два рівні структур: життя матеріальне (предметне) та життя нематеріальне (непредметне), що охоплює людську психологію та щоденні практики. Другий рівень і було названо структурами повсякдення. До них Ф. Бродель зарахував те, що оточує людину та її життя кожного дня – географічні та екологічні умови життя, роботу, потребу в житлі, харчуванні, одязі, лікуванні [113, с. 5-6]. Цей підхід застосовано в другому розділі дисертаційного дослідження під час вивчення географічних умов та кліматичних змін, елементів міської інфраструктури, що забезпечували першочергові потреби візантійського городянина з точки зору його розуміння

якісних характеристик міського життя, а також у третьому розділі роботи, де зроблено спробу реконструкції житлового середовища, зосередженого довкола садиби херсоніта.

Слід також узяти до уваги, що в сучасній історичній науці виокремилася самостійна дискусія щодо питання про співвідношення та зміст понять «побут» та «повсякдення». Поняття «побут», яке траплялося в дослідженнях у минулому, зберігається і сьогодні, і є, по суті, синонімом до поняття «повсякдення» [265]. Набула поширення думка, висловлена В. Д. Лелеко [347] і почасти підтримана Н. Л. Пушкарьовою [469], згідно з якою відмінності між змістом понять «побут» та «повсякдення» настільки незначні, що їх можна ототожнювати. Разом із тим розуміння побуту, повсякдення зазнало еволюції – від урахування зовнішньоподієвих та предметних проявів до синтезу духовних і матеріальних структур буття. Саме такий синтез дозволяє побачити за зовнішньо предметними та подієвими проявами повсякдення внутрішні, знакові та символічні сенси, досягнути повсякдення як частину культури.

За визначенням А. Л. Ястребицької, «матеріальна культура» органічно належить до «повсякдення», визначаючи його якісний рівень та вигляд. Вона відображає сферу виробництва матеріальних благ, специфічні для певної доби «форми привласнення світу», але також ідеї, знання, творчі принципи та імпульси, вкладені до їхньої свідомості [702, с. 95-96]. «Повсякденне життя» охоплює все життєве середовище людини, сферу безпосереднього споживання, задоволення матеріальних і духовних потреб, пов'язані з цим звичаї, ритуали, форми поведінки, уявлення, звички свідомості. Її реконструкція можлива з урахуванням специфіки організації мікроструктур суспільства та співвіднесення їх з політичними, філософсько-релігійними концепціями й поняттями, які формують уявлення середньовічної людини про навколишню дійсність та про себе [702, с. 95-96].

Подібний підхід було застосовано О. П. Кажданом для вивчення візантійської культури X–XII ст. Автор показав специфічний візантійський стереотип мислення та поведінки ромеїв щодо організації повсякденного життя [279]. У ширших хронологічних межах цей же методологічний принцип

застосували М. А. Поляковська та О. О. Чекалова, визначивши найбільш вдалий підхід до викладу матеріалу з урахуванням специфіки джерельної бази історії «повсякденного життя» ранньовізантійських міст [457]. У першому сюжеті нарисувати автори показали структуру міста, його архітектурний вигляд через такі основні його елементи, як театр, іпподром, храми. У другому описали житло, у третьому – аспекти, пов'язані зі сферами життєдіяльності «маленької людини» Візантії: їжа, одяг, хвороби тощо, застосувавши, таким чином, мікроісторичний підхід. Такої ж оптимальної структури викладу дотримано й у цій роботі.

Для характеристики моделі поведінки містян у повсякденній практиці цікавим є підхід М. Дігнеса, який запропонував новий дослідницький проект «культурна історія Повсякдення» (*Alltagskulturgeschichte*) [174, с. 106]. Його засадничим теоретичним обґрунтуванням стала теорія «стилів життя», що розроблялася на основі соціологічного поняття про «стилі поведінки». В історичному контексті М. Дінгес визначив «стилі життя» як «структуровані у часі та просторі моделі образу життя, що залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу сім'ї та господарства, а також від ціннісних установок. Ресурси визначають життєві шанси, можливості вибору в кожній певній ситуації» [174, с.107]. Такий новий підхід дозволяє спробувати реконструювати мотиви і способи діяльності людей, засновуючись, передусім, на їхньому власному баченні ситуації [174, с. 108]. Наприклад, інформація про продовольчий дефіцит і навіть голод у візантійському Херсоні середини VII ст. отримана з листів Папи Мартина I, розглянута через призму поведінкової моделі мешканців ромейських провінційних міст щодо «чужих» виглядає інакше, ніж це уявлялося за традиційного позитивістського підходу. Подібним чином реконструкція поведінкової моделі мешканців пізньоантичних полісів за часів розповсюдження християнства дозволяє по-новому розглянути подієвий ряд, викладений у Житіях єпископів Херсонських.

Згідно із зауваженням Є. Д. Смирнової, на сучасному етапі розвитку медієвістики дослідження історії повсякдення розвивається в межах міждисциплінарності, а саме у зв'язку з такими науковими дисциплінами, як

соціологія, психологія, мистецтвознавство та етнологія [531, с. 214-221]. Однак, на відміну від етнографії, «...історія повсякдення, як зазначав німецький дослідник Ханс Медик, має на меті не розглядання дрібниць, а розгляд у подробицях» [377], оскільки висуває на перше місце не так опис матеріального предмета, як розгляд ставлення до нього людей і тих протиріч, до яких може призвести його існування. Як підкреслила Є. Д. Смирнова, «людина Середньовіччя відрзнялася від людини сьогодення. Вона була іншою, інакшою. Дослідження цієї інакшості/іншості в її різних проявах – костюмі, культурі харчування, ментальності, способі облаштовувати простір – є одним із завдань істориків повсякдення на сучасному Заході» [531, с. 215]. Таке ж методологічне завдання виникає й у дослідників повсякденного життя мешканця середньовічного Херсонеса–Херсона в контексті повсякдення Візантійської імперії.

Таким чином, теоретико-методологічну основу пропонованої роботи становлять міждисциплінарний підхід, сформований із методологічних прийомів, що використовувалися основними напрямками історії повсякдення зі школи «Анналів», мікроісторії й антропології, а також «культурної історії повсякдення» А. Дінгеса. З цієї точки зору під структурою повсякдення ми розуміємо поєднання просторового, предметного, діяльнісного та емоційного компонентів. Звідси повсякдення – це спосіб життя, множинність мотивації діяльності, зовнішнє оточення та внутрішній світ людини, її ціннісні орієнтири та емоційні переживання. Повсякденне життя охоплює все життєве середовище людини, сферу безпосереднього споживання, задоволення матеріальних і духовних потреб та пов'язані з цим поведінкові стратегії. Його реконструкція можлива з урахуванням специфіки організації мікроструктур суспільства та їхнім співвіднесенням з політичними, філософсько-релігійними концепціями і поняттями, які формують уявлення середньовічної людини про навколишню дійсність і саму себе.

З точки зору мікроісторії, ми, виходячи з можливостей джерельної бази, розділяємо вивчення повсякденної історії херсонітів на три сфери: 1) етнічний

та антропологічний вигляд; 2) харчування, одяг, житло; 3) способи виживання в екстремальних умовах, таких, як війна або хвороба [346, с. 186-199].

Методологія Ф. Броделя дозволяє відтворити структури повсякдення, до яких віднесено те, що оточувало мешканця Херсонеса–Херсона повсякдень, а саме географічні, екологічні та житлові умови, харчування, одяг, лікування.

Нарешті, підхід М. Дігнеса з відтворення «стилю життя» дозволяє спробувати реконструювати мотиви та спосіб діяльності людей, засновуючися, передусім, на їхньому власному баченні ситуації [174, с. 108]. Це надає можливість зрозуміти і показати поведінкові моделі херсонітів в екстремальних ситуаціях.

1.3.2. Методи роботи

Теоретико-методологічні принципи дослідження засновуються на системно-сюжетному викладі матеріалу, вибудованому з використанням історико-порівняльного, історико-генетичного методів, а також на критичному аналізі джерел та історіографії. Історію повсякдення представлено як систему стосунків індивідуума з навколишнім світом в усіх його проявах саме на рівні окремої людини. З метою виділення елементів, з якими контактував херсоніт, застосовано спеціальний підхід, що полягав у визначенні та виділенні елементів повсякдення та встановлення їхніх функціональних взаємозв'язків. Це, у свою чергу, передбачає застосування структурно-функціонального та типологічного методів. Зазначені підходи актуалізуються за виявлення та виділення основних складових елементів історії повсякдення, статичних за формою, але динамічних та взаємопов'язаних, тісно переплєтених за суттю, через що без їхнього належного структурування не завжди можливо визначити їхні межі та розрізнити їх між собою.

Наочність розташування та генетичної спадковості й наступництва функціональних міських зон забезпечується методом історичної топографії у широкому контексті історичної екології [911]. Це дозволяє, комбінуючи писемні та археологічні джерела, охопити просторово-часову еволюцію основних

елементів міського життя Херсонеса–Херсона, простежити, як змінювалося використання міського простору та філософія сприйняття його зон.

Доповнює й конкретизує цей метод методика виокремлення міських мікроструктур – житлових, виробничих, громадських тощо [910, с. 282-283]. Цей спосіб виділення окремої структури міського повсякдення допомагає дослідити певну проблему не в узагальненому вигляді, а в усій її конкретиці окремих деталей, що дозволяє визначити елементи, що залишаються непомітними під час застосування традиційного історико-генетичного та історико-порівняльного методів.

Дослідження структур повсякдення, на відміну від простого опису побуту, передбачає з'ясування ставлення ромея–херсонесита до цих структур. За такого підходу плідним є застосування принципів історичної соціальної психології, елементів історичної антропології, запозичених у школи «нової історичної науки». Подібні підходи, як уже зазначалося, розроблялися М. А.Поляковською та О. О. Чекаловою, які розглядали загальні проблеми візантійського повсякдення [457].

Методи аналогії [910, с. 15-16], ретроспективи [910, с. 442] та екстраполяції дозволяють вирішити проблеми, що виникають у зв'язку з обмеженістю відповідної за часом та територіальною прив'язкою джерельної бази.

Реконструкція структур повсякдення може здійснюватися також за допомогою такого методу, як палеомодельовання. Щоправда, сфера його застосування обмежена, оскільки він використовується переважно для реконструкції базових умов повсякдення – система організації оборони, палеодемографія, реконструкція системи постачання, харчування тощо. Можливим також є застосування кількісного методу, наприклад, для визначення чисельності населення міста та кількості житлових садиб, хоча визначити міру вірогідності запропонованих кількісних оцінок так само важко, як і отримати їх, оскільки методика перевірки таких кількісних гіпотез досі не відпрацьована [552, с. 55].

Вивчити умови середовища проживання та історичну обстановку середньовічного Херсонеса–Херсона, антропологічний вигляд, характер харчування мешканців міста можливо шляхом залучення даних палеокліматології, палеозоології, палеоботаніки. При цьому слід реконструювати також процеси або тенденції розвитку за аналогією з уже відомими закономірностями, притаманними регіону, що досліджується.

Таким чином, теоретико-методологічна основа дослідження вибудовується на засадах комплексного застосування різних методів і принципів: історико-генетичного, історико-порівняльного, структурно-функціонального, типологічного, історичної екології, психології та антропології, ретроспекції й екстраполяції, методу мікроструктурування.

Специфіка джерельної бази історії повсякдення IV–X ст., її малорепрезентативність спричинила історіографічну лакуну в дослідженні цієї теми. Спеціальні праці, присвячені історії повсякденного життя міста, відсутні. За позірної численності, писемні джерела майже не містять інформації про внутрішнє життя міста, тим більше – про його повсякденні, буденні прояви та характеристики. Археологічні шари ранньосередньовічного періоду слабо досліджені порівняно з пізньовізантійськими, що пояснюється руйнацією культурних нашарувань IV–VIII ст. як самими херсонітами наступних поколінь та екологічними катастрофами, так і специфічною методикою розкопок на першому етапі археологічного дослідження городища. Особливо ця проблема торкнулася археології житлових кварталів. Однак, нові методологічні підходи до роботи з писемними джерелами, пропоновані школою «Анналів», увага до мікроісторії та «стилів життя» М. Дігнеса, узагальнення численних результатів новітніх археологічних відкриттів у житлових кварталах херсонеського городища дозволяють здійснити повноцінне самостійне комплексне дослідження повсякденного життя городян ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона IV–X ст.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [180; 423; 428; 432; 433-436]

РОЗДІЛ 2

МІСЬКИЙ ПРОСТІР ХЕРСОНЕСА–ХЕРСОНА В КОНТЕКСТІ КРИТЕРІЇВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ГОРОДЯНИНА

Організація міського простору та еволюція планування ранньосередньовічного візантійського міста залишаються дискусійними проблемами сучасної візантиністики [894, р. 3; 740, р. 57-59; 860, р. 137-154]. Їхнє дослідження дозволяє зрозуміти, коли, яким чином і чому відбулася трансформація античного міста на середньовічне [855, р. 69-106; 811, р. 803-812; 866, р. 540].

До VI ст. у візантійців склалися власні, засновані на античних традиціях, стандарти благоустрою міського життя. Наскільки поширеними були ці установки, що збереглися в текстах приписів загальноімперського законодавства, повідомленнях ромейських хроністів та агіографів, ми можемо з'ясувати, зіставляючи з результатами повномасштабних розкопок провінційних міст імперії, таких як, наприклад, Херсонес–Херсон.

Мета цього розділу – з'ясувати, наскільки благоустрій ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона відповідав прийнятим візантійським стандартам міського життя VI–X ст. Для цього потрібно зрозуміти, як зміни навколишнього середовища, що відбулися в той час, позначилися на міській культурі, зокрема на містобудуванні IV–X ст. Коли, як і чому змінилася міська топографія та планування Херсонеса–Херсона, які фактори подіяли на неї.

Основні уявлення візантійців про благоустрій міського життя зафіксовано в трактаті Прокопія Кесарійського «Про споруди» [462]. Цей твір було написано за підсумками реалізації масштабних будівельних та відновлювальних проектів Юстиніана I до початку 560-х рр. У ньому відображено типовий перелік громадських споруд та якісних характеристик добробуту міста, необхідних, з точки зору ромейів, для нормального функціонування візантійського міста, характерний щонайменше для IV–VI ст.

Аналіз джерела продемонстрував [437], що головною характеристикою якості життя для ромеїв була безпека [462, 1:1:34, 35, 50; 1:4:15; 2:1:7, 19, 20; 2:3:27; 2:4:11, 14, 19; 2:5:1; 2:6:7; 2:8:24; 2:9:10, 13; 2:10:1; 2:11:4, 10; 3:1:2; 3:3:8; 3:4:4; 3:7:4; 4:1:14,31; 4:2:9, 14, 23 27; 4:3:5,6; 4:6:18, 26; 4:8:17; 4:9:6, 12, 19; 4:10:18, 1 9, 20; 4:11:6, 12, 16; 5:4:4, 9, 14; 5:5:7; 6:2:13; 6:5:13; 6:6:6;6:7:1]. З огляду на це найважливішими характеристиками якості життя в уявленні візантійців були вигідне географічне розташування міста [463, 2:3:21-24; 2:4; 2:7; 2:9:10; 2:10:6-10; 4:2:17-21; 4:1:37-42; 4:3:8], висока якість фортифікаційних споруд [463, 2:1:9-26; 2:4-11; 3:1-5; 4:7; 4:11:12; 5:4; 5:9:9; 6:4:2; 6:6-7], наявність водогону і запасів питної води [463, 1:11:11–15; 2:2:5-19; 2:3:25; 2:5:11; 2:10:22; 4:9:16; 4:11:13; 5:2:3; 5:3:19; 6:1:2; 6:2:11], а також запаси продовольства [463, 4:2:14, 4:10:23]. Не менш значимим для ромеїв стає наявність у місті достатньої кількості належно облаштованих церков [463, 1:1:23; 1:2:13; 1:4:29; 1:6:4; 1:8:6; 1:9:15, 16; 2:3:26; 2:6:7; 3:6:6; 5:7:17; 5:8:7; 6:2:20; 6:4:3; 6:4:13.]. Рідше згадується піклування про відновлення адміністративних споруд [463, 1:4:1-2; 1:11:16; 4:9:16; 5:5:2; 5:3:3; 6:4:5; 6:5:10], бань [463, 1:11:21, 2:6:10, 2:8:25, 2:10:14, 2:10:22, 3:4:18, 3:7:20, 4:1:23, 4:10:21, 5:2:4, 5:3:3, 5:3:7, 5:3:17, 5:9:1, 6:1:13, 6:4:11, 6:5:10], лікарень та інших будівель [463, 2:9:25, 5:6:26, 5:9:1, 4:10:21]. Нарешті, дуже рідко трапляються згадки про театри [463, 2:10:22; 3:4:18], хоча вони і не зникають взагалі, як можна було б очікувати за доби утвердження християнства як панівної загальнодержавної релігії.

Отже, у цьому розділі міський простір Херсонеса–Херсону буде розглянуто, передусім, крізь призму критеріїв якості життя візантійських городян.

2.1. Місцеві кліматичні умови та їхні особливості

Географія, на думку візантиніста Марка Уїттоу, – ключ до історії візантійського світу. Вона визначала стратегічні можливості, переваги та слабкості країни, визначала та обмежувала кількість ресурсів, які імперія та її мешканці могли здобути та використати, обумовлювала способи поширення та

руху товарів та людей [630, с. 224-227]. Ромеї добре розуміли можливості своєї території, приділяючи значну увагу спостереженням за змінами, як політичної, так і фізичної географії своєї країни [630, с. 225]. До таких спостережень слід віднести згадки про зміни клімату, природні катаклізми та їхні наслідки.

Якщо про політичну географію Візантії та місце в ній Херсонеса–Херсона, як за пізньоантичної, так і за візантійської доби написано чимало досліджень, які визначили роль та місце міста як прикордонного, межового форпосту імперії [551, с. 167-230], центру контактів зі степовим світом [838, с. 28-32], то про кліматичні умови, загрози екологічних, стихійних лих, які, безумовно, впливали на повсякдення ромея–херсоніта, майже нічого не відомо. Тим часом, саме проблема кліматичних змін за доби раннього середньовіччя є однією з найбільш актуальних у сучасній світовій візантиністиці [741, р. 231-236; 883, р. 9-12; 722, р. 92-97].

Уже на світанку облаштування античного Херсонеса архітектори гіпподамового планування міста, яке збереглося аж до часу загибелі міста, врахували вітровий та кліматичний фактори під час вибору орієнтування міської планувальної мережі [116, с. 104]. За спостереженнями А. В. Буйських, це знайшло відображення в діагональній орієнтації планувальних квадратів щодо сторін світу, що визначила напрямки поздовжніх та поперечних вулиць. Це, швидше за все, слід пояснити притаманними цьому регіону вітрами північно-східного румба, що переважали в зимовий період [116, с. 104].

Скласти уявлення про клімат IV–X можна лише з фрагментарних згадок у письмових джерелах, залишених переважно авторами, які звикли до більш сприятливих середземноморських кліматичних умов. Серед таких зауважень виділяється відомий пасаж Геродота, який описав ситуацію першої половини V ст. до н. е.: «В усій цій країні (Північного Понту – М. П.), яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців... Море замерзає, а також і весь Кіммерійський Боспор. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку, до

сіндів. Така сувора зима триває там вісім місяців без перерви, а впродовж інших чотирьох місяців там уже не так холодно» [137, 4:28].

Другий пасаж, залишений Амміаном Марцелліном (332-395 pp.) [16, с. 177, 22:46], відображає вже пізньоантичну ситуацію, що протрималася, швидше за все, до кінця так званого «римського кліматичного оптимума» [722, р. 86-90]. Для цього періоду характерним стало потепління у Європі на 1–2⁰ порівняно з попереднім часом. Клімат був, ймовірно, спекотним, але не сухим. Температура приблизно збігалася з сучасною, а на північ від Альп була навіть вищою. У Північній Африці та на Близькому сході існував більш вологий клімат [722, 86-90].

Кліматичні умови Кримського півострова не викликають в Амміана Марцелліна особливо негативних оцінок [16, с. 177, 22:46]. У той же час ситуація в акваторії північно-західної частини Понта Евксинського видається автору незвичною для життя: «...увесь Понт по своїй окружності часто вкривається туманами, має воду більш прісну, ніж в інших морях і рясніє мілинами... А та частина Понтійської затоки, яку вражає Аквілон та сніги, піддається такому холоду, що річки промерзають, як вважають, до дна, люди і тварини не можуть ходити по небезпечній і ламкій поверхні, – подібне лихо ніколи не спіткає чисте море, але лише змішане з водами річок» [16, с. 177, 22:46]. Отже, обидва автори, розділені століттями, вважали території північного узбережжя Понту більш суворими для проживання, ніж рідне для них Середземномор'я.

Наступна згадка про кліматичні умови навколишнього середовища на території регіону Херсонеса–Херсона ілюструє особливо цікавий для нас період – VIII ст.. Константинопольський патріарх Никифор описав один із катаклізмів 763 р., що торкнувся не лише Північного Причорномор'я, але й Візантії в цілому: «...[настав] воістину крижаний холод, так що на очах у всіх сталося дивне і незвичайне явище – затверділа волога матерія... Бажаючи могли пройти пішки по поверхні моря... всюди там можна було пройти – й у далеких землях хазар, і тих, що живуть поблизу скіфських племен... У ту пору Понтійське море стало несудноплавним» [125, с. 167, 58:28-59]. Описані події, імовірно, були

пов'язані з настанням так званого «кліматичного пессімуму раннього середньовіччя», що почався приблизно 450 р. і почав завершуватись приблизно 750 р. [722, р. 92-97]. У той час середньорічна температура була щонайменше на 1–1,5 градуси нижчою за нинішню. У цілому клімат став більш вологим, а зима – холодною. У Північній, Західній та Центральній Європі, а також у Північному Середземномор'ї середньорічна температура також поєднувалася з підвищеною вологістю [722, р. 92-97].

Результати досліджень 2016 р., здійснених міжнародною групою дендрологів та істориків, та, незалежно від них, норвезькими гляціологами, засвідчили глибину екологічної кризи раннього середньовіччя, недооціненої раніше [741, р. 231-236; 889, р. 9-12]. Великі вулканічні виверження 536, 540 та 547 рр. спричинили більш значне похолодання, ніж вважалося раніше [741, р. 231-236; 889, р. 9-12]. Група, що вивчала це питання за річними кільцями дерев на Алтаї та в Альпах, виділила інтервал від 536 до 660 р. у так званий Пізньоантичний малий льодовиковий період, що охопив більшу частину Північної півкулі [741, р. 236]. Так, 540-і рр. були найхолоднішим десятиліттям на Алтаї та в Альпах. Цю холодну фазу, на думку фахівців, слід розглядати як додатковий екологічний фактор, що сприяв розповсюдженню пандемії Юстиніанової чуми та інших змін у житті Східної Римської імперії [741, р. 236].

Група норвезьких науковців, які досліджували питання за зразками льоду з Гренландії та Антарктики, з'ясувала, що шари льоду, які сформувалися у 530-ті – 540-і рр., містять велику кількість сполук сірки та інших елементів, притаманних вулканічним газам та попелу. Використовуючи частки цих сполук у якості орієнтиру, К. Крюгер та її колеги вибудували кліматичну модель, що описує події 536 та 540 рр. Модель показала, що подвійне вулканічне виверження спричинило більш суттєві наслідки, ніж можна було очікувати від кожного з вивержень окремо [883; 889]. Їхня сила була максимальною за останні 1200 років. У середньому температура на Землі знизилася на 2°C на кілька років, причому найбільшою мірою цей феномен стосувався Північної півкулі, особливо, північних широт під час зими, включаючи північне узбережжя Середземного моря, а також Близький Схід та Північну Африку під

час літа [889]. Подібний абрис кліматичних змін цілком відповідає тому, про що свідчать римські та константинопольські хроніки, а також матеріали археологічних досліджень на півночі Європи та Африки. Це, як вважають К. Крюгер та її колеги, дозволяє впевнено стверджувати, що кліматичні катаклізми 536 та 540 рр. були спричинені виверженнями вулканів [889].

Слід зазначити, що в результаті останніх антропологічних досліджень, здійснених у Криму, було виявлено унікальні наслідки впливу загального похолодання на фізичний стан жителів Таврії. На думку В. Ю. Радочина, значна частка чоловіків ранньосередньовічного Боспора загинула від «холодового шоку», спричиненого постійним, тривалим перебуванням на відкритому повітрі в умовах низьких температурах за підвищеної вологості [477, с. 212].

У Херсонесі–Херсоні адаптація до нових кліматичних умов, як буде показано нижче (розділ 3), могла призвести до зменшення розмірів і спрощення структури житлових будівель, лазень, потовщення їхніх стін, появи вогнищ. Аналіз раціону харчування городян після VI ст. виявив помітне переважання білкової їжі над рослинною, зміну характеру її приготування – на зміну смаженню прийшло варення і тушкування, які передбачають закриті посудини (розділ 4). Це, на нашу думку, дозволяло довше зберігати тепло й економити паливо під час приготування.

Кліматичний зсув був комплексним екологічним процесом, який супроводжувався землетрусами, посухами, градами та іншими явищами, що їх богобоязні ромеї сприймали як небесні карі за гріхи [266, с. 199]. Їх руйнівні наслідки, описані Прокопієм, Малалю, Агафієм [462, с. 70; 266, с. 199; 3, с. 27], спричинили той будівельний бум, який відбувся в Херсонесі–Херсоні у сфері як громадського, так і житлового будівництва у VI – першій половині VII ст. [551, с. 753-755]. Уперше на це звернув увагу С. Б. Сорочан, вважаючи усунення наслідків сейсмічної активності ключовим каталізатором змін у топографії міста [588, с. 266-272]. В. В. Хапаєв [663-670] критично поставився до цієї думки, відкинувши втім не саму концепцію, а гіпотетичну можливість якогось відчутного впливу описаних у джерелах землетрусів, що відбулися у Візантії у V–VII ст. [667, с. 102-104], на ситуацію в місті. Головний постулат його

аргументації – це спостереження за поширенням впливу сейсмічної активності в Туреччині [667, с. 103] за останні сто років [667, с. 104]. Однак важко погодитися з тим, що причини, які викликали сейсмічну активність на сучасному етапі [398-405; 106; 105; 375; 459; 466-468; 520-521; 530; 685; 686] та у VI ст. були однаковими. Так, вибірка з Марцелліна Коміта (середина VI ст.) дозволяє встановити цикли сейсмічної активності з IV по VI ст. Таких циклів виділено вісім: 389–408, 417–419, 442–447, 452–467, 472–480, 497–499, 512–518 pp. [376, с. 103-126]. З них у шести випадках початок циклу пов'язаний з якимось небесним явищем, описаним у джерелах як затемнення або падіння комети [376, с. 103-126]. Лише в одному випадку «спусковим гачком» стало виверження Везувія [376, с. 103-114]. Схожа ситуація зберігається і для наступних періодів [637, кн. 2:10; 638, кн. 6:7].

Таким чином, на наш погляд, крутий кліматичний поворот VI ст. став відчутним для візантійців значно раніше і міг бути пов'язаний із малодослідженими досі земними та космічними явищами, що спричинили відповідні зміни.

Хвиля катаклізмів, зокрема землетрусів VI ст., викликаних виверженнями вулканів 536 та 540 pp., мала не регіональні, а планетарні наслідки. Крім того, В. В. Хапаєв не враховує широкий контекст описаних у джерелах сейсмічних катастроф, беручи висновки про їхні наслідки з «інших рук», а саме праць П. О. Двойченка [333, с. 26] та Л. В. Фірсова [640, с. 222]. Тим часом, аналіз повідомлень про візантійські землетруси показав, що описані Прокопієм Кесарійським та Агафієм Мірінейським катаклізми були такими сильними, що руйнували міста практично вщент. Так, землетрус 554 p., за повідомленням Агафія, повністю зруйнував Кос, Берит, торкнувся Александрії та частини міст в Азії [3, с. 76]. Константинополь зазнавав струсів у VI ст. з періодичністю в два-п'ять років – в 534, 536, 538, 540, 546, 547, 550 та 551 pp., – останній найсильніший землетрус завдав значних руйнувань столиці та храму Св. Софії [348, с. 90-21]. Тривалість катастроф становила від кількох до 40 діб і, судячи з описів візантійських авторів, у епіцентрі землетрусу його сила повинна була сягати від 5 до 8 балів за шкалою Ріхтера [551, с. 754]. Після землетрусу 557 p.

Юстиніан I відмінив пишні обіди та роздачі подарунків для столичної знаті, а зекономлені кошти передав постраждалим [551, с. 754]. Таким чином, ситуація VI ст. була унікальною і порівнювати її з сучасністю, на наш погляд, не можна.

Високою є ймовірність того, що імперську допомогу було надано і Херсону, що перебував у сейсмонебезпечній зоні [640, с. 160-161]. Непрямо про це свідчить повідомлення Прокопія про допомогу імператора у відновлення «довгих стін» та укріплень у Криму [462, 3:7:10], а ще раніше – напис на честь імператора Зинона (480 г.), яку вже А. Л. Бертъе-Делагард пов'язував із можливими наслідками землетрусу 480 р. [95, с. 81-82] С. Б. Сорочан звернув увагу на подібні руйнування у VI ст. у близьких до Херсона населених пунктах – Кітеї, поселеннях Європейського Боспора, Кепах, Ільїчівському городищі, поселенні Зелений мис [458, с. 183-202; 551, с. 754-755]. Найбільш ймовірною причиною масових руйнувань поселень у Криму він вважає саме землетруси, а не погроми від гіпотетичної, не відображеної у джерелах гуннської навали. Досліджуючи перебудову в північно-східному районі Херсона та засип колодязів VI ст., С. В. Ушаков також помітив, що це могло бути по'язане з сейсмічною активністю в цьому регіоні, яка спричинила засолювання підземних вод [633, л. 23].

Із зазначеними процесами могла бути пов'язана і перебудова берегової лінії Херсона у VI–VII ст. Зафіксованими на сьогодні є зникнення низки візантійських центрів в акваторії Чорного моря внаслідок сейсмічної активності [750, р. 320-321]. Феофілакт Симокатти свідчить про втрати, яких зазнали авари біля Том близько 586-587 рр., коли сильний приплив у Чорному морі потопив їхню армію [638, кн. 2:10]. Враховуючи, що подібні явища в акваторії Чорного моря зазвичай не спостерігаються, цей епізод поряд зі слідами руйнувань приморських поселень також свідчить про кліматичний зсув VI ст., що вплинув на повсякденне життя ранньосередньовічного Херсона.

Таким чином, у період із кінця IV–VII ст. відбувалися глибокі кліматичні і, як наслідок, екологічні зміни, які супроводжувалися різного роду катаклізмами, перш за все – землетрусами. У самому Херсонесі–Херсоні це спричинило повсюдну, небувало інтенсивну будівельну активність на території

городища у VI–VII ст., яка торкнулася не лише фортечних мурів, але, що важливо відзначити, також житлових будинків. Крім того, з VI ст. відбувається суттєве похолодання, яке змусило херсонітів адаптуватися до нових умов навколишнього середовища.

2.2. Планування міста. Санітарно-гігієнічна інфраструктура

Загальною рисою топографії Херсона IV–X ст. є стале міське планування у вигляді прямокутних квадратів, розділених вузькими вулицями [Додаток А.1]. Притаманне вже античному Херсонесу [116, с. 245], воно з незначними змінами збереглося впродовж усього середньовіччя [696, с. 284]. Головна вулиця, як і раніше, починалася на південному сході і проходила через усю територію міста. У північно-східній частині вона розширювалася, утворюючи площу, на якій розташовувалися храми. Паралельно до неї пролягали інші поздовжні вулиці. Чіткі лінії поперечних вулиць пов'язували Портовий та Північний райони [488, с. 131].

Територія Херсонеського городища традиційно ділиться дослідниками на шість районів: Портовий, Північно-східний, Північний, Центральний, Північно-західний та Південно-західний [492, с. 53]. Два останні райони є найменш дослідженими частинами Херсонеса. Розкопки городища показали, що усталена за елліністичної доби сітка поперечних вулиць не залишилася незмінною [487, с. 131]. У VI ст. відбулося укрупнення низки кварталів і зменшення розмірів житлових садиб. На звільненій території зводяться християнські храми [487, с. 132]. Довгий час в історіографії це явище пояснювали державною програмою, згідно з якою міські квартали перебудовували під «культове будівництво» [695, с. 131-132]. На сьогодні з таким висновком погодитися не можна. Будівельний бум VI ст. не був локальним явищем, він був спричинений сейсмічною активністю і торкнувся практично всієї території імперії [551, с. 711-756]. При цьому міські споруди не лише ремонтувалися, відбудовувалися чи споруджувалися наново, але й видозмінювалися, підлаштовуючись до нових кліматичних умов. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що ущільнення кварталів та зменшення розмірів

будинків були характерні й для інших міст імперії, що зберегли гіпподамове планування, наприклад, для Ефеса [740, р. 57].

Досліджуючи планування візантійських міст V–VIII ст. Х. Бушвальд доходить висновку, що будівництво храмів базилікального типу настільки точно й органічно вписувалося в міське планування, розміщуючись на громадських та сакральних територіях колишніх античних полісів, що рідко порушувало житлову забудову і майже не змінювало загальну систему розташування вулиць і кварталів античного міста [740, с. р. 57]. Подібне явище спостерігається, на думку А. В. Буйських, і в пізньоантичному Херсонесі, оскільки місто, швидше за все, не змінило свого функціонального районування [116, с. 247-248]. У період юстиніанівської та постюстиніанівської реконструкції міста VI–VII ст. простежується збереження функціонального поділу його території, що склалося з часів заснування Херсонеса. Консервація античних традицій планової забудови було характерною рисою візантійського містобудування щонайменше до VI–VII ст. Непрямим чином це засвідчує Прокопій, описуючи роботи в Антіохії VI ст., де городяни не могли відновити житла, оскільки ще не було відновлено планування вулиць, площ і громадських споруд міста [462, 2:10:20].

Крім того, тенденція злиття кварталів почала виявлятися вже за римської доби. Це переконливо показали розкопки в північній прибережній частині міста [695, с. 35]. За середньовічної доби суттєво змінився характер внутрішнього планування кварталів [695, с. 286]. Якщо в елліністичний час цілий квартал могла займати одна споруда, то за доби раннього середньовіччя число садиб у кварталі збільшувалося, а розміри кожної з них, відповідно, зменшувалися. На думку А. Л. Якобсона, це було пов'язано зі збільшенням заселеності кварталів міста. Таким чином, Херсонес за доби раннього середньовіччя був заселений більш щільно, ніж у римський період [695, с. 283].

Планова система благоустрою античного Херсонеса передбачала систему стоково-очисних споруд, що з'єднували всі міські квартали. Це спричиняє потребу простежити їхній стан за доби раннього середньовіччя. Високу санітарію побуту Херсонеса забезпечувала розгалужена система водостічних

каналів [695, с. 286-292]. Аналіз їхнього розташування також підтверджує наступництво у збереженні міського планування. Чимало з них, споруджених ще за античної доби, продовжували служити і за доби раннього середньовіччя. Рештки системи таких дренажних водостоків віднайдені під час розкопок цитаделі [107, с. 52] й у портовому районі міста [275, с. 373; 207, с. 141-146]. Магістральні водостоки великого розміру в перетині споруджували з пласких кам'яних плит. Для ложа бічних каналів меншого перетину нерідко використовували черепицю або плінфу. Згори водостоки перекривали кам'яними плитами, що робило їх закритими. Це не лише було практично і доцільно, але й передбачалося у візантійських містах будівельними та санітарними нормами. Трактат Юліана Аскалоніта приписував, що той, «хто бажає у своєму саду або якійсь іншій ділянці провести канал, водогін, водовідведення, повинен дотримуватися відстані від сусідньої стіни в один лікоть внаслідок того, що протікання повз води спричиняє гниття» [610, с. 30].

В. І. Кадеєв припустив існування спеціальних люків, які сприяли інтенсивному стіканню дощової води й використовувалися за необхідності для очищення дренажної системи [274, с. 28], призначеної для відведення з міста нечистот. Для стікання атмосферних і технічних вод, зливання нечистот херсоніти використовували розгалужену систему дренажних колодязів та поглиначів, розташованих по всій території городища [274, с. 28].

Оцінка санітарного стану ранньосередньовічного візантійського міста вимагає також звернути увагу на існування в ньому громадських туалетів – афедронів [592-593]. Афедрон біля Південних («Мертвих») міських воріт функціонував у VI–VIII ст. [551, с. 982], швидше за все, одночасно з ранньовізантійським військово-адміністративним комплексом південного району Херсонеса–Херсона [246, с. 646-648; 655-657]. Це була вузька прямокутна споруда шириною за зовнішніми обмірами 6,43 м та довжиною близько 15 м [611, с. 40-41; 311, с. 129-131]. Підлога в приміщенні була викладена великими кам'яними плитами, стіни складені з бутового каменя на вапні й ретельно вкриті цем'яною. До вбиральні було підведено гілки водостоків, що відводили нечистоти до головного колектора [551, с. 981]. На

думку С. Б. Сорочана, афедрон був пов'язаний з міським водосховищем та був розрахований на одночасне використання 30 відвідувачами [551, с. 982].

Ще один туалет VI–VII ст. був відкритий розкопками К. К. Косцюшко-Валюжинича в куртині портового району [551, с. 983]. Наявність подібних громадських вбиралень свідчить про високий рівень санітарно-гігієнічного благоустрою, оскільки такі будівлі мали далеко не всі ромейські міста [800, р. 1118].

Отже, у ранньосередньовічний період Херсонес зберіг успадковану від античного періоду гіпподамову систему міського планування. Місто в цілому відтворювало колишній функціональний поділ на громадські та житлові зони, притаманний як елліністичному, так і римському періодам. Якісні зміни простежуються в ущільненні житлової забудови міських кварталів, зменшенні розмірів житлових садиб. Типовість цього процесу для візантійського містобудування VI–VII ст. дозволяє припустити, що такі тенденції не були продиктовані однією лише необхідністю вписати християнські храми у міську топографію. Місто відновлювалося після хвилі сейсмічної активності кінця V–VI ст., адаптуючи міське планування, зокрема, і до нових кліматичних змін у бік похолодання.

Високу санітарію побуту Херсонеса забезпечувала розгалужена система водостічних каналів, прокладена вже за доби античності й збережена у робочому стані в ранньовізантійський період. На особливо високий рівень санітарного благоустрою міста вказує наявність громадських афедронів, що діяли щонайменше до VII–VIII ст.

2.3. Міська система безпеки. Військові та адміністративні споруди

Першочергове значення у сфері належного облаштування міського життя візантійці надавали безпеці [462, 1:1:34, 35, 50; 1:4:15; 2:1:7, 19, 20; 2:3:27; 2:4:11, 14, 19; 2:5:1; 2:6:7; 2:8:24; 2:9:10, 13; 2:10:1; 2:11:4, 10; 3:1:2; 3:3:8; 3:4:4; 3:7:4; 4:1:14,31; 4:2:9, 14, 23 27; 4:3:5,6; 4:6:18, 26; 4:8:17; 4:9:6, 12, 19; 4:10:18, 1 9, 20; 4:11:6, 12, 16; 5:4:4, 9, 14; 5:5:7; 6:2:13; 6:5:13; 6:6:6;6:7:1]. Оцінка її стану

в Херсонесі раніше обмежувалася лише питанням наявності фортечних мурів та оцінки зовнішніх загроз [591, 601, 131].

Візантійська військова доктрина облаштування обороноздатності міста остаточно сформувалася до кінця VI ст. й була втілена у «Стратегіконі» Марикія (кінець 600 р.) [370]. Майже повністю її було повторено у «Тактиці» Лева VI Мудрого наприкінці IX ст. [613, с. 13-24]. Таким чином, можна припустити її наступність і спадковість, а також відсутність кардинальних змін уявлень візантійців про фортифікацію в період із VI до IX ст. Вони сформувалися на підставі приписів, відомих уже з творів Енея (360 р. до н. е.) [710, р. 28-62] та Онасандра (I ст. н. е.) [331, с. 14-17], що визначили основні принципи та методи завчасної підготовки міста та всієї країни до можливої облоги [325, с. 7-24; 326; 332]. Упродовж усієї історії античної та візантійської цивілізації фахівці з поліоркетики та фортифікації зараховували до них вибір вдалого розташування міста та його оборонних споруд, підтримку в боєздатному стані фортечних мурів, наявність запасів води та продовольства, стан воєнного гарнізону [641; 325-332; 886; 755; 752; 167; 374; 774; 455; 371].

Обороноздатність візантійського Херсонеса–Херсона в аспекті його фортифікаційних споруд цікавила дослідників ще на світанку археологічного дослідження херсонеського городища [492, с. 181; 487, с. 38-59]. Основна дискусія серед дослідників фортечних мурів міста (К. К. Косцюшко-Валюжинічем [306-314], А. Л. Бертє-Делагардом [95], К. Е. Гриневичем [150-152], А. Л. Якобсоном [695] та І. А. Антоною [24-25; 27; 29-36]) точилася щодо періодизації спорудження, функціонального призначення окремих елементів фортечних споруд, співвіднесення фортифікаційних робіт зі свідченнями писемних джерел, у яких безпосередньо фігурував Херсонес–Херсон. Внесок науковців докладно проаналізовано А. І. Романчук, яка також взяла участь у дискусії з цієї теми [492, с. 181; 487, с. 38-59]. Аналізуючи історіографію питання, А. І. Романчук визначає, що розкопки К. К. Косцюшко-Валюжинича [492, с. 181; 487, с. 38-59] та дослідження І. А. Антоною дозволили до кінця XX ст. скласти уявлення про хронологію спорудження

фортечних мурів Херсонеса [236, с. 34]. Цю роботу продовжив, зробивши важливі уточнення, С. Б. Сорочан [555, с. 234-240].

Розглядаючи різноманітні аспекти, що визначали безпеку міста, починаючи з характеристики зовнішніх загроз, складу та чисельності військового гарнізону, якості фортечних стін, дослідники розглядали їх окремо, не оцінюючи безпеку міста за ранньовізантійської доби комплексно [131, с. 59; 551, с. 228-229]. Внаслідок цього не було розглянуто еволюцію власне обороноздатності міста впродовж IV–X ст. Фортифікаційні роботи практично не розглядалися крізь призму досягнень візантійської поліоркетики, залишаючись на рівні встановлення датування куртин та башт.

Єдиною спробою комплексного вивчення обороноздатності ранньосередньовічного Херсоона стало дослідження В. В. Кучми. Оперуючи даними про міську фортифікацію, здобутими внаслідок розкопок міста станом на 1965 р., автор зіставив їх з «Тактикою» Лева VI [131, с. 59; 551, с. 228-229]. Цікаві, але, на жаль, вже застарілі спостереження науковця вплинули на всі наступні дослідження з історії херсонеської фортифікації [329, с. 410-422; 330]. Таким чином, В. В. Кучма вперше звернув увагу на необхідність комплексного аналізу обороноздатності міста з урахуванням запасів води та їжі, однак сам же констатував неможливість вивчення доступних городянам ресурсів через відсутність на момент написання статті відповідних археологічних даних [330, с. 410-422]. В історіографічному контексті необхідно також звернути увагу на низку публікацій київської дослідниці К. О. Моці, яка 2016 р. захистила дисертацію на тему «Воєнне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV - на початку XII ст.» [389], що містить значний за обсягом розділ, присвячений обороноздатності Херсонеса-Херсона в період, що нас цікавить. В одній із публікацій авторка напряму звертається до цього питання, ставлячи завдання розглянути обороноздатність міста «у контексті візантійської воєнної доктрини» [390]. На жаль, здійснена дослідницею констатація того факту, що на 2006 р. «місце розташування міської цистерни до сьогодні не виявлене» [390, с. 55], змушує припустити, що авторка спиралася у своєму дослідженні на наукові праці, опубліковані до 1990 р., що видно зі списку

використаної літератури [390, с. 55]. Власні висновки К. О. Моці майже не відрізняються від результатів дослідження В. В. Кучми зі згаданої раніше статті. Незрозуміло, чому в списку літератури в дисертації авторка вказує сучасну історіографію питання, а в тексті на неї не спирається.

Питання ідентифікації на карті міста об'єктів інфраструктури безпеки і забезпечення (складів із запасами продовольства та цистерн для води), їхньої еволюції взагалі не були предметом окремого спеціального дослідження. Це викликає подив, оскільки завдання із забезпечення захисників міста у випадку облоги продовольством та питною водою окремо розглядалися візантійськими теоретиками військового мистецтва і вважалися не менш важливими, ніж піклування про обороноздатність кріпосних стін.

Спробу комплексного аналізу обороноздатності Херсона було здійснено О. В. Вусом, однак його дослідження доведене до початку VII ст., що лише частково висвітлює тему у визначених нами хронологічних межах дисертаційного дослідження. При цьому автор, як і його попередники, не порушує питання про запаси продовольства, так само як і не розглядає фортифікаційні роботи крізь призму візантійських військових трактатів [131, с. 59-104]. У зв'язку з цим ми спробуємо детальніше розглянути питання безпеки Херсонеса–Херсона з точки зору візантійської полемологічної традиції.

Архітектурний ансамбль захисних споруд міста, зведений не пізніше кінця другої чверті IV ст. до н. е., був, на думку А. В. Буйських, частиною єдиного містобудівного плану, залишаючись незмінним (за важливим винятком Портового району) впродовж усієї історії міста [116, с. 169]. Так склалося внаслідок максимального урахування рельєфу місцевості, а також раціонально продуманого та математично точно розрахованого планування міста, що було характерно для полісного центру з типовою гіпподамовою системою планування [116, с. 169]. На стратегічно вірний вибір місцевості звернув увагу вже А. Л. Берт'є-Делагард, зауваживши, що комплекс оборонних споруд міста було задумано відразу, оскільки непомітними є будь-які істотні коливання або зміни, «...а головне, все так добре підлаштоване до умов місцевості, що й не

могло бути іншим, цілком відповідаючи одній цілісній ідеї», що якби рештки міських мурів не збереглися, їх можна було б накреслити близько до віднайдених, «керуючись топографією місцевості» [94, с. 128].

У період будівельної діяльності Юстиніана I там, де будівельні стіни були розташовані топографічно невдало, їхню лінію переміщували. Так, наприклад, імператор заново перебудував Севастополіс, «який раніше був лише фортецею», і «оточив його такими стінами та укріпленнями, що він став неприступним» [462, 3:7:9]. У Кесарії, «зруйнувавши її (стіну – М. П.), імператор Юстиніан на захід від колишньої фортеці спорудив велику стіну на місці високому і дуже крутому, неприступному для тих, хто схотів би напасти на це укріплення» [462, 5:14:16]. Стіни Херсонеса–Херсона, вочевидь, були, на думку візантійських військових архітекторів, розташовані цілком вдало й не потребували перебудови. Це непрямо засвідчує той факт, що фортифікаційні роботи у місті за часів Юстиніана I не спричинили зміни основної лінії укріплень.

Трактат «Короткий виклад військової справи» Веґеція починається з констатації того, що місто, як військовий об'єкт, може мати захист або природній (розташування на височині; захищеність болотом, берегом річки або моря), або штучний (за допомогою ровів та стін), або комбінований – у цьому останньому випадку він стає практично невразливим [641, с. 280]. Анонімний трактат «Про стратегію» (VI ст.), розвиваючи цю проблему, стверджує, що вибір місцевості для будівництва майбутнього міста мав враховувати основоположний принцип – принцип безпеки цього об'єкта на випадок війни [332, с. 107-108]. Саме під цим кутом зору повинні були вирішуватися питання забезпечення міста водою, продовольством, будівельним каменем – якщо цих ресурсів було достатньо, можна було сміливо починати будівництво, якщо ж ресурси були обмеженими або доступ до них утрудненим, слід було відмовитися від таких задумів [332, с. 108].

Цей принцип якісно відрізняється від містобудівних установок Вітрувія, який висував на перше місце кліматичні характеристики місцевості [374, с. 28]. Найкращими місцями для заснування нових міст, особливо прикордонних,

анонім VI ст. вважає «...такі, що розташовуються на висотах та оточені крутими схилами, які утруднюють підйом, або такі, які оточені або можуть бути оточені великими ріками, відведення яких в інше місце неможливе внаслідок характеру місцевості, або ж, нарешті, такі, що розташовані на вузькій смузі суші, яка виступає в море або велику річку, та поєднані з материком лише невеликим перешийком» [886, р. 32]. Так, із заходу та сходу херсонеське міське плато має стрімкі урвисті схили, з півдня – крутий схил, звернений у бік бухти, яка сьогодні має назву Карантинної. Друга, менш зручна для суден бухта розташована на захід від нього (Пісочна або Херсонеська) [487, с. 38]. Писемні джерела не зберегли їхніх давніх назв. З північного боку Херсонес також омивається морем. Плато міста (бл. 30 га) має різноманітний рельєф: високе, підняте із західного боку, воно поступово понижується на схід, а також північ і південь [487, с. 38]. У центральній та північно-східній частині городища рельєф ускладнюється наявністю балок [487, с. 38]. Отже, ворог мав можливість для зручного нападу лише з двох боків, де і здійснювалося укріплення та перебудова фортифікаційних споруд.

Небезпечними були також наявність у безпосередній близькості від міста панівної висоти (Дівоча гірка, 30 м над рівнем моря) [551, с. 990-991, 993-994] і зсуви ґрунту з Карантинної балки в районі стін, розташованих у низинному районі городища, – особливо в такому важливому районі оборонної частини, як протейхизма [551, с. 990-991, 993-994]. Заядки тому, що в глибині балки залягає шар дуже щільної глини, яка не пропускає крізь себе воду, поряд зі стінами міста і, можливо, під ними протікала своєрідна «підземна річка» [131, с. 96]. Вона, з одного боку, забезпечувала місто прісною водою в колодязях, а з іншого, швидше за все, призводила до постійних зсувів фортечних мурів, споруджених біля та над нею [551, с. 994-995].

У IV ст., швидше за все, відбувається формування основи херсонеського військового гарнізону. За участі херсонітів у 322 та 337 рр. у військових діях проти варварів на Дунаї імператор Константин I дарував херсонському гарнізону 1000 продовольчих пайків та матеріали, необхідні для виготовлення баліст [329, с. 252-255]: «Херсоніти, отримавши це утримання, розділили його

між собою і дітьми, й заснували порядок. Через це й у наш час їхні діти, поповнення у війську своїх батьків, вважаються вояками» [301, с. 158]. Можна припустити, що у Херсонесі–Херсоні, так само як і в інших містах Візантії, існував власний військовий гарнізон, який захищав місто впродовж усієї ранньосередньовічної доби. Періодично, під час особливої загрози, його могли посилювати регулярними імперськими військами [388, с. 152]. Так, наприклад, за наказом імператора Валента (364-378 рр.) до Херсонеса було переведено військову частину під командуванням Феони [131, с. 63; 551, с. 1256-1257], що дуже вдало збігається з необхідністю протистояти гунській загрози [131, с. 63].

Разом із тим питання про чисельність, склад та функціонування збройних сил Херсонеса–Херсона за ранньосередньовічної доби залишається дискусійним. Причиною цьому стало неоднозначне розуміння сукупності джерел, що характеризують військовий контингент міста аж до появи феми. Узагальнююче дослідження збройних сил міста за ранньосередньовічної доби досі не здійснене.

53-й розділ трактату «Про управління імперією», укладеного в середині X ст., низка епіграфічних пам'яток, знахідка у 1974-1975 рр. під час розкопок 13 куртини платформ, амбразур та гальки для стрільби, на думку О. В. Вуса, свідчать про дислокацію в головному місті Таврики легіону Старших Баллістаріїв [130, с. 74-78]. У IV–V ст. саме він складав основу місцевого гарнізону і був розформований, на думку дослідника, у третій чверті VI ст. [130, с. 74-79]. Гарнізон, що перебував у місті, мав змішану комплектацію і нараховував від 1000 до 1200 вояків [130, с. 74-79]. Схожу тезу обґрунтовує М. В. Фомін, збільшуючи ймовірну чисельність воєнного гарнізону в цей час від 500 візантійських стратіотів та 1000 «баллістаріїв», що мали змішаний склад. У випадку загрози до них могло приєднатися ополчення з міста і прилеглих територій, таким чином, херсонеський гарнізон міг у випадку небезпеки нараховувати максимум до 2 тис. солдат [642, с. 107]. В. М. Зубар припускав, що гарнізон було організовано за зразком малого легіона баллістаріїв пізньоримської армії, але фактично він був муніципальним ополченням, добре відомим у низці центрів того часу в Італії та на

Балканах [246, с. 658]. К. Цукерман дотримувався версії, що у бойових діях у Криму брав участь *Balistarii Dafnenses* (або *Balistarii Iuniores*), місцем попередньої дислокації якого була Фракія [680, с. 559].

С. Б. Сорочан, розглядаючи стан збройних сил Херсонеса в VI–VII ст., припустив, що до кінця правління Юстиніана I, близько середини VI ст., й у будь-якому разі не пізніше часу правління Юстина II, Херсон отримав статус візантійського дуката, а херсонеські баллістарії були замінені підрозділами регулярної ромейської армії [549, с. 125].

Не вступаючи в дискусію про чисельність військового гарнізону, незрозумілою для нас стає думка С. Б. Сорочана та О. В. Вуса про розформування «херсонеських баллістаріїв» саме в третій чверті VI ст., оскільки будь-які свідчення в джерелах із цього приводу відсутні. Навпаки, аналізуючи візантійські військові трактати IV–X ст., ми не бачимо зникнення з системи оборони міст металюної зброї. Лише в одному випадку в трактаті «Про стратегію» аноніма VI ст. [407, с. 75-81] металюні пристрої не розглядаються. Це пояснено в тексті тим, що немає жодного сенсу розглядати використання механізмів, які описані в ранніх трактатах із поліоркетики. У «Стратегіконі» Маврикія [372, кн. 10] й, услід за ним, у «Тактиці» Лева VI Мудрого (886–912 рр.) [613, с. 13-24] укладачі вказують на те, що проти пересувних облогових башт захисниками міста «використовуються запалювальні засоби та петроволи» [612, с. 241]. На думку В. В. Кучми, у наведеному контексті останній термін використовувався для характеристики будь-яких камнеметних механізмів, відомих із глибокої давнини [612, с. 241]. У Херсонесі–Херсоні на використання металюних машин пізніше VI ст. вказує факт, на який звернув увагу В. М. Зубар. На його думку, 13 куртина, у якій існували амбразури для металюних пристроїв, була перебудована одночасно з припиненням функціонування великого міського водосховища в першій половині IX ст. і активізацією будівельної діяльності після створення феми Херсона в другій половині IX–X ст. [246, с. 659]. Таким чином, є підстави вважати, що загін баллістаріїв або подібних до них військових спеціалістів зберігався в місті щонайменше до IX ст. Сформований, згідно зі свідченнями патрографів та

Константина Багрянородного, у IV ст., він продовжував входити до складу міського гарнізону, хоча його чисельність, поза будь-яким сумнівом, змінювалася в різні епохи [388, с. 152].

З метою посилення фортифікаційних споруд на межі IV–V ст. [131, 69] до західної частини міста була приєднана нова територія [551, с. 841], навколо якої візантійці збудували нову стіну, яка складалася з 2, 3 та 4 куртин, а також прямокутну башту [34, с. 21-22]. Слід звернути увагу, що це приєднання відбулося з використанням принципа фланкування, викладеного Веґецієм: ламана лінія фортечних мурів і висунуті наперед кутові башти повинні були забезпечувати обстріл атакуючого ворога не лише з фронту, але й з флангів і майже з тилу [131, с. 102]. Це ще раз непрямо підтверджує факт обізнаності організаторів ремонтних робіт з провідними вимогами фортифікації.

Найбільш масштабні роботи другої половини V ст. з оновлення фортечних мурів були проведені на південному фланзі укріплень Херсонеса [551, с. 964]. Тут були перебудовані 13 та 14 куртини, розібрана і заново перебудована XII башта [131, с. 71]. Усю захисну лінію перенесли на кілька метрів південніше. Як уже зазначалося, ці фортифікаційні роботи більшість дослідників пов'язують з оновленням міських стін імператором Зиноном (близько 488-489 рр.) [95, с. 81-82] після руйнувань 40-денного землетрусу 480 р., що охопив усе Східне Середземномор'я [95, с. 81-82; 695, с. 22-23; 543, с. 140; 487, с. 134; 333; 639, с. 160-161]. Саме ця причина, на думку О. В. Вуса, призвела до використання сейсмостійкої техніки *opus mixtum* під час відновлення куртин [131, с. 72]. Така цегла-плінфа, яка використовувалася в цій кладці, була, на думку німецьких дослідників І. Ірмшера та Р. Іоне, дуже пластичною й у випадку землетрусів перешкоджала швидкому, радикальному краху оборонних споруд [526, с. 574; 415].

Наявність водогона та запасів води – третя умова візантійської оборонної доктрини. Згідно з Веґецієм, суттєвим надбанням міста були невичерпні джерела води в його межах, причому якщо таких джерел не було, необхідно було споруджувати колодязі, як би глибоко їх не доводилося копати [641, с. 282]. У Херсонесі–Херсоні ця вимога виконувалася найбільш

ретельно й послідовно. На світанку свого існування місто забезпечувалося водою з колодязів та водозбірних цистерн, у які збирали дощову воду [274, с. 25]. У перші століття нашої ери за допомогою римських спеціалістів у місто було проведено водогін [274, с. 25]. При цьому колодязі городяни продовжували використовувати впродовж усього середньовічного періоду. За підрахунками О. В. Вуса, кожен міський квартал мав у середньому три колодязі глибиною від 4 до 20 м (водоносні шари Херсонеса постачалися завдяки яру поблизу Карантинної бухти) [131, с. 97].

Воду до водогону постачали джерела, вода з яких надходила у два штучні басейни, розташовані на Гераклеїському півострові, в Юхариній балці, на відстані 7 км від Херсонеса [37, с. 15, 19; 618, с. 65-67]. Вода також надходила з верхів'я Сарандинакіної балки, де було ще одне джерело. Принаймні, лінія цієї нитки водогону простежується на відстані 1 км від міста [274, с. 26]. Вода надходила до міста по керамічних трубах, для прокладення яких у вапняковій скелі було вирубано спеціальне ложе шириною 0,6 м та глибиною 0,75–0,8 м [397, с. 281; 396, с. 210]. Зовнішні труби, що постачали воду до міста, мали більший діаметр, ніж ті, що використовувалися у межах міських стін. Тут їх було віднайдено під час розкопок захисної стіни біля південно-східних міських воріт та у цитаделі [274, с. 27].

Довговічність і надійність системи постачання води забезпечувалася, зокрема, унікальним розчином, який з'єднував гончарні труби [615, с. 9]. Розчин, який використовували для з'єднування гончарних труб, складався з одного лише вапна, у якому була незначна кількість (не більше 5 %) домішків вапняків. Це, на думку С. Тантара, який здійснив аналіз вапна ще наприкінці XIX ст., забезпечувало міцність та довговічність водогону, який існував із часів античності й служив городянам аж до остаточної руйнації міста [615, с. 9]. Показово, що ці спостереження дають змогу оцінити якісні характеристики вапна, що використовувалося херсонітами і в інших будівельних розчинах, наприклад, під час спорудження фортечних мурів, гідрофобному облицюванні цистерн [554, с. 490-493]. Р. Оустерхаут, зокрема, звертає увагу на те, що якщо вміст глини у вапні був меншим за 8 %, воно вважалося високоякісним і з нього

можна було готувати розчини, придатні для вологого середовища [415, с. 146-147]. Схожі характеристики мав будівельний розчин ранньосередньовічної доби в Цитаделі [554, с. 490-493].

На випадок поломки водогону Вегецій пропонував споруджувати водозбірні цистерни [641, с. 282]. У Херсонесі з цією метою у IV ст. військовослужбовці вирубали в південно-західній частині міста прямокутну цистерну-накопичувач (*castellum aquae*) шириною 5,9 м, довжиною 15 м, глибиною 3 м. Дно резервуару вкривав товстий шар цемянки [323, с. 295]. Засипано цистерну було, ймовірно, наприкінці IV – на початку V ст., і над її руїнами у VI ст. було збудовано Чотирьохапсидний храм [323, с. 295].

Наступною умовою міської безпеки, за Вегецієм, є достатній запас завчасно заготовленого продовольства. Автор пропонує завезти в місто тварин, зарізати і засолити їхнє м'ясо. Також необхідно зробити запаси оцту, вина, яблук та інших плодів [641, с. 282]. Такі запаси дбайливо зберігалися і роздавалися містянам під час облоги відповідно до нормативів [641, с. 282]. Можна припустити існування в ранньовізантійському Херсонесі–Херсоні подібних складів, локалізація яких до сьогодні залишається невідомою. Такою будівлею, ідентифікованою А. В. Буйських як «зерносховище», могла бути велика громадська споруда, яка була збудована в другій половині II ст. й функціонувала до IV ст. [116, с. 218]. Вона розташовувалася у XV житловому кварталі Північного району міста біля IX поперечної вулиці. На думку С. Б. Сорочана, вона проіснувала значно довше, ніж припускає А. В. Буйських, а саме не менше п'яти століть [551, с. 956]. Дослідниця переконливо обґрунтувала функціональне призначення будівлі, яка мала масивні, товщиною близько 1 м стіни, почасти складені на вапняковому розчині, а також внутрішні та зовнішні контрфорси. Площа споруди становила 391 м², до її комплексу належала містка цистерна для засолювання анчоуса [551, с. 956]. Незрозумілою залишається причина припинення функціонування цього складу, невідоме точне датування його руйнування або перебудови на будівлю іншого характеру. На наш погляд, після припинення функціонування цього складу, подібні

сховища було облаштовано в іншому районі міста і їхнє точне розташування ще треба визначити.

Таким чином, завдяки фортифікаційним роботам IV–V ст., значному військовому гарнізону та вигідному географічному розташуванню, гуни, які з'явилися під стінами міста у IV ст., не наважилися штурмувати головне місто прикордонної епархії [244, с. 164].

Наступний період, коли відбувся перехід міста до системи дуката (остання третина VI – початок VII ст.), позначений наймасштабнішою реконструкцією міських мурів. Вона припала на другу половину VI ст. Будівельна діяльність Юстиніана I (527-565 рр.) стала матеріальним втіленням захисної доктрини у сфері фортифікації [462, с. 203-283; 478, с. 490-491]. Прокопій Кесарійський зазначав, що Юстиніан посилив ромейську державу військами та укріпив її кордони завдяки спорудженню фортець [462, 5:1:11]. Створивши на кордонах захисні рубежі, контрольовані спеціальними військами лімітанів (*milites limitanei*) [173, с. 37], імператор на певний час поновив «прикриття імперії» (*praetentura Imperii*). У VI ст. було споруджено також «довгі стіни» – систему фортифікаційних споруд на дальніх підступах до міста у Південно-Західному Криму [131, с. 76].

Аналізуючи будівельну діяльність імператора, Прокопій звертає увагу на ті само стратегічні елементи захисту, які згодом будуть представлені в Маврикія, перш за все – на спорудження фортечних мурів [462, с. 167]. Для їхнього поновлення місту, як стратегічно важливому для імперії центру, також було надано державну допомогу, зявдяки якій імператору було приписано відновлення та зміцнення стін, які перед тим буцімто перебували в зруйнованому стані [462, 3:7:10]. До цього періоду Херсон, займаючи площу близько 30 га після приєднання на заході ділянки 1,2 га, мав найдовшу в Тавриці суцільну лінію суходільної оборони довжиною понад 2,5 км [551, с. 226]. Місто було захищено стінами як з боку суші, так і з моря [36, с. 261]. На підтримку їхньої обороноздатності, ремонт та реконструкцію, спорудження нових фортифікаційних елементів відповідно до вимог часу постійно виділялися кошти та людські ресурси. На це звернув увагу

вже К. К. Косцюшко-Валюжиніч [309, л. 8]. Аналіз, здійснений І. А. Антоною та С. Б. Сорочаном показав, що подібні будівельні роботи практично безперервно здійснювалися впродовж усього раннього середньовіччя [551, с. 682; 29-36]. Це свідчить про постійну увагу імперської влади та міської громади до безпеки Херсона, яка завжди залишалася пріоритетом повсякденного життя міста.

Так, у VI ст. у місті було оновлено ділянки античних стін, перебудовано закладену в I ст. передову оборонну стіну (протейхизму) і заново споруджено найбільш вразливу під час нападу ззовні приморську лінію укріплень. Після здійсненої реконструкції куртин міста стіни було потовщено в окремих місцях з 10-12 до 12-16 м і вивищено в середньому з 2,5 м до 4 м [131, с. 78]. Аналіз таких фортифікаційних робіт засвідчує, що візантійські архітектори цього часу звертали увагу в першу чергу на розміри стін, здійснюючи відповідні добудови, перебудови та оновлення в усіх містах імперії [462, с. 120]. В анонімному «Стратегіконі» привертає увагу факт, що рекомендовані автором параметри міцності головної захисної стіни відрізняються від параметрів, встановлених у попередній поліоркетичній літературі. Якщо, за свідченнями Філона Візантійського, товщина стіни мала становити близько 4,5 м, а висота – не нижче 9 м, то Анонім VI ст. вважає достатнім вивищити стіну до 20 ліктів (бл. 6.2 м), і зробити її товщину не меншою за 5 ліктів (бл. 1.6 м) [407, с. 74-75]. Пояснення зазначених відмінностей, на думку В. В. Кучми, може бути одним: «...за часів Юстиніана потужність таранних споруд суттєво знизилася, а якість облогових засобів (штурмові драбини, підйомні механізми тощо) суттєво зросла порівняно із відповідними показниками елліністичної доби – за таких умов критерії фортифікаційних споруд, що змінилися, стали природною відповіддю на зміни, що відбулися в арсеналі військово-інженерної техніки» [325, с. 7-24]. Такі параметри повністю відповідають зафіксованим прирошенням до стін та башт Херсонеса–Херсона цієї доби.

Для ілюстрації змін техніки кладки стін і в'язучого розчину добре підходить приклад перебудов 16 куртини (довжина 47,3 м), розташованої на сухопутній межі міста між XIV та XV баштами [131, с. 78]. Її нижній ярус (9–

10 рядів кладки з добре витесаних квадрів) датовано IV–III ст. до н. е. Будівельний розчин під час спорудження куртини не застосовувався. Вище першого ярусу йде 2–4 ряди грубої квадратної кладки на вапняковому розчині (*opus quadratum*), товщина стіни в цьому місці становить 3,8 м. Верхній, третій ярус стіни сягає товщини 3,4 м. Він складається з двох панцирів, збудованих з невеликих тесаних каменів, простір між якими залитий бутобетонною сумішшю – це ранньосередньовічна надбудова [131, с. 78]. Куртини 17, 18, 19, як і 16, також були надбудовані [551, с. 683]. Так само вчинили і з баштою XVIII (Зинона) [543, с. 525]. У першій половині VI ст. її було частково розібрано і античну кладку, покладену насухо, перекладено на бетонний розчин [536, с. 250-253].

Звертає на себе увагу і той факт, що Анонім VI ст. приділив увагу двосхилим зубцям-мерлонам на міських стінах. Вони повинні були бути прямокутними та мати проміжні ніші не менші за 0,72 м [407, с. 74]: такі зубці було зображено на фресці VI ст. зі склепа, відкритого 1911 р. і розташованого неподалік від флангової башти V [500, с. 472-480].

З появою у другій половині VI ст. у Північному Причорномор'ї загонів війська Тюркського каганату [156, с. 41; 157, с. 171] за наказом візантійського імператора Юстина II (565–578 рр.) було здійснено низку фортифікаційних робіт з посилення найбільш вразливих ділянок стін з півдня [551, с. 179]. Було створено еспланаду, обведено додатковим панцирем XVI башту на стику 17 та 19 куртин, споруджено новий панцир для башти Зинона, збільшено висоту 19 куртини, споруджено додатковий панцир для 20 куртини [551, с. 683].

Тюркська експансія посилила увагу і до приморської лінії укріплень, завдяки чому розпочату в VI ст. реконструкцію було продовжено в VII ст. [551, с. 987]. До системи берегової оборони додали нові 22, 24, 25, 26 і 27 куртини, а також XXI, XXII та XXIII бойові башти. Нові стіни товщиною 2 м замінили старі приморські стіни II–III ст. [34, с. 21]. На північно-західному фланзі було розширено 1 куртину, вивищено її з часом до 4,8 м і побудовано додаткову башту I [30, с. 7].

Анонім VI ст. приділив суттєву увагу перебудові приморської лінії оборони міст, обґрунтовуючи свої приписи виведеними ще з часів Філона Візантійського нормами, відповідно до яких міські фортечні мури повинні були розташовуватися не ближче за 30, але й не далі за 100 ліктів від берегової лінії. Якщо відстань буде меншою за зазначений мінімум, пояснював він, то стіна стане вразливою для дій безпосередньо з кораблів, обладнаних облоговими баштами та механізмами. Якщо ж вона перевищить зазначений максимум, то вороги, не побоюючись обстрілу зі стін, зможуть спокійно висадитися з кораблів, розгорнути власну металюну артилерію та під її прикриттям здійснити напад [332, с. 108]. Не меншу увагу приділяли посиленню башт та протейхизми – в цілому тим ділянками оборони Херсонеса–Херсона, які найбільш активно поновлювалися в VI–VII ст. [332, с. 108]. Внаслідок цих інженерних робіт тюркюти, впритул підійшовши до міста 581 р., не наважилися на його штурм [131, с. 103].

Про стан військового гарнізону в цей час ми можемо судити лише за аналогіями з інших візантійських міст, що перебували в тому ж стані перманентної варварської загрози, як і Херсон. Немає підстав вважати, що міський військовий контингент попередньої доби було розформовано. Подібне ополчення наявне у Фессалоніці – Чудеса св. Димитрія вказують на те, що під час семиденної облоги слов'янами та аварами 586 р. чи 597 р. частину містян, вочевидь невелику, було записано до «стратіотських загонів» (ἐν στρατιωτικοῖς τετάγμενον λόχοις), але жили вони в місті, як і деякі інші «полісні гопліти», важкоозброєні вояки, час від часу виступаючи звідти в походи [683, с. 106, 97-99; пар. 124]. Зокрема, С. Б. Сорочан звернув увагу на те, що деякі міста в Фракії наприкінці VI ст. ще зберігали надане раніше імператорське право мати власний гарнізон на чолі зі «знатними стратіотами міста» (τῆς πόλεως ἐπίσημοι στρατιῶται), відповідно, визначати його чисельність та склад [551, с. 124]. Отже, херсоніти також могли мати іррегулярне чи напіврегулярне військово формування, на кшталт exercitus Рима VII ст., яке могло нараховувати до 1000 вояків [549, с. 125].

У військових трактатах VI–IX ст. значну увагу приділено питанням наявності повсякденних запасів води та продовольства. Так, згідно з рекомендацією «Тактики» Лева VI Мудрого, практично повністю запозиченою зі «Стратегікона» Маврикія [371, кн. 10], визначити результат битви за місто можна було і не застосовуючи військову силу – достатньо було взяти городян в облогу, обмеживши постачання води та продовольства [612, с. 234]. Містяни, готуючись до облоги, мали перш за все подбати про достатню кількість харчів, а також, за найменшої змоги, вислати за межі міста некорисних людей – старих, хворих, жінок та дітей, щоб витратити запаси лише на тих, хто буде оборонятися. І лише після цього слід було подбати про «камнеметні механізми» [612, с. 241].

Таким чином, ми можемо припустити, що в містах прикордонної зони з підвищеним ризиком зовнішніх загроз, таких, яким був Херсон за умов тюркської навали, у цей час мали розташовуватися склади з продовольством, які б забезпечували, щонайменше, військовий контингент на час облоги. Про облаштування подібних споруд згадує Прокопій. Так, у Херсонесі Фракійському були споруджені хлібні комори та винні склади, з достатніми запасами для забезпечення вояків, які перебували у межах міста [462, с. 208, 4:10:23]. Під час облоги такі запаси мали охоронятися сторожею, не меншою за ту, що захищала запаси води [612, с. 244]. Про наявність подібних складів у Фессалоніці свідчать Чудеса св. Димитрія [683, с. 151].

Конструктивно продовольчі склади раннього середньовіччя навряд чи принципово відрізнялися від античних аналогів. А. В. Буйських звертає увагу на те, що з погляду планування міські продовольчі склади належали переважно до другого типу за Г. фон Петриковіцем, тобто були сховищами з великим внутрішнім двором. Так, у римській Андріаці, гавані лідійської Міри, вони мали планування у вигляді восьми витягнутих прямокутних приміщень, поєднаних проходами-анфіладами [729, с. 66-67]. Зерносховища відомі також у багатьох містах провінції Галлії. Тут це були витягнуті в плані споруди з окремими входами, часом із підпорними стовпами у центрі чи розташованими

вздовж довгих сторін приміщення [723, р. 320]. Ще складніший план, з великим внутрішнім двором і критими приміщеннями з двома рядами підпорних стовпів мало міське зерносховище в Трирі, збудоване в IV ст. н. е. [869, р. 170].

Пошуки подібного міського сховища в Херсонесі-Херсоні приводять до так званого потестарного комплексу малої агори [551, с. 691]. Підбиваючи підсумки багаторічних розкопок Південного району, В. М. Зубар та Л. В. Седікова звернули увагу на те, що зведення 13 куртини з бійницями для баліст, башти XII, міського водосховища і монументального комплексу з цемянковою підлогою на південний захід від нього (можливо, міської лікарні) належить до одного й того ж часу і датується не пізніше другої половини VI – початку VII ст. У першій половині IX ст. увесь комплекс припинив існування. Після цього, ймовірно, можна виділити другий етап будівництва в цьому районі, який охоплює X–XI ст. У цей час відбулася перебудова захисних споруд, коли амбразури в 13 куртині було закладено, а на засипі водосховища й у безпосередній близькості від нього збудували споруди цивільного призначення.

В. М. Зубар та Л. В. Седікова вперше припустили, що споруди цього великого комплексу пов'язані спільними військово-цивільними завданнями [246, с. 665]. Справді, є підстави вважати, що в період фортифікаційної діяльності Юстиніана I тут було зведено військово-стратегічний об'єкт, призначений для забезпечення тилу міського гарнізону й ополчення під час облоги. Про це свідчить наявність великого міського водосховища (*castellum aquae*), піклуватися про яке мала не лише цивільна, але й військова адміністрація. З ним були пов'язані комплекс, що ідентифікується як міська лікарня, а також розрахована на 30 осіб громадська латрина, яка, можливо, обслуговувала міський гарнізон. Монументальний комплекс розташовувався поряд із головними міськими воротами [246, с. 665].

На роль продовольчого складу, враховуючи специфічне функціональне призначення цього міського регіону, добре підходить віднайдена тут К. К. Косцюшком-Валюжиничем велика ранньовізантійська громадська будівля

з підвальним поверхом і товстими стінами на вапняковому розчині, спорудженими з використаннями техніки *opus mixtum*. Споруда мала оточений стінами великий двір, у куті якого розміщувалася цистерна і часовня базилікальної форми [307, л. 12-15; 310, с. 44-48; 308, л. 2]. У плані будівля мала сім витягнутих уздовж широкої вулиці квадратних приміщень, мережу водостоків, підлогу з кам'яних плит та арочні двері. Судячи з аналогій, можна припускати, що споруда була пов'язана з військово-цивільним комплексом Південного району міста й окремі її приміщення виконували роль стратегічних продовольчих складів у VI–IX ст. Це відповідає часу його спорудження, судячи з кладки [695, с. 186-187], і руйнування, судячи зі знахідок із каплиці цього комплексу [307, л. 12-13].

Спадковість в облаштуванні міської інфраструктури безпеки можна простежити також у створенні міських водосховищ. На зміну старій римській цистерні в Південному районі до VI ст. було збудовано нову, значно більш містку. Басейн-водосховище був центральною частиною більшого архітектурного ансамблю, що прилягав до захисної стіни міста. Розміри нової цистерни становили 28 x 13,5 м, збережена висота стін сягає 3,75 м. Резервуар міг вмістити понад 1400 куб. м води, яка постачалася сюди підземним водогоном із західного боку. Стіни резервуара, у яких простежуються, щонайменше, два будівельні періоди, складені з тесаних вапнякових блоків на вапняково-цемянковому розчині й подібним же розчином потиньковані [246, с. 665]. У стіни водосховища на всю висоту було вмонтовано труби, призначені для скидання води у випадку переповнення цистерни. У східному куті басейну у стіні було споруджено квадратний отвір, який був виходом каналу для відведення води. По ньому вода подавалася до розгалуженої міської водогінної мережі [718, р. 54-56; 717, р. 55]. У першій половині IX ст. водосховище припинили використовувати і поступово засипали. На думку С. Б. Сорочана, спорудження цього комплексу було відповіддю на гуннську та тюркську загрози, що постали перед містом у V ст. і, особливо, в останній третині VI ст. [551, с. 963]. Можливо, його будівництво

було продовженням політики Юстиніана I з посилення обороноздатності прикордонних міст.

Таким чином, можна констатувати, що в період дуката в Херсоні було здійснено масштабну будівельну діяльність з укріплення обороноздатності міста. Порівняння цього будівництва з приписами візантійських воєнних трактатів із фортифікації VI–IX ст. показало, що будівельники стін ретельно враховували рекомендації візантійських архітекторів. Місто отримало сучасний для того періоду захисний пояс, який відповідав на виклики з боку тодішньої передової облогової зброї. Було також споруджено комплекс військово-цивільного призначення для тилового забезпечення міського життя гарнізона під час облоги. Цей комплекс складався з водосховища, лікарні, продовольчих складів, міського афедрона. Зникнення комплексу хронологічно збігається із закінчення періода архонтата і заснуванням фєми близько 835–840 рр. При цьому відповідні об'єкти інфраструктури безпеки міста не зникають, а переносяться в інші, більш вдалі для розміщення нової фємної адміністрації, райони міста.

Новий період будівельного буму в облаштуванні фортифікаційних споруд міста логічно пов'язують з утвердженням фємоного устрою в середині – другій половині IX ст. [394, с. 475]. Посилення імперської присутності в цьому регіоні було відповіддю на появу угорців та печенігів. Практично по всій лінії захисних укріплень міста в цей час знову відбувалися ремонтні роботи. Протейхизма у IX–X ст. була потовщена з 1 до 2,8–3 м [472, с. 78]. У другій чверті IX ст. споруджується нова прямокутна башта XIV з хрестоподібним, як у башти I, перекриттям. Відбувається перебудова куртини 16 [25, 27, 33], будується нова склепінна хвіртка. У X ст. останнє потовщення куртини з 1 до 4,8 м супроводжується облаштуванням хвіртки або малих воріт біля кутової прямокутної в плані башти I із заплічниками для хрестоподібного склепіння. При цьому дві перші стіни куртини 1, її колишні потовщення було розібрано майже до основи [29, с. 60-67].

У IX–X ст. було здійснене останнє потовщення башти XVII, збудовано її новий кам'яний пояс [604, с. 23-25]. Під час перебудови в основу фундаменту

було поміщено закладний камінь – блок із вапняка з вирізаними в ньому чотирикутним простим хрестом [314, л. 6; 525, с. 45-49]. У IX–X ст. перебудовуються протейхизма навпроти куртини 19 [551, с. 989], башти XV та XVI [94, с. 110-111], куртини 2-4 та башти II і III. Нарешті, було оновлено західний захисний рубіж і прирощено нову територію площею у 2 га, яка використовувалася, швидше за все, для надання притулку сільському населенню у випадку небезпеки, розміщення продовольства та фуража [30, с. 7]. У цей же час біля башти I на відстані 11 м від лінії куртини 1 було розпочато спорудження рову шириною 5 м із заглибленням у скелю на 6,5 м. Рів було покинуто незавершеним, коли його довжина сягнула 26 м [36, с. 261]. Головне завдання, яке, імовірно, прагнули реалізувати херсоніти під час його спорудження, полягало в захисті кутової башти I та низьких стін місцевих куртин. Розкопки 1968–1969 рр. показали, що причинами, через які роботи було припинено, стали обвалення стін рову та ранньовізантійські склепи, на які натрапили будівельники. Спорудження рову припадає, судячи з керамічних знахідок, на IX–X ст. Швидше за все, у X ст. його було засипано [36, с. 261]. У IX–X ст. відбувається спорудження нових ділянок протейхизми, потовщення передової лінії до 3 м, розширення перибола, забудова військової дороги вздовж тильного боку куртин, а також перебудова лінії 15–21 куртин [551, с. 992-993].

У фемний період до фортифікаційних споруд міста було внесено певні корективи відповідно до вимог візантійської військової доктрини. Так, на деяких ділянках стіни стали ще більш масивними, вищими та товщими, змінився характер кладки, яка стала більш стійкою до сейсмічної активності. У цілому характер фортифікаційної системи, що склалася до X ст., як і раніше, відповідав приписам візантійських військових трактатів, лише в окремих випадках відходячи від них. Наприклад, за спостереженнями А. І. Романчук, найдовші куртини Херсонеса (10 та 13) в середньому були на 5-10 м довшими за передбачену теоретичними приписами довжину [487, с. 44]. Також трапляються одиничні випадки відходу від традиції збереження вільного від забудови простору вздовж внутрішнього боку фортечних мурів [487, с. 45].

Стіна споруди, що прилягала до куртини 18, була віднайдена під час розкопок експедиції Уральського університету 1989 р. Її було споруджено не раніше VII ст. [495, с. 232]. Наступні випадки датуються ще пізнішим часом. До X–XII ст. належать споруди, що прилягаються до 16 та 17 куртин [487, с. 45]. Однак слід звернути увагу, що зазначені 16, 17 та 18 куртини є внутрішньоміськими, через них не відбувався безпосередній контакт з потенційним ворогом – за ними розміщувалася протейхизма як додаткова лінія міського захисту. Вона забезпечувала додатковий захист південно-східної ділянки фортифікаційних споруд. В цілому, як зазначав В. В. Кучма, у більшості випадків будівельники фортифікації міста дотримувалися вимог воєнної доктрини IX–X ст., яка стала для них звичним повсякденням [330, с. 148-163].

Реконструкція захисних споруд міста, пов'язана з облаштуванням у Херсоні центра феми, спричинила також створення нового комплексу інфраструктури безпеки. Як зазначалося раніше, військово-цивільний комплекс у південному районі міста припинив своє функціонування до часу нового будівельного буму IX ст. Є всі підстави вважати, що основні об'єкти інфраструктури було перенесено ближче до центра фемного командування, яке розмістилося, на думку С. Б. Сорочана, у будівлі нового анфіладного преторія в міській цитаделі. Він був розкопаний у 2005-2007 рр. експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [586, 589, 595, 597, 557, 586]. Будівельні рештки споруди середини IX ст. розташовані майже по центру цитаделі й становлять прямокутник розмірами 18,0 × 6,60 м і, відповідно, площею 118,8 м². Будівля складалася з трьох приміщень площею 31, 22 і 23 м² [550, с. 167-173; 557, 568].

Швидше за все, попередні громадські споруди в цитаделі також призначалися для розміщення представників місцевої влади. Згідно із конституцією Лева I префекту преторія Константину (ймовірно, від 471 р.), яка була включена згодом до Кодекса Юстиніана в якості державного закону, що діяв в усіх ромейських центрах, передбачалося, що преторій призначався для збереження продуктів, отриманих від платників податків, виступаючи в якості сховища, а також для інших необхідних справ [523, с. 418]. Під такими

необхідними справами щодо Херсона могло, на думку С. Б. Сорочана, матися на увазі розміщення правителів та суддів (*iudex, iudicans*), а також імперських офіцерів, до яких належали коміт, а пізніше – дукс, архонт та, згодом, стратиг [549, с. 124]. Можна також припустити, що, крім усього іншого, тут також могли розміщуватися склади з продовольством, скарбниця, арсенал.

Непрямо про використання таких запасів городянами під час облоги дружиною Русі свідчить одна з версій Життя князя Володимира. Згідно з нею, після шестимісячної облоги варяг Ждьберн вказав князю на маршрут доставки продовольства до міста, чим Володимир скористався і перекрив зазначений шлях. Однак, незважаючи на припинення поставок продовольства ззовні, Херсон протримався ще три місяці [383, с. 474].

Водозбірна цистерна, яка обслуговувала місто за фемної доби, як можна припустити, знаходилася в VII кварталі Херсона, де за пізньоантичної доби розташовувалися адміністративні споруди та торговельні ряди великої агори. Спорудження тут за ранньосередньовічної доби храмових комплексів підтверджує припущення А. В. Буйських про збереження функціонального районування міської забудови, яке збереглося, вочевидь, аж до X ст. [116, с. 276].

На думку А. Б. Бернацки, досліджена цистерна в усіх відношеннях, особливо з точки зору архітектурних форм та стану збереженості, є винятком для міст Чорноморського басейну [93, с. 23; 544]. Її було накрито хрестоподібним склепінням, що спиралося на дві колони висотою 4,1 м, збережені *in situ*. Елементами колон, не типових для херсонських споруд, були сполії – дві бази, імпост та мармуровий стовпчик амвона [93, с. 23-25]. Така конструкція цистерни, нетипова для Херсона, має аналогії серед монументальних цистерн у Константинополі. Дослідники припустили, що споруда розташовувалася у дворі великого *domus urbana*, який займав північно-західну частину VII кварталу міської забудови Херсонеса античної та візантійської доби, однак не змогли визначити призначення цього комплексу. На наш погляд, час спорудження цистерни, її близьке розташування до громадських будівель та храмів агори, унікальні конструктивні особливості

дозволяють припускати участь у її спорудженні столичних архітекторів, які прибули до Херсона разом з місією Петрони Каматира близько 835 р. Непрямо про наявність таких спеціалістів у його команді свідчить сюжет про будівництво фортеці Саркел [299, с. 1523-1524], згідно з яким будівельники використовували місцеві матеріали, але чітко дотримувалися норм візантійської фортифікації та поліоркетики. Це ж ми бачимо й під час спорудження цистерни, побудованої за столичними зразками.

Таким чином, ми можемо констатувати неперервність стабільного, повсякденного функціонування міської інфраструктури безпеки впродовж усього ранньосередньовічного періоду. Оцінити її ефективність можна, проаналізувавши військові загрози Херсонесу–Херсону протягом IV–X ст. Так, загрозу гуннського вторгнення, що непокоїла захисників міста з IV до VI ст., система безпеки успішно витримала, оскільки варвари, швидше за все, навіть не наважилися штурмувати стіни, що виглядали неприступними. Схожа ситуація склалася з появою під міськими стінами тюркютів в останній третині VI ст. Про небезпечне вороже варварське оточення Херсона згадує Константин Філософ (860-861 рр.), зазначаючи, що мешканці міста були немов би в'язнями тюрми, не наважуючись вийти за її стіни [464, с. 1408-1429]. Про рятівну силу фортечних мурів, що захищали містян від «розбійних народів», побіжно згадується й у Житті Іоанна Психаїта, засланою до Херсону Левом V (813-820 рр.) [358, с. 235-236].

Лише двічі за ранньосередньовічної доби ворог проник за міські стіни. Це спустошення Херсона Юстиніаном II (711 р.) [569, с. 357-359] та Корсунська облога Володимира (988 р.) [473; 497-498]. Однак в обох випадках причиною поразки стала не можлива вразливість оборони, а вихід з ладу інших елементів системи безпеки. У випадку з Володимиром – позбавлення міста поставок продовольства, у випадку з Юстиніаном II – марна надія домовитися. До того ж, якщо спиратися на інформацію першоджерела, війська василевса, що взяли місто в облогу, суттєво переважали за чисельністю сили міського гарнізона на початок VIII ст. Порядок дій під час облоги, викладений у «Стратегіконі» Маврикія, передбачав позитивну розв'язку для обложених у двох випадках:

якщо попередньо випалені пасовиська та відсутність запасів продовольства змусять ворогів зняти облогу і якщо, за тих же умов, захисники міста спроможуться на воєнні дії, здійснюючи нічні вилазки. Якщо ж ворог виявився добре підготовленим до довгої облоги, візантійська воєнна доктрина радила зачинитися в місті й, швидше за все, очікувати допомоги від імперських військ чи інших союзників. У випадку з Юстиніаном II городяни усвідомлювали, що вступили у конфронтацію з імперською владою, тому допомоги очікувати не доводиться. Ця причина вплинула на те, що 711 р. місто було здане без бою, коли проти нього скерували експедицію регулярних імперських флоту та армії [447, с. 1334].

Про те, що місто готове було протистояти небезпеці в інших випадках, свідчать наступні напади військ імператора на Херсон. Коли до міста прибув загін із трьохсот вояків, захисники не лише не впустили їх за браму, але й, судячи з усього, захопили нападників у полон і видали хазарам [636, с. 1329]. Місто тримало оборону, розраховуючи на допомогу хазар, і тоді, коли сюди прибув флот під керівництвом патрікія Мавра Бесса [636, с. 1329]. Отже, здача міста 711 р., на нашу думку, була спричинена безнадійністю його становища, виходячи зі слідування візантійській військовій доктрині, а не лише через демілітаризацію Херсона внаслідок встановлення в Тавриці системи візантійсько-хазарського кондомініуму, що сталося на думку С. Б. Сорочана [636, с. 1323].

Отже, аналіз військових загроз для міської системи безпеки показав, що впродовж IV–IX ст. міські стіни завжди були спроможні відбити напад ворога. При цьому місто (особливо з початку VII–VIII ст.) перебувало під постійною військовою загрозою з боку довколишніх варварів, що вимагало підтримки всіх елементів міської безпеки в стані постійної боєготовності відповідно до вимог візантійської оборонної доктрини. На всіх ділянках захисних мурів Херсонеса–Херсона, де було можливе здійснення археологічних розкопок, простежуються сліди інтенсивної будівельної діяльності, що засвідчує постійну увагу влади до підтримки стін у бойовому стані. Ремонтні та відновлювальні роботи були пов'язані з ліквідацією наслідків екологічних катастроф (землетрусів V–VI ст.),

посиленням античних ділянок оборони відповідно до нових вимог військової доктрини, а також зі збільшенням міської території (IV–V, VI, IX–X ст.).

Аналіз фортифікаційної діяльності та робіт із облаштування об'єктів міської інфраструктури безпеки свідчить, що вони відбувалися відповідно до вимог новітніх для того часу військових трактатів. Це дозволяє спробувати виявити наявність у міста конкретних об'єктів інфраструктури, що забезпечували повсякденні запаси води та продовольства на випадок облоги. Для періоду IV–V ст. такими об'єктами були велика водозбірна цистерна, розташована в південно-західній частині міста, та «зерносховище» II–IV ст. у XV кварталі. До VI–IX ст. належить великий військово-цивільний архітектурний комплекс у Південному районі міста поряд із міськими воротами, прикритий баллістами, розміщеними на 13 куртині. До монументального комплексу, окрім цистерни та складу продовольства, належали лікарня та громадський афедрон. У IX–X ст. нова цистерна була облаштована у VII кварталі, а складські приміщення були перенесені у середині IX ст. до комплексу фемного преторія, розташованого в цитаделі та перебудованого наприкінці IX ст.

Малоймовірним видається зникнення в V–VI ст. міського гарнізону і навіть розформування загону баллістаріїв. Вони, як і раніше, залишалися у складі збройних сил міста, періодично оновлюючи свій склад і залучаючи, у випадку небезпеки, підкріплення з боку міського ополчення. Постійна чисельність особистого складу, швидше за все, була близькою до наведеної Константином Багрянородним цифри в 1 тис. вояків. Гарнізон міг посилюватися також імперським військовим контингентом, як це було у IV–V ст., а також, швидше за все, траплялося в VI–VII ст. (дукат) та IX–X вв. (фема).

Незважаючи на прикордонне розташування та постійну небезпеку з боку варварського оточення, вигідне географічне розташування, якісні фортечні мури, стабільну підтримку імперії, військовий гарнізон, гарну систему водопостачання та продовольчі склади робили повсякденне життя в межах міських стін відносно безпечним.

2.4. Театр та його трансформація

Традиційно до об'єктів міської інфраструктури, що належали до сфери розваг, візантійці зараховували театри та іподроми [41, с. 382-383]. Візантійський театр як форма сценічної гри та вистав [384, с. 192], еволюціонувавши від костюмованого дійства до виступів мімів та пантомім, швидше за все, припинив своє функціонування в VI ст. [505, с. 710-716]. Утім, це питання залишається дискусійним у світовій візантиністиці [903, с. 13-94; 846, р. 171-211; 892, р. 35; 861, р. 135]. З одного боку, припускають, що ситуацію з театром визначила позиція Церкви. Наприклад, Трульський Вселенський собор 691 р. заборонив виступи мімів [505, с. 710-716]. Однак набагато важливішою причиною занепаду та подальшої загибелі театру стало розпорядження Юстиніана I про відміну державного фінансування театральних вистав [505, с. 710-716]. У той же час, на думку авторитетного дослідника візантійського театру Уолтера Панчра, театр як архітектурна споруда починає використовуватися як джерело будівельного матеріалу для нових або оновлених громадських будівель та матеріалів для фортифікаційних споруд [854, р. 304-327]. Утім, дослідник тут же оговорює, що подібні споруди надійно не датувалися і не фіксувалися. У міській археології довгий час панувала точка зору про занепад театральних будівель ще в IV–V ст. Вважалося, що вже в цей час театр зникає з міської інфраструктури як архітектурна споруда. Через це У. Панчер, а за ним і Ш. Руеше звертають увагу на необхідність детальнішого вивчення існування театральних будівель за доби раннього середньовіччя [505, с. 714].

Прослідкувати таку еволюція можливо на приклади долі будівлі театру в Херсонесі [181-195; 197-198; 200; 202]. Відкритий 1954 р. у південно-східній частині городища на північ від міських воріт під руїнами «храма з ковчегом» (№ 19) театр став підтвердженням плановості забудови античного Херсонеса, спростувавши будь-які сумніви щодо рівня розвитку міського життя [274, с. 35] [Додаток А.2]. Датування функціонування театру – кінець III / початок II ст. до н. е. – середин IV ст. н. е., наведена О. В. Домбровським уже в першій

публікації, так і не була переглянута за сорокарічну історію дослідження комплексу. При цьому, якщо дата заснування, перебудови та реконструкції театральних споруд стали предметом жвавої дискусії [116, с. 135-138], то час і причини загибелі залишилися на рівні усталеного історіографічного кліше [181, с. 29; 181, с. 37]: «З середини IV ст. після оголошення християнства державною релігією у Візантійській імперії та запровадження його в Херсонесі театр було скасовано» [192, с. 29]. Невдовзі його споруду почали використовувати як каменоломню для видобутку будівельного матеріалу. Театрон, який постраждав більше за інші частини, не зазнав тих перебудов, які спіткали пароди, проскеній та скену, руїни яких у V–VI ст. пристосовувалися для житла та всіляко переоблаштовувалися [181, с. 36]. Аргументи для такої інтерпретації використання театральної території, як і датування його загибелі, у жодній публікації О. І. Домбровського не наведено. На цю проблему звернув увагу В. І. Кадєєв, критично зазначивши, що «у публікаціях розкопок театру наводяться все нові й нові датування його заснування та перебудови, але докази відсутні, так само, як і обміри» [274, с. 36].

Новітні дослідження території античного театру дозволили скоригувати датування середньовічних споруд: «Храм з ковчегом» VI ст. було віднесено О. І. Домбровським до X ст. чи навіть пізніше [181, с. 40]; час спорудження храму 1958 р. також було переглянuto і відноситься дослідниками до VI ст. [551, с. 873; 572, с. 58–72.]. Це дозволяє підняти питання про можливість перегляду дати і причини загибелі театру, а також реконструкції повсякденного використання театральної території за ранньосередньовічної доби.

Аналіз законодавчих та наративних джерел доби показав, що утвердження християнства як дозволеної, а згодом і панівної релігії у Візантійській імперії навряд чи призвело до загибелі театрів. Навпаки, будучи «гордістю» та окрасою міста, матеріальним втіленням вивищення ромейської цивілізації над варварським світом, театр як архітектурна споруда охоронявся законом: «Забороняючи жертвопринесення, ми все ж наказуємо оберегати оздоблення громадських будівель. А ті, хто намагаються руйнувати їх, нехай не обманюються – навіть якщо вони зможуть надати якийсь рескрипт або закон на

виправдання своїх дій, вони не мають права здійснювати подібне» (CTh.16.10.15; 396 p.) [121, с. 38-47; 798].

Тим же Кодексом Феодосія охоронялися і самі вистави. Принаймні, йдеться про те, чим стали на той час театральні постановки: «...святкові зібрання городян, що викликають у всіх радість, все ж розганяти ми не дозволяємо. Тому постановляємо: уникаючи будь-яких жертвоприношень і забобонів, які повинні (всіляко) засуджуватися, влаштовувати розваги за давнім звичаєм, а також брати участь у святкових бенкетах, в разі, якщо таким буде бажання народу» (CTh.16.10.17, 399 p.). Показово, що приклади руйнування державою будівель театрів на догоду новій релігії відсутні. Навпаки, театр, хоч і рідко, фігурує як об'єкт відновлювальної діяльності Юстиніана I, який лише з часом припинив фінансування вистав. Більше того, про відновлення театру за державний кошт в Антіохії повідомляє Прокопій Кесарійський [853, Vol.I-IV. 2.10.22], а про припинення в ньому на деякий час вистав – пізніше – Іоанн Малала [789, 18]. Новий театр було споруджено в «зразковому» Юстиніанополі у VI ст. [789, 18]. Про театральні вистави у Фессалоніці ще у VII ст. повідомляють Чудеса св. Димитрія [683, с. 151].

Таким чином, нема жодних вагомих підстав вважати, що припинення функціонування театру Херсонеса як архітектурної споруди відбувся за виною християнства і що це відбулося в IV ст. Як відомо, складний процес християнізації цього міста у IV ст. зіткнувся із запеклим протистоянням місцевих «еллінствующих» мешканців [242, с. 180; 232, с. 15-21; 225, с. 410-411; 679, с. 545-461]. За найбільш сміливими оцінками, можна говорити про утвердження християнства в місті не раніше кінця IV ст., у зв'язку з приїздом єпископа Капітона в супроводі загону імперських збройних сил [524, с. 40-52], але аж ніяк не з середини IV ст.

Значно реалістичніше причину занепаду херсонеського театру вбачати в кризі самого театального мистецтва пізньоантичної доби. До моменту християнізації Римської імперії драматичні жанри вже перебували в стані помітної «летаргії». Зі згасанням грецького поліса цілком закономірно втрачають значення і театральні вистави. У другій половині IV ст. такі видатні

представники інтелектуального світу поганства, як імператор Юліан Апостат та ритор Ліваній вже прямо засуджують тогочасний театр через виродження та відверту аморальність [524, с. 40-52]. На зміну класичній виставі, що мала напівсакральну природу, приходять низькопробні міми чи навіть гладіаторські бої. С. С. Аверінцев зазначав, що «ворожа до театру позиція таких затятих язичників, як Елій Аристид чи Юліан, – найважливіше свідчення того, що внутрішній лад старої грецької культури не через насилля ззовні, але через свою власну логіку мав би переродитися» [1, с. 255-270].

Не всі поділяли точку зору більшості, вважаючи нові форми театральних вистав занепадом: апологія мімів, представлена в «Промові на захист тих, хто відтворює життя в театрі Діоніса» ритора Хорикія з Гази (VI в.) є тому підтвердженням [384, с. 193-194]. Однак, у той же час, можна констатувати, що на момент християнізації Римської імперії античний театр перебував на стадії реформування свого змісту, створюючи передумови для виникнення нових сценічних жанрів, що вимагали також інших архітектурних форм [384, с. 193-194].

Причину занепаду театру в Херсонесі можна вбачати й у реформі міського управління IV ст. Вона призвела до зменшення будівництва нових та реаставрації старих громадських споруд [797, р. 757, 818, р. 256]. Раніше кожне місто фінансувало такі роботи з власного бюджету, утвореного за рахунок прибутків від муніципальної власності, подарованої або наданої у спадок містянами, надходжень із міських податків [817, р. 134]. Фінансували спорудження й утримання громадських будівель також імениті городяни-булевти. Упродовж IV ст. частину муніципальних земель було конфісковано та передано у розпорядження імперським чиновникам [872, р. 23; 866, р. 174]. Булевти низки міст переїхали до престижного Константинополя [872, р. 23; 866, р. 174].

Непрямо про політичне та майнове послаблення міської аристократії в Херсоні IV ст. свідчать Життя єпископів Херсонських. Так званий «Рукопис 296» згадує прохання з вигнання з міста «п'ятисот мужів» та конфіскацію їхніх земель і майна через релігійну боротьбу [504, р. 39].

Унаслідок аналогічних процесів численні громадські споруди по всій імперії припиняли ремонтувати і залишали напризволяще, прирікаючи їх на запустіння. На їхньому місці відбувалася житлова та ділова забудова [866, с. 188-207].

Привертає увагу поява тут «нужденних жител» у V–VI ст. [866, с. 188-207]. За твердженням Е. Сараді, поява подібних «бідних будівель» у районах колишніх громадських споруд і в громадському просторі візантійського міста не було стихійним процесом; на ранній стадії цей процес скеровувався державою та міськими радами [866, с. 188-207]. Впливові члени міської курії або державні чиновники здобували занепалу власність або шляхом купівлі за прийнятною ціною, або якимось незаконним шляхом, а потім перепродували її багатьом особам або здавали в оренду [866, с. 188-207]. Схожа ситуація склалася, швидше за все, у Carthago Spartaria [865, р. 338-362] та низці інших візантійських міст [855, р. 80-81].

Саме це, найвірогідніше, можна спостерігати й у Херсонесі. Можливою видається така хронологія перебудови будівлі та території театру. Припинивши функціонувати за прямим призначенням у IV ст., ділянка споруди почала забудовуватися в V–VI ст.: «Спочатку тут з'явилися нужденні житла, будівельники яких прагнули використати руїни театру. Найбільш рання зі споруд, відкритих на місці розкопками, була кам'яною хатиною V–VI ст. із земляною підлогою та вогнищем, добудовану до решток театру II–IV ст. Кладки пізньоантичних споруд були немовби вмонтованими до ранньосередньовічної споруди» [181, с. 37]. Опубліковані розрізи стратиграфії розкопок фіксують ранньосередньовічну житлову забудову театру лише в частині лівого пароду та проксенія. Театрон, орхестра, частина проксенія, правий парод залишилися незабудованими і навіть не розібраними на будівельний матеріал [192; с. 34].

Для спорудження «храму з ковчегом» було використано камінь з розібраного античного театру, частини античних колон, блоки з рустом, причому нижні частини стін, кути та відкоси було викладено з великих, гарно отесаних каменів, блоків, зокрема плит від кам'яних лав театрона [551, с. 861-

862]. Спочатку цей хрестовий храм було оточено огорожею – периволом, під час будівництва якого було використано глуху стіну амфілеми, що оточувала позаду театрон і тепер опинилася за 2 м на північ від новобудови [185, л. 6-10]. Так, огорожа пам'ятки пройшла над рибозасолювальною цистерною, засип якої містив матеріали перших століть н. е., якщо не рахувати уламки від настінної фрески з рештками напису християнського змісту [551, с. 867-868]. В іншій рибозасолювальній цистерні опинилися ніжки 94 характерних чаркоподібних посудин, датування яких дозволяє вважати, що цистерну було засипано не раніше VI ст. через нівелювання ділянки під заплановане будівництво [551, с. 867-868]. Північне приміщення хрещальні та північна частина вівтаря були укладені на фундаменті, витесаному з попередньо вирівняної материкової скелі, однак інші частини лежали в траншеях ранньовізантійського часу, які перекривали оркестру античного театру та відповідали рельєфу [551, с. 868].

Стратиграфія ділянки під храмом 1958 р. показала, що його було збудовано на місці театрального проскенія, скени з підвалом перших століть н. е. та почасти з їхніх матеріалів. Під час будівництва було зруйновано та знівельовано ранні невеликі будинки та сусідні з театром рибозасолювальні комплекси з п'яти цистерн, «споруджені не раніше IV ст.» [187, л. 45; 182, л. 2-3]. На плані розкопок видно, що храм 1958 р. споруджено таким чином, що під його фундаментом навпроти вівтаря розташовувалася фімела (жертovníк) на оркестрі театру [551, с. 873].

Шурф, закладений у куті між фундаментом апсиди храма 1958 р. та краєм пілона проксенія, який заходив під її фундамент, виявив піфоси з рештками солоної риби, деревне вугілля, черепицю та інші пов'язані з житлом матеріали IV–VI ст., а також рештки фундаменту якогось стовпа, ймовірно, від житлового будинку [186, л. 31, 38], ймовірно, будівельне сміття. Засип під храмом також містить матеріали кінця V–VI ст. [186, л. 31, 38]. Матеріали того ж часу знаходилися під шаром кам'яного стесу та вапняного розчину товщиною 0,2 м на просторі між «храмом з ковчегом» та храмом 1958 р. [187, л. 45].

Здійснені того ж 1973 р. розкопки контрольної ділянки показали, що найпізніші знахідки в ньому – червонолакова кераміка типу «пізньоримська С»,

зокрема варіанти F і G, які побутували аж до часу правління Константа II (641–664 pp.) [414, л. 1-12]. Відповідно, орхестра театру була остаточно засипана та знівельована не раніше кінця VI ст. Після видалення паперті перед входом до храму № 19 було знято два штика, у яких виявлено матеріал переважно VI–VIII ст. [414, л. 2-3]. Тим же часом датується обвалення покрівлі скени, окремі архітектурні деталі якої було скинуто до підвалу під нею, так що зрештою «кам'яний завал перекрив руїни, зрівняв із землею, і театральна ділянка зробилася площадкою, на якій почався середньовічний період її забудови» [188, л. 1-44].

Таким чином, змішаність шару IV–VI ст., цілісність головних архітектурних елементів театру дає можливість припустити, що в VI ст. частину, що лишилася, нівелюють будівельним сміттям, узятим, швидше за все, з сусідніх херсонеських завалів, що утворилися внаслідок низки землетрусів VI ст. Отже, з IV по VI ст. більша частина театру залишалася відкритою та відносно незайманою. Як її використовували, чи відбувалися на ній вистави мімів та мандрівних артистів, чи збиралися народні збори, чи відбувалися свята, достеменно з'ясувати неможливо. Але і вважати, що на такому традиційно важливому громадському місці впродовж трьох століть розміщувалося потворне сміттєзвалище, яке потрапляло б на очі кожному, хто заїжджав до міста через головні міська ворота, так само не можна.

Розкопки херсонеського східного теменоса, великої агори, показали спадковість збереження сакральних та громадських місць навіть за доби повного архітектурного домінування християнських сакральних комплексів VI–X ст. Та й сам незвичний для Херсонеса «храм з ковчегом», явно мартиріальний за своїм призначенням, збудований на місці театру з використанням узятих із його споруди будівельних матеріалів, сприймається як символічна перемога нового християнського світу над язичницькими «ідолоськими іграми». Це не було б актуальним на закинутому та зовсім забутому місці.

Таким чином, реконструкція функціонування театральної території з IV по VI ст. дозволяє припускати, що в цей час херсонеський театр продовжував функціонувати, але вже із зовсім іншим сценічним змістом. Наприкінці V ст.,

коли, судячи з напису імператора Зинона (425-491 рр.), відбулася реконструкція фортечних мурів, що постраждали внаслідок сейсмічної активності, могли постраждати лівий парод та частина проскенія театру, на місці яких звели споруду господарського чи житлового призначення, що проіснувала до VI ст. Далі, з кінця V до VI ст. театр як залишкова архітектурна форма міг продовжити своє існування аж до офіційного припинення державного фінансування театральних вистав за Юстиніана I, і, як і більшість візантійських театрів, остаточно загинув у VI ст.

Схожим чином території античних театрів перебудовуються в Прієні [904; 908], Афінах [907], Сиді [905], Нікеї [906]. Особливу увагу привертає архітектурна еволюція театральних споруд у Прієні та Афінах. К. Бовс зазначила, що в обох випадках у VI ст. на місці східних пародів театрів з'являються каплиці, мартирії, подібні до тієї, що була віднайдена в Херсонесі, а саме до храму 1958 р., зведеного в VI ст. на місці театального проскенія та скени. Ані в Афінах, ані в Прієні чи Дуррі не було жодних археологічних чи писемних доказів, що ці каплиці було присвячено культу мучеників [735, р. 13-16]. Швидше за все, це були приватні поховальні каплички, збудовані для заможної знатної людини чи її сім'ї. Це непрямо підтверджує приватизацію частини території античного театру Херсонеса міськими елітами. У Прієні й Афінах вхід до капличок було зроблено не через сусідню вулицю, що було б зручнішим, а через оркестру, а в Дуррі доступ відбувався через арену, як і у випадку з храмом 1958 р. В усіх трьох випадках яруси сидіння театру формували прекрасний фон для відвідувача каплиці [735, р. 21]. На думку К. Бовс, згадане відхилення від доцільності може свідчити про призначення споруд. Під час вибору розташування каплиць мовчазні ряди сидінь стали свідками пам'яті сімей міської еліти, надаючи театральній території нового меморіального сенсу [735, р. 21].

У цілому проаналізувавши перебудови понад двадцяти різноманітних видовищних споруд у період пізньої античності та раннього середньовіччя в різних куточках Візантійської імперії, К. Бовс дійшла висновку, що лише в трьох випадках перебудова була пов'язана безпосередньо із християнізацією

[735, р. 5]. Її спостереження щодо використання ділянок іподромів, амфітеатрів у Малій Азії та Палестині підтверджують можливість одночасного функціонування тут сакральних споруд та організації сценічних вистав [735, р. 13-16]. Так, церква в комплексі іподрому в Герасі була одночасною амфітеатром, інша ж частина арени використовувалася для спорудження житлових будинків. Орхестра театру в Прієні використовувалася як джерело будівельного матеріалу для зведення єпископського кафедрального собору, а у театрі міста Сід ще раніше влаштували дві молитовні [319, с. 633].

Таким чином, причиною забудови частини території херсонеського театру стала не заборона на його функціонування через утвердження в імперії християнства, а, швидше за все, муніципальна реформа IV ст. Виходячи з аналогічних ситуацій в інших регіонах імперії можна припустити, що незабудована територія херсонеського театру могла використовуватися для вистав одночасно із функціонуванням житлових будинків.

2.5. Лазні

Трансформаційні процеси в структурах повсякдення візантійського суспільства яскраво виразилися в зміні конструктивних форм терм з IV по X ст. Зменшення їхніх розмірів, ліквідація частини відділень, зведення споруди до одного лише кальдарія, спрощення декорування, нарешті, майже відсутність згадок у візантійських писемних джерелах спричинили появу в історіографії стійкого міфу про повну їхню відсутність у міській культурі ромеїв VII–IX ст. [725; 822; 321, с. 181; 728]. Відвідування лазні стало, в кращому випадку, елементом побуту власників приватних резиденцій і мешканців монастирів [901, р. 151]. Однак якщо цей міф з часом було повністю подолано, зокрема і завдяки відкриттям, зробленим на території херсонеського городища, то причини, що породили зміни архітектури терм, досі залишаються дискусійними [538-540].

Перш за все, з розповсюдженням християнства відвідування лазні припинило сприйматися як форма культурно-громадського життя соціуму і стало суто санітарно-гігієнічним процесом із лікувальним ефектом

[144, с. 302; 806, р. 425]. Узявши на себе функцію опіки над суспільством, групуючи його довкола місцевих приходів, Церква, вочевидь, прагнучи систематизувати і зробити обов'язковим фізичне очищення мирян, зробила відвідування лазні частиною літургійного процесу. До терм почали ходити після Євхаристії, яка в богобоязливих, добропорядних ромеїв відбувалася не рідше одного разу на місяць [888, р. 350-352]. Імовірно, саме ця обставина стала причиною частого розміщення громадських лазень поряд із храмами, церквами, єпископальними комплексами [823, р. 94]. Показово, що так були розташовані три з п'яти одночасно діючих терм візантійського Херсона [538, с. 196-211]. Будь-які важливі, тим більше «богоугодні», «благочестиві» справи не здійснювалися без попереднього омовіння. Наявність такої традиції в херсонітів засвідчує «Слово на перенесення мощей Св. Климента», згідно з яким місцевий архієпископ Георгій та його «благовірні» супутники почали свій шлях пошуку мощей від міських терм, відвідавши їх [218, с. 128].

Слід зазначити, що лазня, щонайменше до VI ст. включно, продовжувала розглядатися як обов'язкова якісна характеристика візантійського міста, нічим не поступаючи за частотою згадок водогонам, цистернам, будинкам для жебраків та іншим богоугодним закладам. У списках відновлювальних робіт Юстиніана I лазні фігурують як один із елементів «окраси» міста [462, с. 26, 28, 40, 45, 49, 50, 58, 64, 66, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 104, 105, 108, 110.], що відповідає часу спорудження та реконструкції більшості відомих терм Херсонеса–Херсона. У той же час, спрощення архітектурних форм лазень пояснюється також демографічним спадом в імперії, зменшенням доходів місцевого населення, інколи – браком води та палива. Саме це робило непотрібними за нових умов колишні величезні, дорогі та розкішні комплекси (тим паче, що явно зменшилася кількість клієнтів, які вже були налаштовані не на розваги та дозвілля, а на звичайні водні процедури заради чистоти та дотримання християнського благочестя). Віднині херсоніти ходили до невеликих, простих публічних лазень [540, с. 189].

Можна спробувати встановити також інші причини спрощення конструкції терм. Однією з них могло стати похолодання, яке розпочалося в

найбільш гострій формі з середини VI ст. і змінило клімат усієї доби раннього середньовіччя. Щонайменше, період другої половини VI–VII ст. мав стати часом адаптації до нових більш суворих кліматичних умов. Це проявилось на багатьох рівнях повсякденного життя, зокрема й у пошуку нових архітектурних форм, які дозволяли ефективно економити тепло. Так, наприклад, зазначене дослідниками зменшення приміщень кімнат житлових будинків садиб Херсоонеса-Херсона в VI–VII ст., поява в деяких із них печей замість жаровень (див. розділ 4) могло бути спричинене необхідністю збалансувати терморегуляцію. Ці ж причини, серед іншого, могли призвести до зміни архітектурних форм візантійських терм провінційних міст, споруджених чи перебудованих у цей же час.

Узагальнюючий аналіз конструктивних особливостей чотирьох–п'яти лазень, що діяли в місті з VI по IX ст., а почасти й пізніше, аж до XIII ст. [538, с. 196-211], свідчить, що вони характеризувалися простотою конструкції та декору й мали порівняно невеликі розміри, розраховані на одночасне обслуговування максимум 10–15 осіб [540, с. 190-191]. Характерною особливістю, що свідчила на користь пошуку термозберігаючих рішень, стала заміна мармурового облицювання керамічною плінфою; після VII–VIII ст. сліди мармурового облицювання в термах не простежуються зовсім, хоча мармуру в місті залишалося достатньо [540, с. 191].

Цікаво прослідкувати конструктивні зміни в лазнях доби раннього середньовіччя на прикладі комплексів, що діяли з пізньоантичної доби. Такою була баня, розташована в південно-східному районі міста, у цитаделі, поряд з двоповерховим «будинком командира». Розкопана й досліджена І. А. Антоною, вона функціонувала з переробками з кінця пізньоантичної доби до IX ст. [19-23]. Найбільш кардинальна перебудова, що призвела до зменшення розмірів споруди, відбулася саме в VI ст. [551, с. 938].

Нові терми VI–IX ст. розташували за 15 м на південно-захід від попередніх [Додаток А.3]. Менша за античну [551, с. 939], лазня характеризувалася недотриманням порядку поєднання рядів приміщень, притаманного провінційним термам римського часу [252, с. 23], відсутністю

симетрії, мала один поверх [551, с. 945-946]. Характерною є різниця площі приміщень, які в античних термах були однаковими. Підлога тепідарія, перетвореного з часом на кальдарій, була викладені плінфою [551, с. 940]. Стіни лазні відрізнялися більшою масивністю (товщина 0,8 м), а бічний фасад, після додаткового потовщення, сягав майже двометрової ширини [551, с. 940].

Лазня в приморському кварталі IX, поряд із Північною базилікою, була в VII–IX ст. удвічі меншою, ніж античні терми, які розташовувалися на території цитаделі [551, с. 947] [Додаток А.4]. Тут також привертає увагу збільшена порівняно з античними термами товщина масивних стін. Підлогу терм було викладено кам'яними плитами, але ванн – плінфою. К. К. Косцюшко-Валюжинич, який розкопав цей комплекс, звернув увагу на те, що мармур херсоніти використовували лише для облицювання «терас», що не збереглися [551, с. 947]. Немає підстав виділяти тут тепідарій та кальдарій.

Подібну особливість мали і терми, розкопані Р. Х. Лепером по центру III квартала [551, с. 948-949] [Додаток А.5]. Вони, по суті, склалися лише з аподитерія на невеликого кальдарія (6,8 × 4 м), який прилягав до приміщення з топкою [551, с. 948-949]. Наявність подібних бань «амфіладного» типу ми можемо припустити поряд з екзонартексом Уварівської базиліки, а також у кварталі VII, поблизу хрестовидного храму № 27 [551, с. 950].

У цілому лазні, що функціонували в Херсонесі-Херсоні за доби раннього середньовіччя, були меншими за їхні античні аналоги. Часто повторюваною конструктивною особливістю стала відсутність тепідарія та фригідарія, які були обов'язковими для класичних римських терм, масивність стін та їхнє подальше потовщення під час перебудов, заміна «холодного» мармурового облицювання «теплою» плінфою. Усе це дає підстави припускати, що окрім соціокультурних та економічних причин, які зазначалися раніше в історіографії, зміна конструкції терм була спричинена також адаптацією до послідовних кліматичних змін ранньосередньовічної доби. У результаті лазні нового типу було легше, економніше обігріти та забезпечити водою, ефективніше зберегти тепло в приміщеннях із потовщеними стінами [441].

2.6. Міська лікарня та медицина

У період з IV по VI ст. у містах Візантії з'являються та утверджуються характерні благодійні установи [382, с. 658]. Новели Юстиніана визначають їхні типи та функціональне призначення: ксенодохіїони – будинки для прочан, птохотрофіїони – притулки для бідних, інші релігійні установи та носокомії – лікарні [382, с. 655]. Кодекс Юстиніана зробив Церкву та кожного єпископа відповідальними за опіку над міською громадою, піклування про хворих, бідних, жебраків, мандрівників і прочан [382, с. 655]. Цим, швидше за все, пояснюється припинення надання платні архіятрам (головним міським лікарям) з імперської скарбниці в VI ст., хоча їхня діяльність, на авторитетну думку Т. Міллера, не припинялася й у IX ст. [831, р. 22-25; 833].

Носокомії, а пізніше ксенони стали основними центрами візантійської професійної медицини [784, р. 183]. Т. Міллер встановив генетичний зв'язок діяльності носокомій з інститутом полісних архіятрів. Так, уже в II ст. н. е. було затверджено фіксовану кількість посад головних лікарів для кожного міста, визначено сплату їм жалування з державної скарбниці [382, с. 660]. Подібну наступність у діяльності медичних установ можна спробувати прослідкувати також у Херсонесі–Херсоні. Особливий інтерес до такого спостереження спричинено тим, що рівень медичного забезпечення херсонітів не був предметом спеціального дослідження. Про необхідність вивчення цього питання щодо античного часу писав ще В. І. Кадеєв, окресливши коло знахідок медичних інструментів III ст. [274, с. 132]. С. Б. Сорочан висунув припущення щодо місця на території херсонеського городища, де могла в VI–IX ст. функціонувати міська лікарня [559, 560, 590].

У зв'язку з цим видається необхідним ввести до наукового обігу опис медичних інструментів із розкопок шарів IV–V ст. та V–VI ст. на території херсонеського городища, які раніше не аналізувалися і зберігаються у фондах НЗХТ (інв. № 154/37041, 1977, 1978, 5709, 18106, 5707, 5702).

Виготовлялися такі предмети, як і раніше, з бронзи, кістки, заліза. Найбільш послідовно зв'язок з античною медичною практикою можна прослідкувати у використанні припікачів. Як у візантійському, так і в

античному Херсонесі–Херсоні їх застосовували для дезінфекції як зовнішніх, так і внутрішніх ран, припікали також місця ампутації [832, р. 53]. До середньовічного періоду належить бронзовий вильчатий припікач, ручку якого було орнаментовано візерунком (НЗХТ, інв. № 154/37041). Продовжують античну традицію бронзові пінцети з плоскими (НЗХТ, інв. № 1977) та Г-подібними губами (НЗХТ., інв. № 1978). Їх використовували в офтальмології та хірургії [727, р. 187]. Як і в античному Херсонесі, у ранньосередньовічному місті використовувалися найпростіші, позбавлені зубчиків пінцети [274, с. 135]. З їхньою допомогою видаляли сторонні предмети з ран, вищипували волосся, коли це було потрібно для операції [274, с. 135].

Заслугує на увагу характерна середньовічна медична знахідка, що часто зустрічається, – порожниста пташина кістка, загострена з обох боків (НЗХТ, інв. № 5709, 18106, 5707, 5702). Вважається, що її могли використовувати під час лікування хвороб очей, вад зовнішніх утворень довкола очей, хірургічного виправлення росту кон'юктиви та видалення катаракти [727, р. 187; 867, р. 39-44]. Фрагмент кам'яної дощечки порфірного кольору, ймовірно, слугував для змішування порошків або для заточування і правки хірургічних інструментів [274, с. 132]. Велика кількість медичних ложечок-дозаторів, флаконів, важків засвідчує не лише про вживання, але й про виготовлення ліків [885, р. 115].

Таке розмаїття інструментів, зокрема й хірургічних, дає підстави припускати високу кваліфікацію міських лікарів, кваліфікованих фахівців з різних медичних спеціалізацій, відомих у візантійській медицині. У її межах розрізняли хірургію, акушерство та гінекологію, офтальмологію, дерматологію, стоматологію [885, р. 115].

Під час порівняння кількості та різноманітності медичних предметів античного та середньовічного Херсонеса–Херсона може скластися хибне враження про деградацію медицини в місті за доби раннього середньовіччя. Однак слід урахувати, що збереженості античних медичних інструментів ми завдячуємо переважно поховальному обряду того часу. Поховальна традиція передбачала класти разом із померлим предмети, які характеризували його

професію. Не випадково всі медичні набори інструментів античного періоду було виявлено саме в похованнях [274, с. 131]. У християнському Херсонесі така практика, зі зрозумілих причин, не збереглася [649, с. 204-205]. Медичні предмети середньовічного міста через випадковість, фрагментарність знахідок, можливо, погано ідентифікувалися дослідниками й, у своїй більшості, вносилися до польових описів не як медичні інструменти, а як фрагменти предметів побуту, культу, ремесла. Наприклад, відсутність у полі зору дослідників таких знахідок середньовічного періоду, як скальпель, неможливо пояснити припиненням використання скальпелів херсонськими лікарями. Леза візантійських скальпелів виготовлялися із заліза, і тому погано збереглися до наших днів, так само, як це сталося зі скальпелями античної доби. За зауваженням В. І. Кадєєва, «...від них залишалися лише сліди, оскільки в Херсонесі вироби з чорних металів зберігаються дуже погано» [274, с. 132]. Античний скальпель ідентифікували завдяки руків'ю та сусідству з іншими хірургічними інструментами в наборі, знайденому в похованні. Таких умов для знахідок візантійських медичних предметів не було, і руків'я скальпелів неможливо було ідентифікувати під час розкопок, швидше за все, їх ідентифікували як ножі.

Таким чином, аналіз типів та видів медичних предметів, знайдених на території херсонеського городища, явно вказує на функціонування та спадковість школи херсонеських лікарів. Почавши свою практику за античної доби, вони заклали основу для появи тут, як і в низці інших візантійських міст VI ст. [382, с. 660], професійної медичної установи.

Припустити існування міської лікарні ми можемо на місці обширного монументального архітектурного комплексу загальною площею 1600 м², розташованого поряд із 13 куртиною та Південними воротами [246, с. 657-559, 560]. Уперше на масивну будівлю з трьома залами, що входила до цього комплексу, як на можливе місце локалізації херсонеської лікарні, звернув увагу С. Б. Сорочан, визначивши можливі рамки її створення та існування [551, с. 962].

Визначення функціонального призначення цієї споруди спричинило наукову дискусію, розпочату вже К. К. Косцюшко-Валюжиничем та продовжувану до сьогодні. У звітах про розкопки західної частини комплексу першовідкривач назвав його «термами» [314, Л. 10-12]. Цю думку, продовжуючи розкопки комплексу, підтримала та розвинула Н. В. Пятишева, уточнивши, що в західній частині комплексу знаходилася, ймовірно, «середньовічна лазня». Але, крім цієї гіпотези, дослідниця висловила також іншу, згідно з якою ми маємо справу з рештками резиденції першого стратиґа Херсона, протоспафарія Петрони Каматіра, а сама споруда існувала в другій половині IX–X ст. [98, с. 150]. Ця версія не витримала критики, як і припущення В. І. Кадеєва, який інтерпретував увесь архітектурний ансамбль як херсонеський гімнасій або палестру з прилеглими термами, портиком та басейном перших століть н. е. До такої інтерпретації споруди схиляється й А. В. Буйських [116, с. 179].

Тим часом використання даних про особливості архітектури візантійських лікарень, визначені Т. Міллером [830-832], дозволяють припустити нові докази інтерпретації «тризальної будівлі» як міської лікарні. Враховуючи поховання II–III ст., відкриті в результаті розкопок Н. В. Пятишевої під спорудою, а також сліди пізньоантичної житлової садиби, виявлені під час розкопок Л. В. Седікової [516, 517], С. Б. Сорочан датував спорудження будівлі V–VI ст., а час остаточного припинення її функціонування відніс до X ст., що відповідає часу пізньої забудови на місці споруди [551, с. 961-980] [Додаток А.6]. Із заходу до неї прилягало стратегічно важливе міське водосховище, обов'язковий елемент візантійської оборонної інфраструктури [246, с. 663]. Це знову непрямо засвідчує втілення містобудівниками імперського бачення міського добробуту. Важко сумніватися в тому, що в Херсоні – візантійському місті, що мало такі елементи як водогін, каналізацію, лазні, храми, у ранньовізантійський період мала функціонувати також лікарня, яка була, за зауваженням Т. Міллера, «однією з ниток тіла візантійської цивілізації, без якої життя міста було б паралізоване» [830, р. 56].

Уже в V ст. агіографічні та археологічні джерела свідчать про спорудження лікарень не лише в Константинополі, але також у провінційних містах, зокрема в Антіохії та Єрусалимі. Привертає увагу мотив спорудження лікарні в Єрусалимі: на початку VI ст. настоятель монастиря Св. Савви переконав імператора збудувати величезний носокоміон, наповнюваність у сто ліжок, щоб «оглянути» незнайомців, які захворіли у Святому Місті [799]. Ці пацієнти збиралися з числа багатьох проскінітів-паломників, які стікалися до Єрусалиму, щоб відвідати святі місця, а також були бідняками, які прибували з сільської місцевості [751]. Носокоміон мав стати прикладом християнського милосердя та місцем для проповіді християнської віри [825].

Ранньосередньовічний Херсон важко порівняти з Єрусалимом, однак центром малого паломництва для християн Таврії він, поза сумнівом, був, а значить, щорічно його відвідували сотні прибульців [706, с. 155-158], частину з яких слід було лікувати. Крім того, створення лікарень та піклування про хворих розглядалися Візантійською Церквою як один із засобів ненав'язливої місіонерської діяльності, а Херсон, постійно оточений варварськими народами, вдало надавався для ролі місіонерського центра [706]. Нотіції зі згадкою Херсона підтверджують розрахунок Константинополя зробити з нього центр розповсюдження християнства в Криму [253, с. 67]. Новели Юстиніана та агіографія свідчать про обов'язкову наявність у подібних містах лікарень [833, р. 28-31], і, якщо врахувати будівельний бум у Херсонесі в цей час, неможливо припустити, що місто лишилося б без такої установи.

Споруда поряд із територією «малої агори» може бути визначена як лікарня за багатьма параметрами. По-перше, незважаючи на свою певну схожість і з храмом, і з банею, вона не могла бути ні тим, ні іншим через відсутність обов'язкового набору відповідних структурних деталей. По-друге, система гіпокауста, обов'язкова для терм, у цій будівлі була відсутня, таку систему ніхто не став би зводити на «блискучій підлозі». Навіть кладка стін, виконана в характерному лише для громадських споруд візантійського Херсона стилі, не залишає сумнівів у такому призначенні будівлі. Переважно стіни складено з тесаних каменів, залитих розчином з вапна, піску та подрібненої

кераміки, а місцями використовувалася кладка *opus mixtum*, що також притаманно Херсонесу лише для спорудження ранньовізантійських громадських будівель світського та церковного призначення [551, с. 962].

Будівля складалася з трьох пов'язаних проходами приміщень. Перше, найбільше, площею близько 180 м², мало прямокутну форму з виступаючою за межі споруди напівкруглою нішею – екседрою з західного боку [313, с. 113-119; 314, л. 10-12]. У цій ніші розміщувалося велике склепінне вікно шириною і висотою близько метра, що давало можливість повністю освітити приміщення денним світлом. Віконні отвори було оздоблено білим мармуром, у вікно вставлено товсте лите скло [313, с. 113-119; 314, л. 10-12]. По периметру ніші було облаштовано шість квадратних високих стовпчиків з дуже великої і товстої цегли-плінфи. До сьогодні призначення цих стовпчиків було для дослідників загадкою, однак співвіднесення їх зі збірним виглядом класичної візантійської лікарні може дати відповідь на це питання [314, л. 10-12].

Археологи з великими труднощами виділяють археологічні рештки лікарень серед інших громадських будівель ранньосередньовічної Візантії. Однак авторитетний дослідник чернечої архітектури Анастасіос Орландос зміг кинути світло на специфічну структуру будівлі візантійської лікарні. Серед монастирів Метеора в Греції він ідентифікував руїни двох споруд, які були лікарнями [831, р. 155-157]. Обидві будови датуються часом пізніше 1453 р. і, отже, не були, строго кажучи, візантійськими установами, однак вони, поза сумнівом, засновувалися на візантійських аналогах і дають нам достатньо інформації, щоб з'ясувати головну особливість більш ранніх ромейських лікувальних закладів. Скеляста місцевість Метеора, у якій розташовані монастирі, не є перепорою для пошуку аналогій загальновізантійського характеру, оскільки обидві будівлі лікарень розташовувалися на рівнинному плато [878, р. 12].

Досліджені А. Орландосом лікарні були простими квадратними в плані спорудами [831, р. 153]. У кожній містилося велике вогнище, оточене чотирма стовпами, які підтримували купол з вентиляційними отворами, щоб випускати дим. Від центрального вогнища відходили чотири проходи, де розміщувалися

ліжка пацієнтів. Дослідник наголошує, що камін з його димоходом та куполом був характерною рисою візантійських лікарень. Дійсно, письмові джерела підтверджують висновок дослідника. Так, у константинопольській лікарні XI ст. передбачалося, що цей носокоміон повинен був мати велике вогнище як для приготування їжі для пацієнтів, так і для нагрівання ліків чи медичних інструментів, можливо – припікачів [893, р. 53]. У такому випадку шість цегляних колон херсонеської будівлі могли оточувати вогнище і слугувати опорою для купола чи напівкупола з вентиляцією.

Навпроти стовпів у центрі приміщення розташовувався мармуровий басейн для омовінь, подібний до купелі для хрещення шириною 1,25 м, глибиною 0,53 м, тобто придатний для прийняття сидячих ванн [314, л. 10-12]. Серед медичних процедур, що здійснювалися у візантійських лікарнях, часто згадуються, разом із кровопусканнями, ванни, бальзами, пластирі, сидячі ванни. Наприклад, під час лікування болю живота разом із ліками (гіркий мед, змішаний з вином та багатьма різноманітними травами) передбачалося також прийняття двох ванн із додаванням у гарячу воду листя лавра [893, р. 53]. Ймовірно, саме ліки містилися в численних флаконах, фрагменти яких було знайдено під час розкопок на вулиці поряд із досліджуваною будівлею. Це «уламки донець, ручок та горлянок від флакончиків та ніжок від широких чарок і уламків від пласких посудин» (у цілому у звіті зафіксовано 95 фрагментів) [314, л. 10-12]. Імовірно, зовні вони потрапили в уже розбитому вигляді через водостік. Звертають на себе увагу і знахідки фрагментів посуду з засипу водосховища: чаші з написом Костянтина ченця, можливо, флевтома, який обслуговував ятрину; горщик зі словами псалма на стінках, можливо, для збору пожертви для хворих на проказу, та різноманітні фрагменти з сакральними знаками та надписами [551, с. 975-976]. А також різноманітні ступки, підноси, сосуди у вигляді чарок, які могли слугувати в медичних цілях [551, с. 973].

Підлога та стіни ймовірної лікарні цілком відповідали візантійським аналогам, представленим у Типіконі церкви Пантократора та в інших джерелах, що описують добре організовану медичну установу. У них також згадуються

мозаїки та фрески, якими були прикрашені стіни лікарень [831, р. 155].

Уламки фресок і плиток, у дуже значних кількостях, були знайдені під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича. Окрім фресок та тиньку, дослідник виявив мармурові частини від дверних отворів [314, л. 10-12]. Підлоги приміщень були викладені з дрібного буту та залиті зверху товстим шаром міцного вапняково-цемянкового розчину рожевого кольору, який містив дрібний гравій [516-517]. Така майже «блискуча», на думку К. К. Косцюшко-Валюжинича, підлога якнайкраще підходила, за влучним зауваженнями С. Б. Сорочана, для приміщень, у яких передбачалося часте та регулярне миття і вологе прибирання [551, с. 967-968].

З великої зали на північ до сусіднього приміщення вели два отвори. Це приміщення, менше за розмірами, мало прямокутну форму і містило великий піфос, закопаний по горло в землю. Він призначався, ймовірно, для зберігання продуктів чи запасів інгредієнтів для ліків [314, л. 10-12]. Це сховище не могло розташовуватися у великому опалюваному приміщенні, тобто там, де неможливо було підтримувати температуру, найбільш придатну для збергання ліків. У той же час піфос, глибоко закопаний у землю, легко забезпечував необхідний температурний режим. Услід за залом з піфосом розміщувалася ще одна прямокутна зала, яка була трохи більшою за розмірами [314, л. 10-12].

Отже, розкопками було відкрито споруду з трьох анфіладно розташованих приміщень, перше з яких, найбільше, мало велике вікно, і, можливо, вогнище та ванну. Його підлога була зроблена з добре придатної для миття гідрофобної цемянки. З огляду на це, приміщення могло також слугувати «робочим» терапевтичним відділенням, де могли здійснюватися і хірургічні операції. Візантійські письмові джерела вказують на необхідність відділення таких приміщень від місця, де розташовувалися ліжка хворих [893, р. 53]. Крім того, обов'язковим елементом візантійської лікарні було жіноче відділення [831, р. 155-157], яким і могло бути останнє, віддалене, найпівнічніше відділення. Хоча системи гіпокауста тут не було, у холодний час тепло в лікарні забезпечувалося за допомогою печі, розташованої біля південної, торцевої стіни будівлі.

Таким чином, ми можемо цілком переконливо стверджувати, що на місці приміщення біля 13 куртини, як і припускав С. Б. Сорчан, розташовувалася громадська лікарня, яка, імовірно, складалася з операційної та терапевтичного відділення, а також жіночого та чоловічого спальних відділень.

* * *

Таким чином, за доби раннього середньовіччя Херсонес–Херсон зіткнувся з викликом глибоких кліматичних змін, що супроводжувалися різного роду катаклізмами, у першу чергу, землетрусами, похолоданням та підвищенням вологості навколишнього середовища. Це спричинило повсюдну будівельну активність на території городища в VI–VII ст., яка торкнулася не лише фортечних стін та громадських споруд, але й житлових будинків. На цей час припадає об'єднання та ущільнення житлових кварталів, помітне зменшення в них розмірів садиб, що, на наш погляд, почасти було спричинене адаптацією до нових, більш суворих кліматичних умов. За ранньосередньовічної доби Херсон зберігає успадковану від античного періоду гіпподамову систему міського планування. У цілому він зберігає також і функціональний поділ на громадські та житлові зони, притаманні як елліністичному, так і римському періодам.

Санітарію побуту мешканців Херсона забезпечувала розгалужена система водостоків, прокладена ще за часів античності. Ними було оснащено кожен відомий нам будинок ранньосередньовічної періоду. Високий рівень санітарного благоустрою засвідчує також наявність громадських афедронів, наявних у місті принаймні за ранньовізантійської доби.

У міській архітектурі Херсонеса–Херсона, як і в інших візантійських містах, також спостерігається зміщення акцентів. З метою захисту імперії від вторгнення варварів значна частина міських та імперських фінансів витрачається на посилення та спорудження об'єктів міської інфраструктури безпеки. До них належать фортифікаційні роботи, облаштування водозбірних цистерн та складів, сховища з запасами. При цьому можна зауважати неперервну тяглість існування в місті об'єктів інфраструктури безпеки. Завдяки

цьому, незважаючи на прикордонне розташування і постійну загрозу нападу варварів, життя у межах міських мурів Херсона видається відносно безпечним.

Об'єктом міської інфраструктури, що забезпечував сферу розваг у Візантійській імперії до VI ст., був театр. Аналіз звітів та публікацій О. І. Домбровського в контексті історичної ситуації IV ст. засвідчив, що театр не міг припинити роботу лише через початкове запровадження християнства. Його згасання могло бути спричинене внутрішньою кризою театрального мистецтва IV ст. і відповідною адміністративною реформою.

Серед важливих об'єктів міського санітарно-гігієнічного призначення виділяються лазні. Часто повторюваною конструктивною особливістю стала відсутність у них тепідарія та фригідарія, обов'язкових для римських терм; масивність стін та їх потовщення під час перебудов; заміна «холодного» мармурового облицювання «теплою» плінфою. Усе це дає підстави припускати, що окрім соціокультурних та економічних причин, визначених раніше в історіографії, зміна конструкції лазень була почасти пов'язана з адаптацією до нових кліматичних умов ранньосередньовічної доби, а саме суттєвого похолодання.

Важливою рисою міського добробуту візантійської цивілізації була наявність якісного медичного обслуговування. Наявність професійних лікарів у ранньосередньовічному Херсоні засвідчують знахідки тогочасних медичних інструментів. Розпочавши практику ще за античної доби, такі фахівці заклали підвалини професійного медичного обслуговування в середньовічному Херсоні, подібно до інших візантійських міст VI ст. Аналіз будівельних решток дозволяє локалізувати міську ятрину – споруду біля 13 куртини та міського водосховища, що входила до великого комплексу громадських будівель. Судячи зі структури споруди, лікарня складався з терапевтичного та операційного відділення, а також жіночого та чоловічого спальних відділень.

Досліджувані об'єкти повсякденної інфраструктури відображали традиційні уявлення візантійців про благоустрій міста і добробут його мешканців. Херсонесу–Херсону був притаманний той мінімальний набір

обов'язкових характеристик, які відповідали стандартам міського життя
ромейв IV–X ст.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [914;
421; 422; 424; 430; 431; 437-438; 441]

РОЗДІЛ 3

ЖИТЛОВИЙ ПРОСТІР ХЕРСОНІТА

Останніми роками дослідження жител візантійців привертає увагу все більшого числа науковців [733, с. 1–26; 843; 866; 739; 839]. Такі студії, на думку Хр. Бураса, мають більше спільного з повсякденним життям, ніж вивчення різних видів громадських будівель: «житлові будинки відображають повсякденне мистецтво людей і наочніше виявляють економіку індивіда, ніж інші різновиди архітектури. Будинки є визначальним чинником формування характеру міста, позаяк вони становлять переважну більшість будівель у ньому» [733, с. 3]. Більшість дослідників, які вивчали житло візантійців ранньосередньовічного періоду, відзначають низку проблем, з якими вони зіткнулися. На відміну від повністю збережених середньовічних будинків у Західній Європі, науковий матеріал, отриманий із розкопок ромейських кварталів, складається переважно не з цілого будинку, а лише з решток будівель [733, с. 3; 891; 766].

Серед основних причин поганої збереженості візантійських комплексів у більшості регіонів імперії називають пізніші забудови візантійського часу, сучасне будівництво, руйнування археологічних пам'яток внаслідок більшої уваги дослідників до шарів античного періоду, які перебували під ранньосередньовічними [891, р. 93; 726, р. 3]. Відзначають дослідники і специфічність інфомації письмових джерел щодо цього питання. Якщо ми подекуди й зустрічаємо в них опис житла, то описані будинки належали переважно представникам заможних верств населення імперії [726, р. 3; 733, с. 4; 874, р. 417]. Складно, на думку дослідників, знайти єдині типологічні та стилістичні характеристики візантійських будинків. Ромеї шукали різні варіанти архітектурних рішень, що виникали через різноманітність умов у різних регіонах імперії [733, с. 3].

Херсонес як археологічна пам'ятка привертає завдяки цим обставинам особливу увагу дослідників житлового будівництва у Візантії, адже початковий період його вивчення не був позначений тими негативними явищами, які були

притаманні археологічним розкопкам інших античних полісів, що продовжили своє існування за доби середньовіччя як візантійські провінційні міста (наприклад, Афін або Коринфу). З огляду на це, безсумнівним є значення дослідження житлового будівництва Херсонеса для вивчення цього питання у Візантійській імперії в цілому. Херсонес як провінційне місто Візантійської імперії дозволяє побачити особливості організації середовища проживання «простих ромеїв», житло яких рідко виділяється під час розкопок таких міст, як Константинополь, Антіохія, Александрія [733, с. 1-26; 843; 866; 739; 839]. Проте археологічна ситуація Херсона має як свої переваги, так і типові для всього житлового ранньосередньовічного будівництва недоліки –руйнування житлових споруд з подальшими забудовами, використання для будівництва фундаменту та каменю кладки ранніх забудов. Зруйнувала ранньовізантійські шари і міська катастрофа кінця X ст.

Ранньовізантійський матеріал житлових будинків у Херсонесі–Херсоні представлений вкрай фрагментарно, що, швидше за все, вплинуло на наявну історіографічну ситуацію. Ранньосередньовічному будинку-садибі візантійського Херсона не присвячено жодного монографічного дослідження чи спеціалізованої статті. Це робить необхідним дослідження житла херсонітів крізь призму загальновізантійського законодавства, археологічного матеріалу та місцевих особливостей архітектури. Метою цього розділу є історична реконструкція структури і зовнішнього вигляду, відтворення образу житлових будинків, у яких мешкали городяни Херсона за часів раннього середньовіччя. Це вимагає вирішення таких завдань: узагальнююча реконструкція уявлення візантійців про «ідеальний» житловий будинок; здійснення комплексного огляду топографічних особливостей міста з точки зору житлового будівництва, пошук залишків ранньосередньовічних будинків на археологічній карті міста; історична реконструкція житлових, господарчих та виробничих структурних складових херсонеського житлового будинку.

3.1. Уявлення про ідеальний дім у Візантії

Оцінити якість житла ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона можливо, виходячи з критеріїв, характерних для тієї доби. Разом із тим в історіографії візантійського повсякдення це питання, як і в цілому проблеми, пов'язані з житлом простого ромея, почали висвітлюватися лише в останні роки. Так, Кен Дарк на симпозіумі, присвяченому археології повсякденного життя Візантії повідомив про створення науково-дослідницького центру вивчення повсякдення в університеті Редінга, одним із дослідницьких напрямів якого було обрано історію житлового будинку [871, р. 132]. У дисертаційному звіті Саймон Елліс було представлено основні проблеми досліджуваного напрямку [873, р. 37-52]. Сам Кен Дарк останнім часом зосередив увагу на історії повсякдення Константинополя, зокрема, його будинках [754, р. 83-107]. Активізація інтересу до теми спостерігається в Німеччині та Польщі [726, р. 99; 876, р. 67-87].

Таке зацікавлення повсякденням житлового простору візантійців спричинене завершенням комплексного дослідження археологічних пам'яток у Палестині, Анатолії та інших регіонах імперії, а також певною «модою» на історію повсякдення. Аналіз опублікованих досліджень показує, що автори переважно пішли шляхом опису археологічних комплексів, без залучення писемних джерел, що робить незрозумілим, як насправді мешкав у цьому просторі й наскільки комфортно почував себе у ньому візантієць [891, р. 93-130; 766, р. 1787-1807]. Елізабет Біндер, наприклад, справедливо зауважує, що сучасні параметри якісного житла не можуть бути застосовані для характеристики будинків пізньої античності та раннього середньовіччя [874, р. 435].

Кетрін Саліо однією з перших спробувала з'ясувати, що самі візантійці вважали гарним житлом. На підставі візантійського законодавства V–X ст. авторка визначила уявлення про сусідство, ідеальне розташування будинку, однак, на жаль, не співвіднесла встановлені характеристики з наявними даними археологічних досліджень [863, р. 40]. Анна Скалец спробувала порівняти візантійське законодавство з реаліями облаштування ранньовізантійських

будинків на Близькому Сході [876, р. 67-87]. Однак комплексне дослідження якісних характеристик житла візантійців так і не було здійснене, що обумовлює необхідність визначення критеріїв якісного ромейського житла і порівняння з ними наявних херсонеських археологічних матеріалів доби раннього середньовіччя.

Єдиний приклад комплексного опису ідеального візантійського будинку зустрічається у візантійській сільськогосподарській енциклопедії X ст. – Геопоніках. Необхідним видається наведення повної цитати джерела, для розуміння акцентів, зроблених автором для характеристики ідеального будинку: «1. Найбільш здоровими є зазвичай приморські місцевості, гори і місця, розташовані на схилах, звернених на північ. 2. Місця біля стоячих вод і боліт, глибокі долини, а також місця, звернені до південних вітрів, та західні схили є місцями нездоровими. 3. Житло треба будувати на місцях більш підвищених. Такі місця найбільш здорові, з них відкривається широкий краєвид і набагато краще оглядати всю місцевість. 4. Увесь будинок повинен бути звернений на схід, так само як і двері, тому що східні вітри є найбільш здоровими, а сонячне тепло, швидше проникаючи в будинок, розсіює і розганяє щільний густий туман. 5. Будинки слід робити не низькими і не тісними, а просторими, широкими і високими. 6. Дехто ж радить звертати житло на південь, щоб в ньому було більше сонця. Але я вважаю, що краще житло, звернене на схід, тому що нот, що дме з півдня, вологий, поривчастий і найбільш хвороботворний» [136, с. 30].

Автор таким чином виділяє кілька основоположних якісних характеристик візантійського будинку: 1. розташування, яке визначалося місцем у міському плануванні, обумовлювало краєвид та мікроклімат; 2. планування будинку, співвіднесення структурних елементів їх розмірів.

Найбільш раннім законодавчим актом, у якому йдеться про приватні будинки, є припис із Кодексу Феодосія. У ньому не міститься відомостей про приватні будинки, проте існує згадка про сусідство з громадськими спорудами у частинах, що стосуються громадських робіт та водопостачання (С. Th. 15. 1-2) [757]. У розділі «De operibus publicis» згадується про необхідність дотримання

відстані 15 футів (4,6 м) під час спорудження будинку поряд з громадською спорудою. Така дистанція мала захистити громадські будівлі від можливого руйнування (С. Th. 15. 1. 46) [757]. Актуальність цих приписів для досліджуваного періоду підтверджується тим, що норми, вказані в Кодексі Феодосія, без змін було включено до Василік (IX–X ст.) (Bas. 58.11.) [756, р. 776]. Таку ж відстань слід було зберігати під час проектування балкону. Порушник закону був зобов'язаний самотійно усунути проблему, якщо ж він цього не робив, то будинок міг бути конфіскований (Bas. 58. 11) [756, р. 277]. Слід зазначити, що якщо Кодекс Феодосія поширювався на Константинополь, то Василіки зобов'язували поширювати ці норми на всю територію імперії [756, р. 278]. Лише в більш пізній редакції містилося уточнення, що в тому випадку, якщо балкон існував до набуття законом чинності, дозволеною є відстань не менша за 3 м від громадської споруди (Bas. 58. 11.9) [756, р. 277].

Наступне джерело, у якому відображено уявлення візантійців про доцільне розташування будинку в міському плануванні, виникло суттєво пізніше, однак інформація, представлена в ньому, дозволяє екстраполювати його дані на уявлення про міське планування ранньовізантійської доби. У «Порадах та розповідях Кекавмена» надано рекомендації щодо розташування будинку біля фортечної стіни, зокрема наголошено, що мури мають лишатися вільними від прибудов і жодна споруда ні ззовні, ані зсередини не може прилягати до них. Якщо ж раптом певна будівля була споруджена з порушенням цих вимог, слід було зруйнувати її [283, с. 193-194]. Зробити наведені застереження автора спонукали події 60-х рр. XI ст. в Італії, де одне з міст нормани захопили саме через будинок, що прилягав до захисної стіни: ідрунтець Малапецис, який охороняв місто, не зруйнував споруду, оскільки вона була старою і дорогою, а також через те, що вона належала його небозі [283, с. 194].

Цей сюжет показовий тим, що в ньому відображено конфлікт візантійського містобудування, яке прагнуло поєднати безпечне розташування будинків з античним традиціоналізмом, котрий передбачав збереження

зовнішнього вигляду міста незмінним. Вочевидь, ця тенденція чітко простежується в низці законодавчих актів пізньої античності та раннього середньовіччя, у яких приписувалося відновлювати старий вигляд будинку, навіть якщо його було зруйновано. Якщо реконструювати будинок, не дотримуючись принципу відновлення попереднього вигляду споруди, мали відбутися судові розгляди із залученням сусідів (Bas. 58.11. 8.10.3.) [756, р. 278]. Кодекс імператора Зинона приписував тим, хто відновлював свої будівлі, не збільшувати їхній попередній розмір та зовнішній вигляд – у випадку отримання дозволу можна було змінити лише внутрішнє планування: «...і якщо будівельник (власник) отримав дозвіл, він може змінити структуру, якщо забажає, але не зовнішній вигляд» (Cod. 8.10.12) [756, р. 278].

У подальшому Юстиніан I розповсюдив це право на всю територію імперії, а перший та другий з наведених актів повторено у «Василіках», що засвідчує їхню актуальність, щонайменше, до X ст. Константин Багрянородний у трактаті «Про управління імперією» (середина X ст.) вказує на наявність будинку, що прилягав до фортечних мурів, у Херсонесі. Будівля належала багатому городянину, власнику численних стад, що випасалися довкола міста [300, с. 261]. На думку С. Ю. Саприкіна, так звані Соси – частина міста, до якої належав згаданий Константином Багрянородним будинок – розташовувалися, згідно з текстом переказу, «у нижньому місті поблизу порта», тобо в південно-східному кварталі Херсонеса [512, с. 51]. Будинок, що належав знатному городянину Ламаху, складався з чотирьох приміщень, які простягалися в ширину і довжину аж до нижніх частин міста «Соси», де він мав «власні ворота в стіні і чотири великі хвіртки для входу і виходу разом з іншими особливими ворітцями» [300, с. 261]. Дослідники з недовірою ставляться до інформації цього джерела, оскільки будинків описаних розмірів ні античного періоду, ні доби середньовіччя в Херсонесі-Херсоні розкопано не було. Однак, якщо врахувати зауваження Кекавмена про те, що наявність подібної споруди біля фортечної стіни була небезпечною для міста, можна припустити, що його з часом зруйнували. Слід зазначити цікаву закономірність – уздовж усієї захисної лінії міста порушення заборони на сусідство споруд з фортечними мурами

спостерігається лише в південно-східній ділянці поблизу 17, 16 та 18 куртин. Наявні тут будівлі датуються кінцем VI–VII ст. та кінцем X–XI ст. [487, с. 46]. Однак, ці споруди добудовано до внутрішньої захисної стіни, що виключало небезпеку використання їх ворогами для проникнення в місто, як це описує Кекавмен, або як було в наведеному Константином Багрянородним сюжеті про Гікію [300, с. 261-262; 442]. Споруди, розділені століттями, були зведені та розташовані в тому ж місці, що й будинок Ламаха, який функціонував у той час, коли передову лінію оборони ще не було зведено. Цей сюжет, з одного боку, підтверджує знання патріографом херсонеських реалій (тобто його реалістичність, яка підтверджена також археологією), а з іншого - унаочнює дотримання херсонітами античного традиціоналізму в житловому будівництві. Ця необхідність зберігати зовнішній вигляд житлових будинків, починаючи від доби пізньої античності до X ст., пояснює, чому зовнішні стіни ранньовізантійських садиб Херсонеса–Херсона стояли на пізньоантичних фундаментах, відтворюючи колишній загальний контур споруди [695, с. 289].

Візантійські законодавці та архітектори, плануючи забудову житлових кварталів, бажали поєднати античні цінності з необхідністю зробити житло безпечним. Так, візантійський архітектор VI ст. Юліан Аскалоніт вбачав небезпеку в чотирьох стихіях – вогні, повітрі, воді та землі. Захистити себе від їхнього шкідливого впливу власник садиби міг завдяки дотриманню правильної дистанції та розташування будинку [610, с. 18].

Найбільшої шкоди сусідам завдавали випадки, пов'язані із застосуванням вогню. Юліан Аскалоніт пропонує дотримуватися безпечної дистанції під час розташування будівель, де з виробничою метою використовувався вогонь [610, с. 18-20]. Так, наприклад, фарбувальнику заборонялося розпалювати вогонь поблизу будівлі, розташованої вище за рельєфом. Нові ергастирії заборонялося споруджувати нижче раніше зведених будівель, старі слід було відсунути від інших споруд щонайменше на 6.5 лікт. (3 м.) [610, с. 20-21].

Непокоїло архітектора також поширення неприємних запахів. Через це будинки маслоробів слід було розташовувати вище сусідніх житлових будинків [610, с. 18-20]. Житла канатників та валяльників слід було

споруджувати окремо, щоб вони не прилягали до інших. У випадку, коли існувала необхідність збудувати ці будівлі поряд з іншими чи навіть впритул до них, власник виробничих приміщень повинен був надати письмове зобов'язання мешканцям суміжних будинків про те, що не буде обробляти канати та випалювати сірку [610, с. 18-20]. Слід зазначити, що ці рекомендації мали, швидше за все, силу закону лише на Близькому Сході. Однак після масштабної пожежі 462 р. у Константинополі, на думку А. Скалец та К. Саліж, імперська влада вирішила поновити місто з дотриманням правил безпечного сусідства, виклавши їх у Кодексі Зинона [876, р. 84; 864, р. 199-206], а згодом, у VI ст., за Юстиніана I, поширивши їх на всю територію імперії.

У середньовічному Херсонесі–Херсоні цих приписів дотримувалися частково. Так, розташування в межах міста рибозасолювальних цистерн для виробництва гаруму призводило до поширення сильного «нестерпно неприємного запаху» [610, с. 20-21, пар. 22]. Юліан Аскалоніт не рекомендував цим ремісникам селитися ні в місті, ані в селі [610, с. 20-21, пар. 22]. Цистерни Херсонеса, як зазначила А. І. Романчук, розташовувалися поряд з житловими будовами, що було прямим порушенням приписів візантійського законодавства [487, с. 89-90]. На нашу думку, у цьому випадку могла спрацювати вищезгадана казуїстика візантійського права, згідно з якою традиціоналізм переважав над безпекою. Далі Юліан Аскалоніт обумовлює можливості порушення цього права необхідністю забезпечення потреб міста або ж старовинними документами, що дозволяли розміщення подібних споруд у відповідних місцях [610, с. 20-21, пар. 22]. Отже, розташування споруд рибозасолювального промислу в межах міста (найбільш звичного і прибуткового для мешканців Херсонеса ще з античних часів) [487, с. 101] не порушувало приписів візантійського законодавства, хоча й створювало неприємну для прибульців, однак звичну для самих містян екологічну атмосферу.

Серед вогнебезпечних виробничих комплексів, що існували в ранньосередньовічному Херсоні, слід згадати гончарні печі [108, с. 145; 109, с. 42-46], рештки металообробного виробництва [487, с. 86-

101], склоробство [146, с. 18]. До невиробничих, але вогнебезпечних споруд слід долучити також лазні.

Три міські печі для випалення кераміки, що датувалися ранньовізантійським часом, було винесено за межі міста [108, с. 145; 109, с. 42-46]. Майстерні з обробки металу розташовувалися в портовому (IX ст.) [277, с. 286-287; 165, с. 282-283], північно-західному районах городища (X-XI ст.) [608, с. 98], а також у кварталі XVI (X-XI ст.) [79, с. 87]. Спільною їхньою рисою була відокремленість споруди, де розміщувалося виробництво, що цілком відповідало принципам візантійського благоустрою.

На думку Л. А. Голофаст, за ранньовізантійської доби у XXV та XVIII кварталах діяли склоробні комплекси (IV-V ст., кінець VI – початок VII ст.) [146, с. 18]. Це був час, що передував періоду активної розбудови міста. Склороби та майстри з обробки заліза розміщувалися Юліаном Аскалонітом в одному переліку, розміщення їхніх майстерень у межах міста вважалася небажаною. Особлива «необхідність» дозволяла розташовувати майстерні в «незаселених та відокремлено розташованих місцях міст» [610, с. 21, пар. 19]. У VI ст. функціонували ями для гасіння вапна у кварталах, де в цей час зводилися базиліки й інших споруд поблизу не існувало [487, с. 86-110; 78, с. 233].

Під час спорудження нових терм рекомендувалося дотримуватися відстані від 20 до 30 лікт. (13 до 7 м.), щоб «сила жару від печі лазні» встигала розсіюватися й пом'якшуватися вологим вітром [610, с. 18, пар. 13]. Терми в IX кварталі (середньовізантійського періоду) були відокремлено від житлових будинків спорудою [306, с. 54; 509, л. 2-7]; до купальні у III кварталі (VIII /IX ст. – пізнє середньовіччя) у VIII ст. було добудовано споруду, в одному з приміщень якої віднайдено глибоку яму, заповнену уламками амфор, столового та кухонного посуду [237, л. 5-6]; терми в південно-східному районі поблизу «будинку командира» (діяли з пізньої античності до IX ст. включно) частково були пов'язані з цією спорудою, однак ранній префурній простежується на протилежній стороні південно-східного боку лазні, на віддалі від вулиці [557, с. 300-301]. Інша лазня на території цитаделі (VI-IX ст.) не була пов'язана з житловими спорудами [538, с. 203].

Отже, у половині випадків стіни сусідніх будівель прибудовувалися до теплих приміщень, що було небажаним за інших кліматичних умов, наприклад, у тому ж Аскалоні, де було й без того спекотно. Натомість у Херсоні таке планування вирішувало проблему обігріву за умов суттєвого похолодання. При цьому одна з терм з'явилася за античної доби, а значить, будувалася ще без урахування умов загальновізантійського права, запроваджених пізніше. У цілому не можна погодитися з точкою зору А. І. Романчук, яка вбачала в розташуванні цистерн та виробничих комплексів у місті пряме порушення візантійського законодавства. Їхня присутність у межах міста справді була небажаною, але допустимою через необхідність або дотримання традиції. Рибозасолювальні цистерни сприймалися як традиційний промисел, а гасіння вапна, металообробка, виробництво скла були необхідними в періоди посилення будівельної активності, і їхнє розміщення в межах міста сприймалося, швидше за все, як виробнича необхідність, допустима в межах чинного законодавства.

Щодо розташування житлових споруд, то бажана дистанція між будинками сусідів становила 12 футів (3,7 м.). Законодавець особливо наголошував на необхідності дотримуватися цієї норми на всій висоті будинку, вочевидь передбачаючи спроби порушень під час спорудження балконів (С.8.10.12) [756, р. 278]. Дотримання такої дистанції дозволяло зводити будинок на будь-яку бажану висоту. Трактат Юліана Аскалоніта також передбачає рекомендації щодо пропорції відстані та висоти між сусідніми садибами: «якщо одному належить будинок, який здавна має два поверхи, а інший бажав би надбудувати над своїм будинком другий поверх, який початково був відсутній, то це йому може бути дозволене, якщо наявна між будинками відстань становить десять кроків» (15 м) [610, с. 23]. Якщо надбудова «бідного будинку» могла затулити «вид красивого будинку», то слід було дотримуватися відстані не меншої за двадцять кроків [610, с. 23].

Зазначена дистанція мала, окрім забезпечення пожежної безпеки, попередити можливість затуляння сусіду сонячного світла та «приємного виду». У трактаті Юліана Аскалоніта згадані три види апопсії, тобто виду на

місцевість, які надавали право на заборону суміжного будівництва. До них належали вид на море, вид на сади та вид на громадські пам'ятники [610, с. 23]. І якщо право виду на дерева побіжно згадують Василіки [756, р. 277], то право спостерігати з будинку за громадськими спорудами захищається лише Трактатом [610, с. 23]. Право ж візантійця безперешкодно бачити море захищали практично всі відомі нам законодавчі акти – стоячи чи сидячи в будинку ромей повинен був мати можливість милуватися морським краєвидом [756, р. 278].

Традиційна для візантійця потреба бачити море виникає у греків ще за античної доби і простежується в багатьох джерелах [136, с. 30; 462, с. 122]. Вид на море в жодному разі не може бути порушений, оскільки, на думку Юліана Аскалоніта, мешканець міста здобуває від споглядання цього виду численні душевні насолоди [610, с. 47]. Утім, були й винятки. Можливість споглядати море зі свого будинку могла бути й обмежена як усними домовленостями між сусідами, які дозволяли порушувати закон, так і бажанням візантійців зберегти зовнішній вигляд старих будівель. Так, будинок, який згорів у вогні або був зруйнований за якоїсь причини, міг бути відновлений на потрібну висоту, навіть якщо вид на море для сусіда буде затулений (Bas. 8.10.12) [756, р. 279]. Необхідним є за таких умов зберігати відстань 100 фут. (30 м.) довкола. Таку ж цифру називає і Юліан Аскалоніт [610, с. 47].

Чи дотримувалися зазначених дистанцій між будинками сусідів у ранньосередньовічному Херсонесі–Херсоні ми не можемо сказати через специфіку археологічного матеріалу, однак на відміну від мешканців багатьох візантійських міст херсоніти могли насолоджуватися головною апопсією – видом на море.

Будь-який вид на море міг бути обмежений також угодами між домовласниками [757, р. 280]. Про такі домовленості, які призводили, як можна припустити, до постійних суперечок між сусідами, докладніше сказано в Дігестах Юстиніана. Тут право на відвід сусіднього будівництва названо сервітутом. Наприклад, «коли встановлюється сервітут, що містить заборону затуляти світло, то це розглядається як перевага в тому сенсі, що в сусіда немає

права без нашої згоди будувати надто високі будівлі й таким чином зменшувати освітлення наших споруд» [172, с. 303]; «є також сервітут, що полягає в тому, щоб не затуляти вид» [172, с. 303]. З логіки розділу «Про сервітуту міських маєтків» (*De servitutibus praediorum urbanorum*), можна дійти висновку, що сусіди могли продавати один одному свої права – сервітуту – або обмінювати їх на інші. Так, наприклад, в обмін на дозвіл закрити надто високим другим поверхом вид на море, позбавлений морського виду міг висунути балкон на ділянку сусіда [172, с. 303].

Крім того, предметом позовів і домовленостей між сусідами могло стати право «відводити дощову воду на дах чи на двір сусіда, або не відводити, а також сперти балку на стіну сусіда» [172, с. 303]. Подібні домовленості, що дозволяли обійти закон, могли звести нанівець увесь очікуваний ефект від містобудівного законодавства VI–X ст. Агафій Мірінейський описує подібну ситуацію в Константинополі, де з часом виникає конфліктна ситуація між сусідами через те, що нижні приміщення одного поєднувались спільним дахом зі спорудами іншого [3, с. 76].

Події, викладені Агафієм, відображають ситуацію VI ст., коли законодавство Зинона діяло понад шістдесят років. Описуючи землетрус 551 р. у Константинополі, історик зазначав, що вузькі проходи міських вуличок через паніку швидко заповнилися людом, оскільки будинки були пов'язані між собою й рідко можна було знайти споруду, яка б розташовувалася на відкритій місцині, вільну й зовсім не пов'язану з сусідніми [3, с. 76].

Таким чином, головним якісним критерієм розташування сусідніх будинків була чітко обумовлена відстань. Вона мала запобігти розповсюдженню пожежі, неприємного запаху чи викиду шкідливих речовин у повітря, забезпечити власнику будинка можливість бачити море, сади чи громадські споруди, нарешті, слугувало захистом приватного простору від цікавості сусідів.

Писемні джерела, у яких би спеціально регламентувалась структура міського візантійського будинку, нам невідомі. Це пов'язано, швидше за все, з наступництвом в облаштуванні будинку від пізньоантичної доби. Візантійське

законодавство не пізніше IV ст. заборонило змінювати зовнішній вигляд будинків, і, вочевидь, дотримання цих приписів мало зберегти ранньовізантійський будинок схожим на пізньоантичний. Підтвердження цьому ми знаходимо в археології візантійських будинків у багатьох провінціях імперії. Дослідники зазначають, що ранньовізантійські будинки не відрізнялися від будинків римського і навіть елліністичного часу. Деякі з них постійно змінювалися всередині, їхні кімнати розділялися на приміщення менших розмірів (Ефес, Фессалоніка, Філіппи) [909, р. 53].

Аналіз вищезазначених джерел дозволяє зрозуміти вподобання візантійця – він волів жити в будинку з просторими кімнатами і високою стелею. Ромеї бажали збільшити житлову площу коштом надбудови другого поверху, прибудови балконів та інших приставних конструкцій. Однак заборони на спорудження будинків, які б затуляли світло і краєвид, а також обмеженість міського простору не дозволяли будувати надто обширні та високі будинки. Двоповерхові конструкції, вочевидь, були найбільш популярними спорудами в провінційних містах імперії. Щоб підняти будинок вище, треба було вирішити спірні питання з сусідами, а саме викупити 100 фут. (30 м) території навколо будинку, що, швидше за все, було недешево, або ж домовлятися з сусідами, що також призводило до збитків. Спорудження будинків, вищих за два поверхи, у місті могли собі дозволити лише дуже заможні та впливові містяни.

Візантійці намагалися максимально наповнити свій будинок сонячним світлом, тому розташовували житлові приміщення на верхніх поверхах із сонячного боку. Вони прагнули облаштувати максимально можливу кількість вікон, внаслідок чого часто траплялися обрушення будинків, особливо коли ці вікна облаштовували в опорних стінах [610, с. 24].

Життя візантійської сім'ї ставало все більш закритим, що позначилося і на містобудівному законодавстві. Юліан Аскалоніт дорікає мешканцям садиб, які під виглядом остраху перед цікавими сусідами намагаються завадити сусідньому будівництву, звинувачуючи забудовників у тому, що вони хочуть зі своєї споруди підглядати за будинками сусідів [610, с. 34]. Архітектор зазначає, що тенденція відгороджування світу власної сім'ї від сусідів є новою для

візантійського суспільства, і наголошує, що особисто не вбачає в можливості спостерігати за життям сусідів жодної шкоди [610, с. 34].

Сприйняття візантійцями приватного житлового простору і недопущення до нього чужих добре відображене в «Порадах та розповідях Кекавмена». Автор радив не показувати свій будинок зсередини не лише сусідам, але навіть найближчим друзям, перераховуючи неприємності, до яких це може призвести [283, с. 219-220].

Постійні тяжби між сусідами з цього приводу змушували регулювати питання щодо облаштування вікон та балконів [610, с. 34]. Законодавство розділяло два типи вікон – для освітлення та для споглядання краєвиду. Так, законодавство Зинона передбачало існування панорамних або видових вікон (θυρίς παρακυπτική) (С.8.10.12 - 2) [756, р. 278] та вікон для освітлення (φωταγωγός), вочевидь, дуже маленького розміру. А. Скалец навіть називає їх світловими отворами [876, р. 79]. Якщо в старовинних кварталах не було можливості дотриматися відстані між будинками у 10 фут. (3 м.), то панорамні вікна взагалі заборонялися. Світлові вікна дозволялися лише на рівні 6 фут. (1,8 м.) над землею, тобто вище людського зросту середньостатистичного ромея того часу (Cod. 8.10.12 - 3) [863, с. 281]. Задум полягав у тому, щоб не дозволити людині, стоячи на підлозі першого поверху, побачити, що відбувається в сусіда. Це підтверджується і джерелом: «ніхто не повинен... зробити те, що називається фальшивою підлогою, і таким чином порушити закон. Бо, якщо так станеться, вікно для світла буде, через фальшивий (високий) поверх, слугувати з метою споглядання і було б надто близьким для ближнього» (Cod. 8.10.12 - 3 b) [756, р. 281].

Судячи з решток віконного скла, знайдених у Херсонесі, подібна система облаштування вікон була притаманна пізньоантичному та ранньосередньовічному періоду. Характерний матеріал було здобуто завдяки розкопкам С. В. Ушакова поздовжньої вулиці кварталу ХСVІ у північно-східному районі Херсонеса на захід від «базиліки Крузе» (№7). Матеріал було проаналізовано О. Р. Дорошенко [204, с. 73]. На ділянці вулиці, що прилягала до стіни житлового будинку, було зафіксовано шар битого віконного скла, що

датується кінцем X – початком XI ст. [204, с. 74]. За морфологічними ознаками виділено два типи, найбільша кількість фрагментів сіро-зеленого скла, з нерівною пухирчатою поверхнею, виготовлених методом циліндр-прес, та напівпрозоре зелене скло, виготовлене методом розкатки. Усі знайдені фрагменти на перевищують розмір 22 x 20 см [204, с. 73], що відповідає розмірам світлових вікон, характерним для першого поверху. Цікаво, що скупчення подібного більш раннього матеріалу плаского віконного скла характерне для першої половини VI ст. [146, с. 18; 204, с. 74].

Якщо про облаштування житлового поверху писемні джерела не повідомляють майже нічого, то господарське життя на першому поверсі часто згадується в законодавчих актах. Особливо у випадках, коли реміснику дозволялося поєднувати житло з виробничим приміщенням. Трактат Юліана Аскалоніта та Книга Епарха свідчать про бажання міської влади максимально обмежити можливість ремісників, що використовували у виробництві вогонь, облаштовувати в їхніх будинках майстерні, за можливості виносячи їх на околицю або за межі міста, або ж суворо регламентуючи відстань між ними та житловими будинками сусідів. Розпалювати вогонь для господарських потреб як ремісник, так і будь-який домовласник міг лише у дворі свого будинку [124, с. 25]. Про розпалювання вогню всередині будинку законодавчі акти нічого не згадують. Двір, як і будинок, міг належати кільком господарям, які мали однакові обов'язки щодо його ремонту. Трактат згадує про можливість облаштування у дворі, окрім вогнища, також водогону, стоку дощової води, вбиральні й навіть басейну [610, с. 28].

Закони Зинона і Василіки зобов'язують облицьовувати будинок та двір ергастирія, де здійснюється продаж ремісничих виробів, мармуром, щоб ці споруди стали ще й окрасою міста. Василіки також наказують змушувати городян, навіть супроти їхньої волі, ремонтувати або реконструювати свої садиби в містах [756, р. 282]. Будівельний матеріал при цьому міг використовуватися повторно, але винятково з власних будинків [756, р. 282]. Як уже згадувалося, під час реконструкції будинку міська влада та сусіди

прискіпливо слідували за дотриманням початкового вигляду споруди [756, р. 282].

Книга Епарха згадує про існування у Візантії будівельних норм щодо якості кладки та довговічності новозбудованого житлового будинку. Від майстрів, які зводили стіни, внутрішні арки та камари-склепіння вимагали робити їх рівномірними та прямими. Слідували за якістю фундаменту, щоб споруда не виявилася неміцною. Гарантією якості була стійкість споруди впродовж десяти років, якщо вона була збудована з каменю, шести років – якщо з глини [124, с. 71].

Отже, можна виділити такі якісні критерії будинку: розташування на місцевості, сприятливе сусідство, санітарний стан, безпека, довговічність споруди, наслідування зовнішнього вигляду з доби античності.

3. 2. Житловий будинок на карті міста

Щоб отримати цілісну картину житлового будівництва ранньовізантійського Херсонеса–Херсона, слід зібрати і проаналізувати весь обсяг отриманої під час розкопок інформації. С. Г. Рижов та Л. А. Голофаст вважають за доцільне робити це по районах міста, які склалися історично, не мають чітко встановлених меж, але становлять певну цілісність [143, с. 362; 141, с. 78-117; 142, с. 182-260]. Такий підхід дає можливість уявити стан археологічного матеріалу житлових будинків цього періоду, простежити місце розташування житлового простору городян, їхні пріоритети щодо розташування будинків-садиб. На жаль, дослідники не ставили собі за мету виявити цілісну картину розміщення решток ранньосередньовічних будинків у місті, обмежившись традиційною фразою про те, що ці залишки фрагментарні. Першу спробу комплексного аналізу решток будинків ранньосередньовічної доби здійснив 1959 р. А. Л. Якобсон [695, с. 286]. У 2000 р. її повторила А. І. Романчук [487, с. 131-183], узагальнивши матеріали власних розкопок у портовому районі. Узагальнення за матеріалами розкопок після 2000 р. досі не здійснювалося. Крім того, попередні дослідники не прив'язували свої спостереження до топографії міста. Ми вперше спробуємо узагальнити

результати археологічних спостережень будинків ранньосередньовічної доби та нанести на карту міста умовні позначки, що показують розташування залишків будинків за районами міста [Додаток Б.1].

3.2.1. Північний район Херсонеса–Херсона

У 30-і рр. XX ст. керівництво Херсонеського музею вважало можливим руйнування прибережного району городища, і тому прийняло рішення зосередити розкопки саме тут [49]. Завдяки планомірним дослідженням району Г. Д. Бєловим упродовж сорока двох років, яке переривалося лише під час війни, було відкрито максимально відому на сьогодні кількість ранньовізантійських житлових будинків у місті [45-79]. Слід зазначити, що Г. Д. Бєлов використовував у звітах передову на той час методику опису за стратиграфічними шарами, чітко виділяючи й окремо описуючи не тільки приміщення, а й різночасові комплекси [45-76; 78]. У підсумку в розкопаних ним XVII–XVIII кварталах дослідники виділяють сім ранньовізантійських комплексів, що функціонували з VI–VII до IX–X ст, а на думку А. І. Романчук, і до XI ст. [487, с. 137-138].

У XVII кварталі, на перехресті 9 і 2 поздовжньої вулиці розташовувався будинок, зруйнований під час спорудження пізньовізантійського комплексу. Будинок зводився в VI–VII ст. і був зруйнований не раніше IX–X ст. Кладки стін побудованого на його місці пізньосередньовічного будинку засновані на ранньовізантійських і дозволяють простежити межі двох приміщень будинку [695, с. 286; 487, с. 137].

На північно-західну сторону третьої поперечної вулиці виходив будинок, що складався з чотирьох приміщень (5, 6, 7, 8), які межували з вулицею; позаду них розміщувалося п'яте видовжене приміщення, яке, можливо, було двором [695, с. 286].

На північний захід від нього розташовувався наступний будинок, куди з вулиці можна було потрапити через короткий коридор: йому відповідають три приміщення (9, 10, 12) [487, с. 137]. Ще один комплекс розташовувався під

пізньовізантійським приміщенням і складався з чотирьох будівель (49, 56, 54, 53) [487, с. 137].

У кварталі XVI відкриті залишки двох житлових будинків, побудованих у VI–VII ст. і зруйнованих у X ст. [695, с. 287-288].

У кварталі XVIII виявлений будинок, де до VI ст. розташовувався комплекс із піфосами, а пізніше відбулося перепланування, причому стіни цієї садиби засновані на ранньовізантійських стінах. Наступного разу садиба ремонтувалася в IX–X ст. [487, с. 136].

Продовжив досліджувати цю ділянку С. Г. Рижов, який здійснював розкопки в IX кварталі [506, л. 3]. Це була перша ділянка, з якої почав розкопки К. К. Косцюжко-Валюжиніч 1889 р. [506, л. 3]. Розкоп цього року, судячи з усього, відкрив стіни як середньовічних, так і античних споруд. Дослідник видалив середньовічні стіни житлових будинків, щоб відкрити більш ранні споруди. 1889 р. було розкопано 2/3 площі всього кварталу [506, л. 3].

Археологічний матеріал, виявлений під час розкопок 1889 р., як притаманно тому часу, подано сумарно: «знайдено склад металевих виробів: великий залізний церковний ставник, уламки залізних якорів, 3 залізні наконечники плуга; 147 великих мідних рибальських гачків, безліч шматків заліза, сильно пошкоджених іржею, і 12 срібних монетних зливків $\frac{1}{2}$ фунти кожен. Усі знахідки постраждали від вогню» [305, л. 4] З цього часу пам'ятка залишається відкритою, що пояснює незначну кількість ранньовізантійського матеріалу, що лежав на поверхні. Більше того, стіни візантійського періоду використовувалися для будівельних робіт монастиря [506, л. 3].

У ранньовізантійський час у IX кварталі функціонувала Північна базиліка, навколо якої, швидше за все, була відкрита площа. На ній на південь від базиліки була побудована лазня, що функціонувала в цей же час і аж до X ст. включно [507, с. 5-25]. Доцільним було б простежити розташування житлових будинків по відношенню до громадських будівель цієї доби. Однак, як зазначає С. Г. Рижов, який досліджував цей квартал у 2000-2004 рр., встановити, як виглядала інша частина кварталу в ранньовізантійський період, неможливо, оскільки шари та будівельні залишки цього часу були знесені

[507, с. 5-25]. У результаті розкопок 2000-2002 рр. було виявлено, що найкраще збереглися приміщення середньовічної садиби, розташованої в південній частині кварталу: вона складалася з 11 приміщень і каплиці, і функціонувала з XI–XII по XIII століття [508, л. 5; 509, л. 24]. Стіни більш ранніх споруд, що існували тут, не збереглися через безперервні пізніші перебудови [509, л. 62]. Але підвали приміщень 9–10, що з'явилися за доби еллінізму, були засипані, швидше за все, не раніше V–VI ст. [143, с. 369].

Слід зауважити, що дослідник у своїй звітній статті не згадав про результати розкопок кварталу 2004 р. Тут С. Г. Рижовим були відкриті ранньовізантійські стіни і остаточно досліджено планування IX кварталу. Археологічний матеріал показав, що життя кварталу починається в IV – на початку III ст. до н. е. і продовжується без перерв до XIII ст. У результаті будівельної діяльності монастиря і розкопок XIX ст. середньовічні стіни в північній частині кварталу майже не збереглися, на відміну від південної частини [507; л. 28]. Повністю зняті середньовічні шари на цій ділянці залишили лише незначну кількість середньовічного матеріалу. Найбільшу кількість середньовічних амфор знайдено в приміщенні № 26 – V–VII ст.; IX–XI ст.; і XII–XIII ст. У середні віки в цьому приміщенні, швидше за все, розташовувався двір, у якому була вирита яма для сміття. Її залишки були помітні під час проведення розкопок [507; л. 15].

Таким чином, підвали приміщень 9, 10, 16 і особливо 26 IX кварталу дозволяють говорити про функціонування тут за ранньовізантійської доби житлових будинків, хоча їхнє планування і структуру встановити проблематично. Можна лише припустити, що ранньовізантійські будинки повторювали планування пізньоантичних, що відповідало нормам візантійського законодавства.

Розкопки сусіднього VIII кварталу (1984–1985 рр.) виявили аналогічну ситуацію. Південна частина кварталу недоступна для вивчення, оскільки перебуває під монастирською стіною, частина середньовічних стін поза огорожею були використані в якості будівельного матеріалу [143, с. 385]. Ранньовізантійські шари простежуються у східній частині кварталу, де вони

з'явилися під час нівелювання території для ранньосередньовічного будівництва, датованого другою чвертю VI ст., що, треба підкреслити, відображає загальноміську тенденцію. Тут же відкриті три комплекси, що утворилися в результаті будівельної діяльності цього періоду, засип нижньої частини колодязя у приміщенні 3 (ймовірно, другої половини VI ст.), шар підсипки елліністичного підвалу під приміщеннями 6 і 7а кінця VI ст. – початку VII ст., а також засип цистерни приміщення 9а у VII ст. [143, с. 387].

Отже, житлові будинки в IX та VIII кварталах функціонували, щонайменше, до другої чверті VI ст., сліди функціонування садиби VII–IX ст. не виявлені через використання її стін пізньовізантійською спорудою. Привертає увагу засип колодязя в приміщення 3 VIII кварталу, яка датується другою половиною VI ст. Вона видається щонайменше дивною, враховуючи нестачу питної води. У XVII, XVIII, XVI кварталах дослідники виділяють сім ранньовізантійських комплексів, що функціонували з VI–VII ст. до IX–X ст. й були споруджені переважно над будовами, зруйнованими у VI ст. Стіни ж, збудовані над ранньовізантійськими будинками в X–XI ст., часто повторюють попередні, що відображує загальновізантійську тенденцію бажання зберегти пізньоантичний вигляд споруд. Показовим також є поєднання чотирьох приміщень та п'ятого видовженого ззаду, яке, швидше за все, було двором.

3.2.3. Північно-східний район Херсонеса–Херсона

Дослідження кварталу XCVII з північного боку городища показало, що квартал функціонував із IV ст. до н. е. до XIII ст. н. е. До середини IV ст. до н. е. в центрі ділянки існувала невелика вимостка. На цей час припадає початок будівництва житлових будинків (збереглися фундаменти стін) і виробничих комплексів цієї частини херсонеського городища. Складовою частиною тутешнього комплексу був великий піфосарій (виявлено три десятки ям для установки піфосів) [233, л. 22]. Він був демонтований у перших століттях нашої ери [233, л. 22]. Ями ділянки були засипані й перекриті стінами нових будівель. Ці роботи здійснювалися в другій половині II - III ст., після нової перебудови будівля функціонувала до VI ст. [233, л. 23].

У центрі кварталу тоді ж була вирубана водозбірна цистерна, засипана в першій половині VI ст, а в південному куті нинішнього приміщення 4 – колодязь, яким припинили користуватися в цей же час (друга половина VI ст.) У ранньому середньовіччі відбуваються нові будівельно-планувальні роботи, причому це планування зберігається до третьої чверті XIII ст. [233, л. 23].

2005 р. було досліджено колодязь у приміщенні 4. На думку С. В. Ушакова, з'ясування причин його засипу дозволяє зрозуміти, чому припинили використовуватися подібні до нього комплекси, а також чому одночасно почалася перебудова садиби. На наш погляд, це дозволяє зрозуміти взагалі, чому припинили функціонувати садиби в VI ст. [633, л. 23].

Судячи з археологічного матеріалу, колодязь міг бути засипаний у два прийоми: нижня частина (7-11 м) – у другій половині V ст., верхня – у середині – другій половині VI ст. Цьому висновку не суперечать знахідки монет та інших матеріалів із колодязя. Пояснюючи причини загибелі колодязя, С. В. Ушаков говорить про необхідність згадати, по-перше, що після катастрофічного землетрусу 480 р. у Херсонесі здійснювалися відновлювальні роботи херсонеської фортеці [633, л. 23]. Про це свідчить і напис імператора Зинона 488 р.: «Самодержець кесар Зенон, благочестивий, переможець, найбільший, пріснотімий. Їх благочестя [...] дарувало видачу грошей ... На ці (суми) відновлюючи стіни на спасіння цього самого міста і благоденствує...» [164, с. 24]. Ремонти цілком могли і повинні були здійснюватися в постраждалих житлових кварталах міста. По-друге, з праці Прокопія «Про споруди» відомо про масштабну будівельну діяльність у Візантійській імперії за доби правління Юстиніана I (527-565 рр.) Утім, у Херсонесі все могло бути і значно прозаїчніше: у результаті засолення підземних вод користуватися колодязем стало неможливо і його могли перетворити на сміттєву яму, а остаточно він був засипаний мешканцями цього чи сусідніх кварталів під час звичайної перебудови житлових будинків [633, л. 23]. Утім, до одночасного засолення колодязів у декількох кварталах міста повинна була призвести якась екологічна катастрофа.

Таким чином, на досліджуваній ділянці північного району Херсонеса знайдений житловий комплекс, який функціонував із перших століть н. е. до другої половині VI ст. Надалі над ним проводяться будівельно-планувальні роботи, пов'язані з пізньовізантійською садибою, які, в свою чергу також зруйнували сліди перебудови у VII–IX ст. Особливу увагу звертає на себе колодязь, що припинив своє існування у другій половині VI століття, причому автор розкопок вважає, що це стало результатом землетрусу, який призвів до засолення води в колодязі.

3.2.4. Західна частина Херсонеса–Херсона

2002-2003 рр. Є. Ю. Кленіною і А. Б. Бернацьким був розкопаний квартал LV у західній частині городища. З III ст. до н. е. до першої половини XI ст. кордони кварталу становили 26,6 м × 36,35 м. [286, л. 29; 285, л. 29]. 2002 р. у північно-західній частині кварталу досліджено три приміщення і двір XIII ст. Споруди середньовічного часу були поставлені на нівельований засип товщиною 0,5 м, що датується другою половиною VI – серединою IX ст. Під ним виявлені споруди, зруйновані в другій половині VI ст. (приміщення 11, 14, 16). Приміщення 14 було призначене для зберігання продуктів у піфосах [286, л. 29].

2003 р. дослідження кварталу виявило три споруди з підвалами, вирубаними в скелі, і два приміщення без підвалів, зведені не раніше середини III ст. до н. е. Уперше цей будинок постраждав під час пожежі і був перебудований на межі II–III ст. н. е. Наступного разу значна перебудова сталася на початку IV ст. н. е., коли були ліквідовані підвальні приміщення [285, л. 29]. Будинок загинув наприкінці VI ст. [285, л. 29] Особливий інтерес становлять збережені з північно-східної сторони два великих приміщення 22 і 23 з підвалами, призначеними для зберігання продуктів у піфосах [285, л. 28]. У центрі двору розташовувався колодязь, пробитий у скелі, який припинив функціонувати наприкінці VI ст. [285, л. 28].

З боку поздовжньої вулиці II можна було увійти до магазину, розташованого в приміщенні 11. З північно-східної сторони, ймовірно, входили

безпосередньо до двору середньовічної садиби. Крім того, виявлені стилобати для портиків із північно-східної та північно-західної сторони [285, л. 28].

Після руйнування середньовічного будинку на межі VI–VII ст. квартал був закинутий і використовувався як каменоломні до середини – другої половини IX в., коли на його місці спорудили ранній тріапсидний храм [285, л. 29].

Сусідній квартал LX існував із кінця IV ст. до н. е. до першої половини XIV ст. Імовірно, життя на цій ділянці городища було перерване наприкінці VI ст. У X ст., квартал був розділений між кількома житловими будинками. У X–XIII ст. частину кварталу було зайнято візантійським храмом. Запустіння кварталу настало, ймовірно, у XIII–XIV ст. [284, л. 30].

Ранньовізантійські шари виявлені й з північно-західного боку каплиці. Імовірно, ранньосередньовічний будинок доходив до північно-західної огорожі поздовжньої вулиці й також був зруйнований наприкінці VI ст. На цій ділянці зафіксовані дві вибиті в скелі ями, заповнені різноманітним археологічним матеріалом IV–VI ст., зокрема слід зазначити численні фрагменти різноманітних скляних посудин, бронзове кільце, залізні деталі кінської зброї і вушко від сагайдака [284, л. 29].

Досліджувана вулиця кварталу становить у довжину 25 м (частково прихована артелерійською батареєю). Вона функціонувала з кінця IV ст. до н. е. до XIII–XIV ст. [284, л. 30].

На північно-східній стороні вулиці було відкрито приміщення 1 – середньовічну комору. Крім того, вдалося підтвердити припущення, що споруда першого будівельного періоду існувала тут із середини X ст. до межі X–XI ст., коли загинула в результаті катастрофічних руйнувань [293, л. 50].

Таким чином, можна зробити висновок, що життя в кварталі переривалося у другій половині VI ст. Активне будівництво тут розпочалося в першій половині X ст. і припинилося на межі X–XI ст. Після цього почався наступний період існування пізньовізантійських садиб.

3.2.4. Південний район Херсонеса-Херсона

Розкопками 2002-2004 рр. Л. В. Седікової та А. Рабіновича був відкритий раніше невідомий житловий квартал у південно-східній частині південного району Херсонеса [519, с. 3]. Найбільш ранні знахідки на цій ділянці можуть бути віднесені до античної епохи. Це кам'яна вимостка під засипом ями в приміщенні 37. Більш пізня життєдіяльність може бути віднесена до середньовізантійського періоду, оскільки почалася з VII–VIII ст. Підрубки в скелі в приміщеннях 35, 36, 32, 28 можуть бути пов'язані саме з будівельною діяльністю у кварталі в цей період. Більш чітку дату дає засип ями під приміщенням 36, яка може бути віднесена до X ст. На досліджуваній ділянці виявлено рештки щонайменше двох садиб, що функціонували в X–XIII ст. [284, л. 34]. До однієї з них належали приміщення 25, 30, 31, 34, 35. Сусідня садиба складалася з приміщень 28, 32, 29, 33, 36. На ранньому етапі існування садиби її жителі були пов'язані з металоробним виробництвом [284, л. 34].

3.2.5. Портовий район

Ранньовізантійські комплекси житлових будинків Херсонеса в цьому районі досліджувала переважно А. І. Романчук, узагальнивши результати у своїй монографії [487, с. 143-146]. Цінність її спостережень полягає в тому, що їй вдалося виокремити унікальні житлові приміщення, що функціонували тут із V по XI ст. [487, с. 144]. Авторка у низці статей зазначає одиничність таких комплексів для міста, однак вона зосередила увагу переважно на вивченні керамічного матеріалу, знайденого в них, залишивши опис будівельних решток самих будинків поза полем дослідницької уваги [488, с. 3-11].

На південно-східній ділянці портового району під пізньовізантійськими приміщеннями 48, 54а і 53а був відкритий будинок, побудований у V–VI ст. і, на думку А. І. Романчук, зруйнований внаслідок пожежі в середині VII ст. [488, с. 3-11]. Після цього, швидше за все, у VII–VIII ст., городяни прокладають на місці згарища водостічний канал, який відводив воду у вуличну магістраль [488, с. 3-11]. Приблизно в цей же час, але після будівництва водостічного каналу, тут відновлюють житловий будинок. Від нього збереглося

приміщення із вкопаними піфосами, що існувало до середини IX ст. [488, с. 3-11]. А. І. Романчук припускає, що з ранньовізантійським комплексом пов'язаний колодязь, розташований поруч, біля оборонної стіни, засипаний під час загибелі житлового будинку в IX ст. [487, с. 144]. У центрі кварталу була виявлена комора з піфосами і цистерна для засолювання риби, що функціонувала до IX ст. і була засипана в цей же час [275, с. 373]. Отже, тут ми можемо судити про господарські приміщення будинку, але загибель цього комплексу, швидше за все, якимось пов'язана із засипанням колодязя.

Розкопки кварталу 2 портового району Херсонеса відкрили пізньоантичний комплекс, який функціонував приблизно з перших століть н. е. і загинув в VI–VII ст. До складу садиби належали кілька господарських приміщень, велика комора з чотирма піфосами і комора з амфорами [487, с. 145]. Але найбільший інтерес становить споруда, відновлена в VII ст. Її стіни, на відміну від описаних вище комплексів, збереглися так, що можна судити про техніку будівництва будинків після відновлювальних робіт VI–VII ст. Після пожежі на місці садиби споруджується будинок, частина стін якого частково складена в техніці *opus mixtum* [275, с. 374]. Важливо зауважити, що така техніка вважалася у Візантії антисейсмічною, була дорогою і переважно застосовувалася під час спорудження громадських будівель для забезпечення більшої стійкості. Цікаво також те, що наступні розкопки дозволили визначити відстань між будівлею VII–XI ст. і фрагментами фортечної стіни, що відділяла гавань Херсона від житлової забудови [668, с. 93].

Перешкода, на думку А. І. Романчук, існувала одночасно з будинком і відстань між ними становила 7,5 м, що відповідає приписам Кодексу Юстиніана, який продовжував регламентувати житлове будівництво в містах Візантії в цей час. Таким чином, археологічна ситуація в портовому районі показує безперервність життя в ранньовізантійський період, виявлені відновлювальні роботи в VII ст. здійснювалися з дотриманням правил Кодексу Юстиніана з використанням антисейсмічної кладки.

3.3. Елементи житлового будинку в Херсонесі–Херсоні

Уперше здійснити історичну реконструкцію херсонських житлових будинків намагався А. Л. Якобсон [695, с. 282-299], спираючись на дані, отримані з розкопок Г. Д. Белова [45, с. 238-248; 46, с. 257-281; 47, л. 13-74; 71, с. 5-17; 72, с. 26-32]. Роботу продовжила А. І. Романчук, використовуючи матеріали, отримані з власних розкопок, звітів Г. Д. Белова та спостереження А. Л. Якобсона щодо структури та планування будинків [487, с. 146]. Підсумком дослідження стала констатація того, що археологічні свідчення топографії Херсона VI–IX ст., відкриті до 2000 р., надзвичайно малочисельні. Вони не дозволяють прослідкувати відстань між будинками, виявити характер використання спільних дворів чи стін [487, с. 146]. А. І. Романчук вважала за можливе порівняти вимоги візантійського законодавства з принципами розташування у місті деяких виробничих комплексів, не використавши свідчення імперських юридичних пам'яток для аналізу житлової забудови [487, с. 83-130]. Власний аналіз матеріалів звітів про розкопки, здійснених у кварталах Херсонеса з 2000 до 2014 р., також змушує констатувати, що ранньосередньовічний матеріал представлено в матеріалах розкопок украй фрагментарно, не виявлено жодного цілісного комплексу. У такому випадку перспективним видається застосування методів аналогії, ретроспективи та екстраполяції для здійснення історичної реконструкції житлового будинку Херсонеса–Херсона за ранньосередньовічної доби. Таку методику для реконструкції окремих елементів житлового будинку «темних віків» намагався застосувати С. Б. Сорочан, обчисливши приблизні розміри середньостатистичної херонеської садиби, визначивши її розташування в місті щодо громадських споруд, а також встановивши функціональне співвідношення структурних частин приватного будинку [551, с. 759-760].

Розповідаючи про події, пов'язані зі змовою боспоріан, Константин VII Багрянородний описує «напівлегендарний» будинок знатного мешканця Херсонеса на ім'я Ламах [512, с. 50]. В описаному будинку-садибі був двір з чотирма спорудами. Показово, що така кількість споруд, поєднаних коридорами, наявна практично в усіх збережених середньовічних житлових

будинках міста [695, с. 282-289]. Частина таких приміщень, імовірно, були господарськими, а житлові, судячи з сюжетної лінії легенди, розташовувались на верхніх поверхах [300, с. 261-271]. Будинок скоріше за все мав внутрішній двір. Облаштування будинку слугувало для забезпечення основної господарської діяльності – утримання худоби. Саме для цього в стінах було облаштовано значну кількість дверей, а у дворі розташовувалися стійла.

Отже, представлений херсонеський будинок належав до типу двоповерхових житлових будинків із функціональним поділом по вертикалі. Такий тип житлових споруд набув поширення в Херсонесі–Херсоні не раніше перших століть нашої ери, а точніше, у III–IV ст. [97, с. 100]. До цього періоду в місті споруджувалися будинки з горизонтальним функціональним поділом [117, с. 25]. Цей факт ще раз засвідчує хронологічну достовірність писемного джерела, що дозволяє використовувати свідчення Константина VII для реконструкції типових ранньосередньовічних будинків.

Подібним до описаного в Константина VII Багрянородного чином була облаштована велика ранньосередньовічна садиба в північному районі на стику IX поперечної та II поздовжньої вулиць [69, л. 28]. Цей будинок мав чотири великі приміщення, які виходили на вулицю, а за ними розташовувалося п'яте, видовжене приміщення, яке було, вочевидь, господарським двором. Відсутність тут побутового археологічного матеріалу, спричинене пізнішою забудовою над будинком, не дозволяє достеменно визначити призначення цих приміщень [69, л. 28].

Ще один ранньосередньовічний будинок було розташовано вздовж II поздовжньої вулиці. У ньому виділяються чотири невеликих приміщення з товстими стінами (товщиною 0,85-0,95 м), якими споруда не обмежувалася [695, с. 287; 487, с. 130; 69, л. 28].

Найбільшу кількість матеріалу дали розкопки квартала XVII та південно-західної сторони квартала VIII [695, с. 288]. На перший погляд, планування ранньосередньовічного будинку в цілому з'ясувати неможливо, оскільки його стіни (V–VI ст.) збереглися в південно-західній половині кварталу, а під стінами пізніх приміщень нічого не залишилося. Однак добре збережені стіни

будинку X ст., засновані на стінах ранньосередньовічної споруди, тому можна дослідити її планування. Завдяки цьому можна скласти приблизне уявлення про будинок, споруджений у другій половині VI ст. або першій половині VII ст. [69, л. 29].

Будинок, імовірно, був двоповерховим, про що дозволяють судити рештки сходів, які розміщувалися у південному куті й вели на другий поверх. Для будинків Константинополя наявність такого елемента, як кам'яні сходи, свідчила про проживання тут заможної сім'ї [480, с. 156]. В одному з приміщень, імовірно, було облаштовано внутрішній дворик із водостоком для відведення дощової води. Господарське призначення цього дворика підтверджує значна кількість кераміки, а також дев'ять зім'ятих свинцевих пластин та одинадцять свинцевих кільцевидних тягарців [695, с. 289]. У VI–VII ст. тут було здійснено кардинальне перепланування садиби. Було добудовано частину стіни, три приміщення та два дворики: внутрішній, викладений плитами та вкритий черепичним навісом, і зовнішній. Одне з приміщень мало товсті стіни, що дозволяє підкріпити припущення про наявність другого поверху, традиційно житлового. Внизу, імовірно, розміщувалася кухня, у ній збереглися рештки вогнища, на підлозі – фрагменти амфор, столової та кухонної кераміки з закіптюженими денцями, кам'яна ступа, а також сміттеві відходи – кістки домашніх тварин та птиці, стулки мідій, риб'яча луска. Друге приміщення було господарського призначення, оскільки в ньому були віднайдені зернотерки, жорна, ступа [705, с. 350]. Показово, що «будинок Ламаха» також мав другий поверх та сходи. У ньому, як і у описаному щойно ранньосередньовічному будинку, житлові приміщення розміщувалися на другому поверсі [300, с. 261-271].

Сусідній до описаного будинок, імовірно, належав багатій людині, про що свідчать як його значні розміри, так і мереживна викладка, якою було прикрашено стіну двора, що виходила до вулиці. Він мав комору, розташовану в західному куті садиби. Її підлога була заглиблена на 1,25 м від денної поверхні. Під час її облаштування було використано комору будинку перших століть нашої ери. У ній зберігався господарський реманент, що характеризував

заняття власника будинку. Потрапляли до комори сходами з території двору [695, с. 287].

Встановлення середнього значення площі ранньосередньовічної садиби Херсонеса-Херсона ускладнюється уривчатостю залишків будинків, їх недостатньою фіксацією в археологічних звітах. Найбільш комплексний опис ранньосередньовічних житлових приміщень з відповідними обмірами містяться в звіті Г.Д. Белова про розкопки XVIII кв. (1941, 1947, 1948 рр.) [912, с. 160-236]. В кварталі було виділено три садиби IX-X ст., приміщення яких були зведені на залишках античного будинку ще в VI ст. [Додаток Б.2] Проте площа більшості приміщень не була встановлена [912, с. 203].

До садиби А. входили: житлові приміщення 14 (4.7×4.1 м, $S 19.27 \text{ м}^2$) і 15 (5×2.6 м, $S 13 \text{ м}^2$) загальною площею 32.27 м^2 , комора 16 (5.08×4.5 м, $S 22.86 \text{ м}^2$) та великий двір 10, 11 (9×9 м, $S 81 \text{ м}^2$). Загальна площа садиби становить 136.13 м^2 . [912, с. 213]. Садиба В. складалась з житлових приміщень 6 (3.1×5.8 м, $S 17.98 \text{ м}^2$), 7 (5.1×5.4 м, $S 27.54 \text{ м}^2$) загальною площею 45.52 м^2 та двір 8, 9 ($S 36.72 \text{ м}^2$). Загальна площа садиби 82.24 м^2 . До садиби С. входили житлові приміщення 2 (5×4.3 м, $S 21.5 \text{ м}^2$), 2а (3.6×4.1 м, $S 14.76 \text{ м}^2$), 2б (4.3×4.2 м, $S 18.08 \text{ м}^2$) загальною площею 54.34 м^2 , двір 12 ($S 33.5 \text{ м}^2$). Загальна площа садиби $87, 84 \text{ м}^2$. [912, с. 203].

Середнє значення площі встановлене за садибами в XVIII кв.: однієї кімнати житлової частини - 19 м^2 ; всіх кімнат - 44.04 м^2 ; двору - 50.42 м^2 ; господарських приміщень з урахуванням комори - 58 м^2 , що займало таким чином в середньому 50% площі садиби. Найбільш розповсюджений на території міста планувальний тип будинку складався з трьох або чотирьох приміщень з подвір'ям. Враховуючи це, можна констатувати, що середня площа будинку Херсона ранньосередньовічної доби за матеріалами XVIII кв. складала 102 м^2 . В цілому, встановлені розміри садиб та окремих приміщень відповідають загальновізантійським тенденціям ранньосередньовічної доби. Загальна площа садиби становила на той час $100\text{--}150 \text{ м}^2$. Ця площа була цілком достатня для проживання ромейської сім'ї з 5-6 осіб [551, с. 759].

Будинок складався з господарської та житлової частини. До першої, окрім

комор і, ймовірно, майстерень, належав дворик, про що свідчать вкопані в землю піфоси для зерна, амфори та виробничий інвентар. Житлові приміщення розташовувалися на другому поверсі, над господарськими спорудами. Дослідники давно звернули увагу на те, що така структура херсонеського будинку є типовою для тогочасних візантійських будинків усього середземноморського регіону. У домашній архітектурі Візантії переважали риси, успадковані від Риму [373, с. 34].

Будинки аристократії та заможних верств населення зазвичай були обернені до вулиці задньою, позбавленою вікон стіною. У візантійському Херсоні не завжди дотримувалися цього правила – деякі будинки були обернені до вулиці дворовою частиною, зайшовши до якої можна було потрапити до будинку [72, с. 26].

У кладці стін, розташуванні житлових садиб чітко простежується антична традиція. Фундаментом слугували стародавні споруди, а деякі приміщення, збудовані ще в перші століття нашої ери, не втратили свого функціонального призначення і за доби раннього середньовіччя [695, с. 297].

Необмежена кількість високоякісного будівельного вапняка в Херсонесі та його околицях сприяла тому, що стіни відносно великих житлових будинків зводили переважно повністю з каменю. При цьому камінь видобували не лише у каменоломнях, але й із занепалих античних споруд. Стіни ранньосередньовічних житлових будинків було складено, як правило, на глині та з великих, отесаних з лицьового боку каменів [166, с. 64]. Кладка стін VI–VII ст. відрізняється більшою монументальністю. Її суттєвою відмінністю є також те, що її складено не на глині, а на вапняку [695, с. 297].

Висота приміщень житлових споруд у Криму за доби раннього середньовіччя не перевищувала функціонально необхідну. Так, у печерних оселях, витесаних у скельних масивах південно-західного Криму, висота стель не перевищувала два метри. У міських будинках висота приміщень першого поверху, ймовірно, сягала приблизно 2,5 м, причому близько 0,5 м, вірогідно, додавали на цоколь. Стіни других поверхів були такими ж за висотою, або дещо нижчими – близько 2 м. Оскільки археологічний матеріал не дає змоги

точно визначити висоту споруд V–X ст. у Херсонесі–Херсоні, можна лише припускати, що вони були такими ж як в цілому по Криму, Візантії та у пізніших херсонеських житлових спорудах [166, с. 64].

Завершував споруду дах, вкритий черепицею світло-коричневого кольору у вигляді прямокутних керамід, з обох боків яких містився бортик висотою 3–4 см [487, с. 156]. Господарські та підсобні приміщення були великими, і їм явно надавали великого значення [457, с. 69]. Господарські споруди займали не менше 20 – 50 % від загальної площі садиби [551, с. 369]. Двори садиб, їхні розміри та облаштування залежали від господарських занять власників будинків, однак в цілому двори були однотипними [457, с. 69]. Їх могли вимощувати плитами неправильної форми, тут же розміщували водосток. Їжу, швидше за все, готували або надворі, або в інших підсобних приміщеннях на нижньому поверсі.

У коморі, часто облаштованій у збережених фрагментах споруд античного часу, стояли піфоси, вкопані в землю, у яких зберігалося зерно [695, с. 290]. Таке приміщення обмазували глиною. Воно частково заглиблювалося в землю на 1 – 1,5 м й ідеально пасувало для облаштування прохолодного сухого сховища. У нього спускалися дерев'яними приставними або ж стаціонарними кам'яними сходами. Саме в такому приміщенні ховалися змовники, описані у 53-му розділі трактата «Про управління імперією» [300, с. 261–271].

У господарських приміщеннях садиби зберігався інвентар, який характеризував професійну діяльність власника будинку. Тут трапляються фрагменти залізного якоря, рибальські гачки, гачки для плетіння сіток, голки з бронзи [488, с. 5]. На заняття землеробством у деяких господарських приміщеннях вказують знахідки залізних лемешів та жорен [695, с. 293].

Цікавим для ілюстрації двору є докладний опис приміщення 1 зі здійснених 2005 р. Є. Ю. Кленіною розкопок кварталу 60 у західному районі візантійського Херсона [293, л. 9]. Площа цього приміщення сягала приблизно 16 кв. м. Підлогою слугував утрамбований ґрунт жовто-сірого кольору з незначною кількістю дрібного щебня [293, л. 10]. Під стінами 2 та 8 було

вирубано полиці у скелі, що виступали на 0,5 та 0,25 м. Уздовж скельної полиці стіни 2 було виявлено три пласкі камені, поставлені вертикально. Над ними у вигляді сходинки лежав плаский вапняковий камінь прямокутної форми. З південно-західного боку під кутом 90° до цих каменів прилягали ще два, що були встановлені вертикально. У скелі було вирубано чотири заглиблення для піфосів, глибиною 0,25–0,5 м. Привертають увагу два заглиблення біля стіни 8, вочевидь, для встановлення ламп чи свічників [293, л. 10].

У структурі підлоги знайдено астрагали, точильні камені, фрагменти кам'яного жорна, численні залізні ковані цвяхи, кремінь, фрагменти скляних посудин та браслетів візантійського часу. Особливо численними є фрагменти амфор ранньовізантійського та середньовізантійського часу, глеки [293, л. 10].

Житлова частина, розташована на другому поверсі, як правило, складалася з однієї або двох несуміжних, однакових за розмірами кімнат. Судити про неї у візантійському Херсоні ми можемо лише за аналогіями, оскільки збережені стіни не доходять навіть до висоти перекриття першого поверху. У Візантії кімнати, що мали видовжену прямокутну форму, були вузькими та низькими. У них можна було потрапити кам'яними або дерев'яними приставними сходами [373, с. 35]. Аналогічне планування садиби, більш близьке як структурно, так і територіально до Херсона, можна бачити у його передмісті, на Гераклеїському півострові, розташованому на правому березі Камишової бухти, за 7 км від міста [705, с. 353].

Питання освітлення житлових кімнат природнім світлом до сьогодні залишається відкритим. Археологічний матеріал не надає на нього жодної відповіді, а єдине писемне джерело непрямо засвідчує, що будинок або не мав вікон взагалі, або ж вони були вкрай маленькими. Про це свідчать події, описані у творі Константина Багрянородного «Про управління імперією» [426; 442; 300, с. 261-271].

Отже, херсонеський будинок ранньосередньовічної доби належав до типу двоповерхових житлових будинків середземноморського типу з функціональним поділом по вертикалі. У плануванні більшості досліджених

будинків спостерігається характерна конфігурація будинкового простору: чотири приміщення, які виходили на вулицю, а за ними розташовувалося п'яте, скоріше двір.

* * *

Здійснений аналіз критеріїв якісного житла з точки зору візантіяця дозволяє виділити такі компоненти. Будинок слід було розташовувати на узвишші з видом на море. Він мав розміщуватися на відстані 15 футів (4,6 м) від громадських та 12 футів (3,7 м) від приватних. Розуміючи негативні наслідки поширення неприємних запахів та шкідливих викидів у повітря від виробничих комплексів, заможні ромеї прагнули розташувати свій будинок на віддалі від ергастиріїв. Заборонялося споруджувати садибу впритул до фортечних мурів. Ідеальна садиба зовні мала бути схожою на пізньоантичну, мати вид на море, громадські споруди чи сади.

У місті розташовувалися небажані з точки зору візантіяців виробничі та промислові комплекси – рибозасолювальні цистерни, маталообробні та склоробні майстерні. Гончарні майстерні було винесено за межі міста. Лазні в цілому розташовувалися на допустимій відстані від житлових споруд, але траплялися також винятки з правил, спричинені раціональною необхідністю.

Накладання результатів розкопок житлових кварталів за всю історію археологічного дослідження Херсонеса на карту міста засвідчило, що житлові будинки ранньосередньовічної доби були наявні практично в усіх досліджених районах городища. Лише в західному районі життєдіяльність припинилася в VI ст., будинки використовувалися під каменоломні. Відновлення тут житлової забудови припадає на межу X–XI ст.

Дослідження археологічних матеріалів дозволяє дійти впевненого висновку, що херсонеський будинок IV–IX ст. зберігав спадковість від пізньоантичного, належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових житлових будинків із функціональним поділом по вертикалі. Такий тип житлових споруд поширився в Херсонесі–Херсоні не раніше перших століть н. е., а точніш – у III–IV ст. Садиби розділялися на господарчу та житлову частини. До першої, окрім комор та, можливо, майстерень, належав

двір. Житлові кімнати розташовувалися на другому поверсі, над господарськими приміщеннями. Це засвідчує той факт, що в усіх досліджених ранньосередньовічних будинках приміщення першого поверху явно були призначені для господарських потреб.

Господарські та підсобні приміщення були порівняно великими. Типовим був склад будинку з чотирьох приміщень з двором. Двір садиби, його розміри та облаштування залежали від господарської діяльності власника будинку, однак в цілому були однотипними. Житлова частина, розташована на другому поверсі, як правило, складалася з однієї або двох несуміжних, однакових за розмірами кімнат. Питання освітлення їх природнім світлом до сьогодні залишається не вирішеним, хоча можна припустити, що у херсонському будинку вікна були не великого розміру [Додаток Б.2].

У цілому все свідчить про відносну облаштованість приватного побуту херсоніта та комфортність, які нічим не поступалися іншим провінційним містам Візантії. Порівняння херсонського житлового будинку з уявленнями візантійців про якісне житло доводить, що більшості норм житлового будівництва тут дотримувалися. Більшість садиб мали вид на море, були забезпечені водостоками, мали вихід до колодязів, розташовувалися на нормативній відстані від санітарних споруд, що дозволяло дотримуватися правил сусідства з громадськими спорудами та фортечними мурами.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [913; 425; 426; 429; 439, 442]

РОЗДІЛ 4

ХЕРСОНІТ У СТРУКТУРАХ ПОВСЯКДЕННЯ

Доба раннього середньовіччя в політико-економічному та етно-релігійному аспектах була часом кардинальних змін у житті як суспільства, так і окремої людини. Серед істориків давно стала аксіоматичною теза, що народи, які проживали в «ойкумені» – населеному світі – візантійці поділяли на цивілізованих «ромеїв»–римлян, якими вони самі себе вважали, і варварів, тобто всіх інших. Утім, сама Візантія впродовж своєї понад тисячолітньої історії так чи інакше залишалася багатоетнічною та багатомовною державою, не знала національного питання, тому поняття чужоземець було в ньому доволі відносним [553, с. 28]. При цьому варварський фактор суттєво змінив культуру та побут населення імперії, вплинув на ментальне самосприйняття візантійців, які усвідомлювали себе як спільноту в протиставленні із зовнішнім оточенням. Однак, ким саме відчував себе херсоніт у складі підданих Візантійської імперії та на фоні клаптикової карти етносів, що належали до її складу та зусібіч оточували її кордони, який він мав вигляд і як його сприймали співвітчизники з метрополії – ці питання лишаються спірними та відкритими.

Другим вирішальним фактором, що визначав самосвідомість візантійця, було християнство, яке виступало універсальним критерієм відокремлення своїх від чужих. Воно сформувало світосприйняття ромеїв, їхні життєві ідеали та стереотипи, поведінку та побут, структури повсякдення та міський ландшафт. Нові християнські ідеали, нові соціальні та моральні цінності розвивалися у взаємодії – інтеграції та протистоянні – з античною міською культурою та її цінностями [513, с. 323]. І так само, як і у випадку з варварським світом, боротьба зі світом язичників, яких вважали носіями «еллінської» (тобто поганської, античної у протиставленні християнству) культури, призвело до перетворення самих сторін, що боролися.

Те, як християнство позначилося на житті окремого візантійця й, зокрема, провінціала-херсоніта, наскільки воно спромоглося витіснити античну культуру – питання, яке також лишається відкритим. Простежити це необхідно на

підставі не лише «бажаного образу», описаного в життійній літературі, але й на підставі археологічних артефактів, менш суб'єктивних, ніж писемне джерело. Відповісти на зазначені питання ми можемо на підставі наявної специфічної джерельної бази Херсонеса, що висвітлює доволі вузькі грані повсякденного життя.

Отже, мета цього розділу полягає у візуалізації образу пересічного херсоніта. Для цього потрібно з'ясувати його місце в етнічній мозаїці Візантії, зрозуміти, ким його бачили інші ромеї та як ідентифікував себе він сам, визначити антропологічну специфіку, під якою ми розуміємо фізичний вигляд, статевовіковий склад, специфічні хвороби. Серед інших доступних структур повсякдення максимально репрезентативними, такими, у яких відобразилися трансформаційні процеси візантійського соціума в житті окремої особи, було обрано харчі та одяг.

4.1. Етнічний склад та антропологічний вигляд населення ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона

4.1.1. Етнічний склад

Образ ромейського городянина складно уявити без візуалізації його вигляду. На жаль, зображення херсонітів ранньовізантійського періоду вкрай рідкісні, схематичні, спірні за датуванням та походженням. Писемні джерела дозволяють скласти враження про умовний ментальний образ, відтворюваний авторами, що потрапили до ворожого оточення, ніж про зовнішній вигляд херсонітів. Скласти враження про зовнішній вигляд пересічного мешканця ранньосередньовічного Херсона можна, проаналізувавши етнічний, віковий та гендерний склад мешканців міста. Кожне з цих питань лишається дискусійним в історіографії через специфічність джерельної бази.

Найбільш репрезентативну інформацію надає аналіз матеріалів, отриманих із поховань. Працюючи з ними, дослідники стикаються з низкою об'єктивних проблем – переміщенням та змішуванням археологічних контекстів, низьким рівнем фіксації результатів розкопок XIX - початку XX ст., відсутністю планомірного кваліфікованого антропологічного аналізу віднайдених людських

кістяків. Лише в останні десятиліття з'явилися публікації звітів археологічних експедицій, у складі яких працювали антропологи. Важливість здобутих ними результатів дослідження етнічного та статевовікового складу населення міста, щоправда, дещо підважується тим фактом, що вибірки використаного ними матеріалу становила не більше 5 % від усіх поховань періоду раннього середньовіччя [673, л. 85; 476, с. 217].

Проблема етнічного складу Херсонеса–Херсона доби раннього середньовіччя складна, дискусійна та специфічна, вимагає спеціального розгляду. Звертаючись до неї, С. В. Ушаков зазначає, що в археології Північного Причорномор'я початково існувала низка невирішених питань, пов'язаних із проблемою етнорелігійної ідентифікації малих груп населення міст [205, с. 256]. А. І. Романчук також зазначає, що етнічна історія Таврики пізньоантичного та ранньосередньовічного часу належить до переліку найскладніших тем. Як і у багатьох інших випадках, причиною, що не дозволяє скласти цілісну картину, є стан джерел: їхня фрагментарність і нечисленність, а також суперечливість повідомлень стародавніх авторів щодо племінного світу Північного Причорномор'я [492, с. 153].

Разом із тим, зі зрозумілих причин, у вітчизняній науці ця тематика тривалий час залишалася *pop grata* – якщо вона і розглядалася, то вузько філологічно (або виключно в ракурсі соціально-класових побудов) і, головним чином, на матеріалах епіграфіки. Відповідно, у сфері «німого» археологічного повсякдення (стародавні споруди, культове і побутове начиння, продукція художнього ремесла) тільки зараз відбувається пошук і виявлення «індикаторів» присутності різних етнічних компонентів, що особливо важливо для тих періодів та регіонів, де свідчення античних та середньовічних авторів і епіграфіки відсутні або фрагментарні [205, с. 256].

Питання про варварський компонент в етнічному складі ранньовізантійського Херсонеса–Херсона неодноразово піднімалося дослідниками [551, с. 214 - 216; 695, с. 256 - 259; 245, с. 78 - 101; 5, с. 49]. Але єдиним випадком, коли цю проблему було розглянуто спеціально, є робота А. І. Айбабіна про етнічну історію Криму [5, с. 49]. Автор узагальнив уявлення

попередників і відтворив традиційну схему етнічних процесів, з якою донині погоджується більшість науковців: Херсонес за пізньоантичної доби був заселений панівним грецьким населенням, отримав незначне варварське підживлення у IV–VI століттях, представлене в основному сарматами. Пізніше у горнилі культурно-релігійного життя міста ця домішка асимілюється і до VII–X ст. місто знову стає винятково грецьким не лише з культурної, але й з антропологічної точки зору [551, с. 214 - 216; 695, с. 256 - 259; 245, с. 78 - 101; 5, с. 49].

На сучасному етапі ця схема викликає сумніви. З одного боку, через те, що багато візантійських міст, оточених, як і Херсон, варварами, до VII століття значно оновили свій етнічний склад [350, с. 34-35; 584, с. 117-159; 602, с. 315-323]. Це, як відомо, вплинуло навіть на огрубіння грецької мови [457, с. 115]. З другого боку, письмові джерела так само суперечать висновкам дослідників про грецьке домінування у етнічному складі містян [450, с. 1295-1296; 636, с. 1325; 451, с. 1453; 212, с. 1447].

Причин такого неспівпадання бачиться декілька: у першу чергу, через базу джерел, спираючись на які були зроблені висновки про етнічний склад Херсонеса–Херсона. Другою проблемою в історіографії питання є розмитість критеріїв, маркерів присутності етносу в місті [551, с. 214 - 216; 695, с. 256 - 259; 245, с. 78 - 101; 5, с. 49].

Так, у дослідженнях А. Л. Якобсона, В. М. Зубаря, А. І. Айбабіна, С. Б. Сорачана домінуючим маркером є матеріали, отримані з поховань. На другому місці – предмети побуту, здобуті, головним чином, з похоронних комплексів і розкопок некрополя. З тієї ж частотою критерієм виступає інформація, отримана з надгробних написів. Далі використовується, але вже значно рідше, аналіз техніки будівництва житлової архітектури, культові споруди. В останню чергу залучаються непрямі дані письмових джерел, що дають досить спірну інформацію і тому використовуються рідко [551, с. 214-216; 695, с. 256 - 259; 245, с. 78 - 101; 5, с. 49].

Найбільш інтенсивна дискусія про присутність варварського населення в етнічному складі міста розгорнулася щодо сарматів. З'явившись за

пізньоантичної доби, вони таємничо розчиняються у ранньовізантійському міському середовищі або йдуть з міста. Їхня присутність, в першу чергу, визначалася в історіографії за матеріалами поховальних комплексів [245, с. 78-101; 276, с. 144].

Найхарактернішою рисою сарматської приналежності вважають штучну деформацію черепа. Як відзначають А. Л. Якобсон, В. М. Зубар і В. І. Кадєєв, поховання з деформованими черепами з'являються в некрополі Херсонеса не раніше II ст. н. е. [245, с. 85; 276, с. 85; 695, с. 256]. У III–IV ст. н. е. їхня кількість значно збільшується, а деякі знахідки датують і початком V ст. Усього з 1889 р. по 1911 рр. розкопками було відкрито 33 поховання, більшість із яких датується кінцем IV ст. [695, с. 256]. При цьому деякі з них мали риси християнського обряду [460, л. 176], деякі були розграбовані, через що не надаються до релігійної ідентифікації [460, л. 176]. Таким чином, ми можемо припустити, що якась група варварського населення, швидше за все, хрещеного, з'являється у місті в другій половині IV ст. і доживає тут до початку V ст. Потім «деформати» практично зникають, пізніші знахідки поодинокі, але також ідентифікуються як християнські. Як відзначає С. Б. Сорочан, рідкісні володарі деформованих черепів, поховані не пізніше VI–VII ст. в некрополі біля куртини 1 західної оборонної стіни і поряд із Карантинною бухтою, виявлені в типових пізньоримських склепах з нішами-лежанками або у вирубаних гробницях. Останні продовжували використовуватися для поховання християн, і поховані цілком могли бути християнами, судячи зі знахідки в інвентарі великої срібної пряжки з хрестом на прямокутному щитку, бронзової пряжки зі щитком у формі хреста, світильника-свічника у вигляді трубки на мисці й вапнякового надгробку у вигляді хреста. Ці так звані «макрокефали» з високим варіантом циркулярної або лобно-потиличної деформації, можливо, походили з числа привілейованих аланів або сарматів [551, с. 214 - 216; 80, с. 245-254; 247, л. 15, 17; 308, л. 33; 311, с. 96]. На території поруч з «усипальницею св. Василя» у склепі без номера було знайдено три кістяки «макрокефалів» з «уламками грубих глиняних горщиків» і 14-гранні підвіски до сережок,

характерні для прикрас варварів V–VI ст. [695, с. 215]. Цим обмежуються всі відомі на сьогодні знахідки «деформатів» для раннього середньовіччя.

О. В. Іванов у цілому підтверджує спостереження істориків щодо сарматського компонента в етнічному складі міста ранньовізантійського часу, відзначаючи, що за всю історію дослідження некрополя міста описано 44 поховання, що містять не менш 94 кістяків зі штучною деформацією черепа. Це більше, ніж на Боспорі, але не більше 2 % від загальної кількості поховальних комплексів [257, с. 1633]. Дослідник відзначає абсурдність плутанини в ідентифікації етносу, що трапляється серед істориків, які називають володарів деформованих черепів чи то сарматами, чи то аланами, оскільки сарматські серії з різних географічних регіонів при певній варіабельності окремих ознак становлять єдиний антропологічний тип [660, с. 116 - 117].

Хронологічно О. В. Іванов також розподіляє час поховання «деформатів» за тими ж групами, що й історики – III–V ст. (більшість) і VI–VII ст. (поодинокі) [257, с. 1633 – 1634]. Таким чином, наявність сарматського компонента в етнічному складі ранньосередньовічного Херсонеса не підлягає сумніву, але залишається незрозумілим, чим можна пояснити збільшення кількості сарматів наприкінці IV ст. та їхнє майже цілковите зникнення в подальшому. Традиційно відповідь на це питання звучить так: сармати нібито перебували в окрузі Херсонеса і потрапили в місто, а пізніше їхні нащадки ромеїзувалися під впливом панівної грецької культури [551, с. 216 - 217]. Але якщо припустити, що значна частина з похованих цього періоду були хрещеними, в даному контексті привертає увагу житійний сюжет, пов'язаний з переселенням у місто християн єпископом Еферієм наприкінці IV ст. [216, с. 93] Їхня кількість сягала близько п'ятисот осіб [38, с. 119]. На думку А. Ю. Виноградова, не здається неймовірною і можливість ініційованого імператором переселення до Херсонеса якихось, наприклад, малоазійських християн. Але якщо припустити, що країною ромеїв могли вважати і округу Херсонеса, то цілком ймовірно, під «іменитими християнами з сім'ями» укладач житій, місцевий мешканець, мав на увазі представників хрещеної

сарматської знаті, яких наприкінці IV ст. переселили до міста, де вони і були згодом поховані [127, с. 56].

Піддає сумніву зникнення варварського компонента з етнічної мозаїки ранньосередньовічного Херсонеса–Херсона до X ст. й О. В. Іванов. Антропологічні матеріали некрополів міста привертали увагу дослідників вже у XIX ст. [101, с. 123-146]. О. В. Іванов детально розглянув історіографію питання, проаналізувавши найбільш репрезентативні вибірки ранньосередньовічних черепів з розкопаних у різний час некрополів Херсонеса [258, с. 114 - 115]. Аналізуючи матеріали з розкопок Г. Б. Белова, В. М. Зубаря, матеріал зібраний К. Ф. Соколовою з розкопок Р. Х. Лепера 1912 р. і з розкопок О. І. Домбровського, він дійшов висновку, що більшість досліджених серій, в основному, відбили антропологічну ситуацію, репрезентативну, швидше, для періоду IV–VI ст. і, можливо, VII ст. Серії були мезо- і доліхокранними. Вони представляють традиційний європеїдний тип грецького населення, походження якого досі залишається спірним. Як слушно зазначив В. М. Зубар, для цього періоду «поховальні комплекси з варварськими рисами буквально потопають у масі могил, грецька етнічна приналежність яких не викликає сумніву» [245, с. 98].

Разом із тим вже в пізньоантичному Херсонесі, як було зазначено вище, окремо виділяють групу з сарматськими антропологічними рисами, якій притаманна мезо-брахікранія [257, с. 1632]. Проте виділити цю етнічну групу антропологічно для середньовізантійського часу складно через відсутність матеріалів VIII–IX ст. Це робить необхідним звернення до матеріалів пізнішого часу, досліджених значно краще [259, с. 108 – 113; 256, с. 300 – 309]. У різний час до наукового обігу було запроваджено вісім херсонеських антропологічних серій X–XIV ст. [168, с. 334 – 385; 230, с. 140 – 246; 392, с. 26 - 31; 255, с. 253 – 265] Узагальнивши їх, О. В. Іванов дійшов висновку, що до X ст. антропологічний склад Херсона все ж значно змінився: на зміну традиційному грецькому мезо- і доліхокранному населенню приходить брахікранний тип, характерний для сарматів та інших варварських народів, що оточували місто.

При цьому зберігається значна кількість черепів грецького антропологічного типу. Однак вони вже не становлять переважної більшості, як це було раніше.

Виходячи з цього, можна вважати, що з антропологічної точки зору до Х ст. відбулася певна варваризація зовнішнього вигляду міського населення, яка не відбилася на матеріальній культурі, що залишалася традиційно ромейською. Зрозуміло, така зміна антропологічних типів не могла відбутися за короткий період, навіть за одне століття, оскільки це призвело б до помітних змін у міській культурі. Сам О. В. Іванов, хоча і обережно, зауважує, що «носії деяких антропологічних комплексів, що фіксуються для Х–XIV ст., з'являються в складі населення міста значно раніше» [257, с. 1636 – 1637]. У останній своїй праці він переконливо доводить це, зазначаючи, що «й за візантійського часу до міської общини вливалось населення, яке вже значною мірою втратило культурну самобутність та етнічну самосвідомість» [260, с. 149].

Більш того, носії брахікранного типу в значній кількості з'являються в Криму з другої половини VIII ст. [260, с. 148-149]. Тоді ж вони, на наш погляд, почали невеликими групами потрапляти до Херсона, посилюючи антропологічну варваризацію міста, розпочату свого часу сарматами. Невеликі групи християнізувалися, романізувалися й у побуті нічим не відрізнялися від корінного населення міста, втім, розмиваючи і змінюючи його основний антропологічний склад. Так поступово відбувалася зміна зовнішнього вигляду мешканців Херсона. Подібна інтерпретація етнічних процесів дозволяє краще зрозуміти, чому письмові джерела, авторами яких були вихідці з метрополії, дають настільки упереджену оцінку жителям міста починаючи вже з VII ст.

Потрапивши в орбіту імперської зовнішньої політики, Херсонес–Херсон завжди сприймався як окраїна Візантії, небезпечна для життя, оточена дикими варварами. Прокопій Кесарійський у всіх ранніх історичних творах, де згадується Херсон, немовби підкреслює, визначає особливе становище міста в імперській геополітиці і складність його оточення: «А від Херсона, найвіддаленішого міста римської землі ...» [461, с. 1240 – 1241]. У перекладі Х.-Ф. Байєра це звучить ще більш наочно: «... від міста Херсона, який є останнім у землі римлян» [40, с. 33]. У «Війні з готами» (553 р.) Прокопій уточнює: «Якщо

йти з міста Боспора до міста Херсона, яке лежить у приморській області й з давніх пір теж підпорядковане римлянам, то всю область між ними займають варвари з племен гунів. ... Від міста Херсона до устя річки Істра, яку називають також Дунаєм, шляху днів десять, всі ці місця займають варвари» [461, с. 1240 – 1241]. Те ж він відзначає і в пізнішому трактаті «Про споруди» [461, с. 1243].

При цьому, зауважуючи варварське оточення міста, Прокопій ще не переносить цю характеристику на самих жителів. Однак уже 655 р. Папа римський Мартін I у своїх листах є доволі радикальним в оцінці справжнього складу міського населення: «Адже ті, хто мешкає в цій області, всі є язичниками, і язичницькі звичаї сприйняли ті...» [450, с. 1295 – 1296], хто відомий, як місцеві. Можна скільки завгодно вважати, що він «мав на увазі не те, що сказав» і продовжувати дискутувати, але все ж незаперечний факт полягає в тому, що міські жителі в очах столичного гостя були, м'яко кажучи, «незвичайними». Виходячи з цього, можна вважати, що вже за часів перебування Мартіна в місті стали помітними антропологічні зміни, притаманні, принаймні, частині населення.

Криваві події, пов'язані з помстою Юстиніана II херсонітам за відмову підтримати його проти василевса, могли призвести до необхідності поповнити міський склад мешканцями округи. Так, Феофан Сповідник повідомляє, що «ромеї, прибувши до Херсона, захопили фортецю, бо ніхто не чинив їм ослуку, і знищили всіх мечем, крім підлітків» [636, с. 1325]. Безумовно, повідомлення хроніста є істотним перебільшенням, оскільки далі в тому ж тексті він говорить про опір городян повторній експедиції [636, с. 1326], проте, у будь-якому випадку, слід визнати, що у VIII ст. місто зазнало істотних демографічних втрат, які могли посилитися пандемією чуми 740-х рр. Археологічним підтвердженням пандемії в місті можуть бути знахідки сотен кістяків в склепах укладених шарами, що є характерною рисою не тільки для Херсона, але і для його оточення цього часу [551, с. 1091-1093].

Наслідки таких змін, на наш погляд, відбилися в оцінці етнічного складу міського населення, даної укладачами викладеної Анастасієм бібліотекарем версії набуття мощей св. Климента Константином Філософом. Автор всюди

зазначає, що Константин спілкувався саме з херсонеситами. Згідно з цим виходить, що склад міського населення на час перебування імперського емісара в місті повністю змінився. «Але всі жителі того місця будучи не тубільці, а прибульці з різних варварських народів, навіть люті розбійники, запевняли, що нічого не знають про те, що він ... каже» [451, с. 1453].

Аналогічне повідомлення дає ще одна версія перенесення мощей св. Климента: «Всі оголосили, що, як прибульці з різних народів, а не місцеві уродженці, нічого не знають, про що запитує (...)» [212, с. 1445-1447]. Таким чином, до середини IX ст. міське населення, ймовірно, істотно варваризовувалось, з одного боку, зберігши варварські антропологічні риси, однак так само суттєво ромейзувалося з другого боку, увібравши ромейську культуру, мову, віру.

Чи було оновлення міського населення в ранньосередньовічний час з VII ст. і, особливо, з другої половини VIII ст., унікальною ситуацією для провінційного Херсонеса? [602, с. 316]. У жодному разі. Головним каталізуючим фактором, який спричинив міграційні процеси, що призвели до зміни етнічного складу візантійських міських центрів цього періоду, стали перманентні спалахи так званої Юстиніанової чуми (541-750 рр.). Вони представляли собою, за зауваженням Діонісія Статакопулоса, «вододіл в демографічному розвитку візантійської держави» [881, р. 55]. Хвороба поширювалася через морські комунікації, Херсонес–Херсон як торговий портовий центр не міг опинитися за орбітою загальноімперської катастрофи. Великі міста втратили до двадцяти відсотків населення [602, с. 316]. Так, остання хвиля чуми 745-749 рр. у черговий раз поставила імперію на межу спустошення [820, р. 55], Константинополь було потрібно заселяти цілими сім'ями з Греції та Егейських островів, а також ремісниками, які прибули в столицю на відновлювальні роботи [602, с. 317]. Швидше за все, подібна практика і спричинила оновлення антропологічного складу провінційного архонтного, а потім і фемного міста, яке систематично вбирало до свого складу після пандемії або військової катастрофи до 20 % населення відповідно до

періодичності хвиль чуми – раз на 12–20 років впродовж VII–VIII ст., причому почалися ці процеси ще раніше, за доби Великого переселення народів.

У цілому, зіставлення даних антропології, археології і письмових джерел дозволяє скласти таку етнічну мозаїку. Вже період Великого переселення народів долучив нові компоненти до етнічного складу Херсонеса, в якому мешканці міста, скріплені новою вірою, загальною ромейскою культурою і мовою, змогли згуртуватися у новий поліетнічний моноліт, зрозумілий для себе, але все ж чужий і незвичний для столичних інтелектуалів. Вони, з одного боку, були типовими візантійцями, які визнавали лише конфесійну самоідентифікацію, але, з другого, варварське впливання, навіть якщо воно не виявилось на матеріальному рівні, не могло не відібитися на антропологічному вигляді мешканців міста, а значить, вплинуло на повсякденну культуру поведінки, невловиму в археологічних джерелах, але доволі відчутну в нотатках тих, хто стикався з цими мешканцями особисто.

Про присутність євреїв за пізньоантичної та ранньосередньовічної доби в Херсонесі, як і в інших містах Північного Причорномор'я, неодноразово згадувалося в літературі. Їхня присутність фіксується на підставі археологічних матеріалів [534, с. 15-16; 409, с. 58-60; 235, с. 103-107; 5, с. 84, 88]. Крім того, згадка про юдеїв та синагону в Херсонесі наявна в агіографічній літературі [337, с. 1-82]. Інтерес дослідників, що дотично торкалися цього питання, у більшості випадків був обумовлений бажанням встановити час християнізації Херсонеса, а також з'ясувати топографію пізньоантичних та ранньосередньовічних пам'яток, що фігурували у Житіях [240, с. 8-29; 416, с. 123-128]. Присутність юдеїв у сюжетних лініях сприймалася швидше як данина традиції й не розглядалася як окремий аспект етнічної та релігійної історії Херсонеса [128, с. 103-105; 337, с. 1-82].

Уперше до євреїв, як окремої групи городян Херсонеса, звернулися у своїх дослідженнях Н. В. Пятишева та Е. І. Соломоник, які зазначили присутність єврейських імен у міській епіграфіці. Дослідниці зазначали, що юдеї прибули до Херсонеса, як і на Боспор, швидше за все, з Малої Азії, де вони були

еллінізовані та широко послуговувалися грецькою мовою та письмом [471, с. 183-187; 535, с. 119-125]. Однак, разом із тим, сліди матеріальної присутності юдейської общини в Херсонесі вкрай незначні порівняно з надгробками юдейського цвинтаря на Боспорі [534, с. 15-16]. Єврейські старожитності пізньоантичного та ранньосередньовічного Херсонеса зводяться до таких артефактів: рештки мармурової плити з дуже пошкодженим грецьким написом, у якому прочитується ім'я Санбатіон (можливо, він мав піклуватися про гробницю свого релігійного фіасу), гемма із зображенням змієподібної істоти з головою півня та грецьким написом Іао на щитку (у ньому приховувалося ім'я Бога Яхве), дві плити з зображенням семисвічника (одну з них знайдено на південній ділянці некрополя, іншу вийнято з нижнього фундаменту апсиди базиліки 1935 р. [535, с. 119–125], юдейські та грецькі графіті на стінах раннього храму, що передував базиліці 1935 р., у яких зустрічаються імені Єнох, Юда, Ісайя і навіть етнікон Юдеї. Одне зі скорочень Е. І. Соломоник розглядає як ім'я Бога Найвищого [535, с. 119-125]. На її думку, перелічені артефакти належать, швидше за все, до одного періоду й засвідчують присутність впливової релігійної юдейської общини в IV ст. Це непрямо підтверджується згадками юдеїв у Житіях єпископів Херсонських [535, с. 119-125].

Малочисельність речових пам'яток і спроби ідентифікувати місце релігійного центру юдейської общини в топографії Херсонеса спричинили тривалу дискусію щодо можливого розташування синагоги на місці базиліки 1935 р. Комплекс було відкрито Г. Д. Беловим, його дослідження продовжувалося тривалий час. У підсумку було висунуто версію про існування тут у IV ст. синагоги, перетвореної пізніше на християнський храм. Ця теза наявна у працях Е. І. Соломоник, І. А. Завадської, Ю. М. Могаричева, А. І. Айбабіна [534, с. 15-16; 409, с. 58-60; 235, с. 103-107; 5, с. 84, 88; 222, с. 59; 226, с. 14; 543, с. 621–623; 302, с. 72-75; 406, с. 16 - 46; 225, с. 402-426; 385, с. 287-288].

Сам комплекс, відкритий 1935 р. Г. Д. Беловим, включає рештки трьох християнських храмів, що змінювали один одного [76, с. 257-281]. Пізня

«базиліка III», яка датується X–XIII ст., розташовувалася на руїнах храму VI ст. («базиліка II»), під напівкруглою апсидою якого було відкрито п'ятигранну апсиду більш ранньої сакральної споруди («базиліка I»), а у південному нефі, під підлогою базиліки VI ст. – ранню мозаїку із зображенням кіліка, канфара та виноградної лози [205, с. 35-36].

1950 р. С. Ф. Стржелецький дослідив засип південного нефу, де було зафіксовано шар жовтуватого ґрунту, насичений фрагментами стінної штукатурки з рештками фрескового розпису. Близько сімдесяти фрагментів тиньку містили графіті. Серед малюнків, які вдалося відновити, є зображення хреста на підніжжі, написи, які містять текст молитви про спасіння раба Божого, на деяких фрагментах тієї ж фрески фіксувалися написи на івриті [205, с. 36]. Крім того, у центральному і північному нефах базиліки було також відкрито рештки фрески [205, с. 37]. Рання будівля була споруджена з сирцевої цегли, про що свідчить характерний глинистий ґрунт, що перекривав мозаїку [76, с. 257–281].

С. Ф. Стржелецький датував мозаїку ранньої базиліки IV–V ст. [606, с. 136-144]. У свою чергу А. Л. Якобсон, на підставі стратиграфічних даних, наведених Є. М. Жеребцовим, відніс фрески базиліки 1935 р. до IV–V ст. [698, с. 96 - 100]. І. А. Завадська датувала фрески і мозаїку «південного нефа» кінцем IV ст. [224, с. 94-105].

Мозаїка базиліки 1935 р. за стилем і художніми прийомами близька до пам'яток пізніших херсонеських храмів і має аналоги серед християнських пам'яток Північної Сирії [356, с. 142-151].

Одним із ключових залишається питання про приналежність ранньої споруди, що передувала «базиліці II». Під час розкопок було знайдено камінь та плиту із зображенням мінори [536, с. 119-125], а також графіті з текстами на івриті. На підставі цього виникло припущення, що тут розташовувалася пізньоантична синагога [205, с. 57-63]. У 90-ті рр. XX ст. територію навколо базиліки було досліджено спільною українсько-американською експедицією. Керівники експедиції припустили, що «базиліку II» було споруджено над руїнами синагоги [205, с. 57-63; 304, с. 25-31; 303, с. 149-158]. Цю тезу

підтримали Е. І. Соломоник [534, с. 15 - 16], І. А. Завадська [225, с. 402 - 426] та Ю. М. Могаричев [213, с. 287 - 300]. У якості основних аргументів, окрім каменя з мінорою та графіті, було наведено конструктивні особливості (стіни, споруджені з саманної цегли), а також аналіз фрескового розпису.

Необхідно наголосити, що свого часу А. Л. Якобсон, С. Ф. Стржелецький та Є. М. Жеребцов зазначили близькість техніки та сюжетів фресок «базиліки І» і розписів херсонеських ранньохристиянських склепів [698, с. 96 – 100; 606, с. 136 – 144; 303, с. 149 – 158]. Крім того, А. Л. Якобсон стверджував, що храм відповідає ранньому етапу християнського будівництва і має аналогії серед пам'яток інших регіонів Візантії [697, с. 162]. Аргументовану критику тези про синагогу наводять С. Б. Сорочан [551, с. 1013] та А. І. Романчук [492, с. 313-325].

Аналіз збережених свідчень змушує сумніватися в приналежності фресок саме синагозі. Так, на одному з фрагментів тиньку міститься зображення хреста [201, с. 221 - 223]. Відкриття у кладці пізньої базиліки плити з мінорою [224, с. 94 - 105] також не може бути достатньо надійним аргументом на користь визнання храму синагогою. Про християнське призначення будівлі може свідчити також фрагмент скульптури Доброго Пастиря, який було знайдено у південно-східному куті пізньої базиліки і який, вочевидь, належить до раннього храму [295, с. 58 - 60].

Дослідження архітектурних особливостей ранньої базиліки привертає увагу до непропорційності апсиди, що дозволяє висунути припущення про перебудову споруди. Подальший комплексний аналіз матеріалів, отриманих із розкопок пам'ятки, а також з прилеглої до неї території, що здійснювалися міжнародною експедицією під керівництвом М. І. Золотарьова, дозволив С. В. Ушакову виділити два періоди існування ранньої споруди: на першому етапі будівля слугувала місцем релігійних зібрань юдеїв, на другому до її східної стіни було добудовано апсиду й приміщення було перетворено на християнську церкву [205, с. 280]. [Додаток В.1-2]

Наведена версія, викладена в публікації підсумків багаторічних досліджень, спирається на низку припущень. По-перше, спадковість

використання споруди засвідчується появою християнських графіті поверх живописного шару фресок, поряд з уже наявними написами на івриті [205, с. 249] (це є найбільш дискусійною тезою). Другою вказівкою на перебудову споруди є відмінність у техніці кладки п'ятигранної апсиди «базиліки І» та її стін (стіни храму складено з цегли і каменю на земляному розчині, а апсида – з каменю на вапняному розчині [205, с. 249]. Добудова апсиди до північно-східної стіни [205, с. 253] змінила початкову орієнтацію споруди з південного сходу (збігається із віссю Херсонес–Єрусалим) на притаманну для християнських храмів Херсонеса вісь північ – південь [205, с. 249].

Випадки перебудови синагоги на церкву відомі й у інших регіонах Візантійської імперії. Найбільш детально описані пам'ятки в Кані та Назареті [862, р. 88]. С. В. Тарханова згадує низку комплексів у Сирії та Палестині [616, с. 198 - 199]. Так, у Апамеї (північна Сирія) близько 391 р. було зруйновано синагогу, на руїнах якої у V–VI ст. спорудили храм свв. Косми та Даміана [769, р. 164; 616, с. 198 - 199]. У Герасі (Джераш, Йорданія) у 530–531 рр. на місці синагоги було споруджено церкву [616, с. 198 - 199]. При цьому під час перебудови, як і у Херсонесі, було змінено орієнтацію споруди з північно-західної на південно-східну. Західна частина у вигляді атриуму синагоги з кам'яним облицюванням була ізольована від базилікального простору і на її місці було споруджено вівтарну апсиду храму [616, с. 199].

Дослідження пам'ятки спонукало С.В. Ушакова та Є. М. Жеребцова до пошуку аналогів [205, с. 252 - 254]. Спираючись на їхні спостереження, а також аналізуючи розташування характерних архітектурних деталей, що використовувалися для класифікації синагог, херсонеську споруду можна віднести до класичного синагогального типу, що згадується як «широкий дім» або «проміжний» тип. Він належить до III–IV ст. і співвідноситься з проміжком часу між «галілейською» та «візантійською» групами [616, с. 82].

Головною особливістю цього типу є розташування ніші Тори в довгій стіні, а не у короткій [616, с. 82]. У класичному варіанті синагоги у м. Ештомоа (Ізраїль), як і у Херсонесі, не було апсиди і фасаду з потрійним входом,

зверненим у бік Єрусалима. Замість цього було три входи у короткій східній і три невеликі ніші у північній стіні, зорієнтовані на Єрусалим [617, с. 5]. Запропонована класифікація розроблялася у 30–60-ті рр. XX ст. Її підтримали Е. Гудинаф [777, р. 19-53], Е. Сукеник, М. Аві-Йона [720, р. 155-190]. Незважаючи на певну спірність наведеної типології, вона є найбільш поширеною і визнаною серед фахівців.

У «проміжному» типі синагог або типі «широкий дім», у першу чергу, виділяється поперечна орієнтація базилікального простору відносно Єрусалима за рахунок розташування ніші Тори в повздовжній стіні. У херсонеській синагозі також найдовша, південно-східна стіна зорієнтована на Єрусалим. У ній, найімовірніше, і розташовувалася ніша для сувоїв Тори [616, с. 82]. Південно-західна стіна мала входи з поперечної вулиці. Це засвідчує вищерблена підлога у південному куті приміщення [205, с. 252]. С. В. Ушаков зазначає, що південно-західний фундамент споруди був частково перекритий цією підлогою, і зазначена кладка, цілком ймовірно, слугувала не підмурівком зовнішньої капітальної стіни, а була стилобатом портика, який обрамлював вхід до синагоги з боку вулиці [205, с. 252] [Додаток В.2].

С. В. Тарханова запропонувала власну класифікацію пізньоантичних синагог на підставі архітектурних ознак [616, с. 95]. Враховуючи пропорції реконструйованої синагоги, її можна віднести до квадратної форми, що, на думку С. В. Тарханової, є найбільш рідкісним архітектурним типом. Квадратні синагоги почали виділяти в окрему групу лише після нещодавнього відкриття квадратної синагоги у м. Магдала (Ізраїль) [616, с. 100].

Отже, синагога, що функціонувала у Херсонесі, належала до типу синагог IV ст., як за загальноприйнятою, так і за новою класифікацією, запропонованою С. В. Тархановою. Споруда може бути віднесена до проміжного типу «широкий дім» квадратної форми (Quadratbau) [616, с. 107].

Події, що передували перебудові синагоги на церкву в Херсонесі відносяться С. В. Ушаковим до 80–90 хх рр. IV ст. Її спорудження він пов'язує з діяльністю св. єп. Капітона за доби імператора Феодосія [616, с. 273; 679, с.

545-561]. Однак аналіз різних версій джерела дозволяє не погодитися з припущенням про причетність св. Капітона до перебудови синагоги.

Перш за все, слід зазначити, що св. Капітон прибув до Херсонеса в 90-ті рр. IV ст., через деякий час після смерті свого попередника св. єп. Єферія [127, с. 65–66]. У цей час в імперії вже діяла низка законів, виданих між 393 р. (CTh. 16.8.9) [795, р. 250] і 423 р. (CTh. 16.8.25–27) [788], що гарантували недоторканість синагог: «Цілком зрозуміло, що секта юдеїв не заборонена жодним законом... Отже, серйозне покарання чекає на тих, хто під ім'ям християнства незаконно захопить і знищить синагогу, і спробує її пограбувати» (*переклад наш*). З 382 р. заборонялося руйнувати язичницькі храми (CTh. 16.10.8) [121, с. 41]. Пізніше ще низка актів 399 р. зобов'язувала «зберігати оздоблення громадських будівель» (CTh. 16.10.15, CTh. 16.10.18) [121, с. 41]. З правової точки зору знищення юдейського храму могло відбутися в період до прийняття наведених законів.

Інша ситуація існувала в період, коли кафедру очолював св. єп. Єферій. Швидше за все, саме він створив Херсонеську єпархію, за його часу Церква здобула у місті офіційний статус, його ім'я фіксується серед учасників Другого Вселенського собору 381 р. [127, с. 55]. Синаксар Константинопольської церкви (XII ст.) повідомляє про смерть св. єп. Єферія за імператора Феодосія (346-395 гг.) [127, с. 66-67]. Все це значно звужує хронологічні рамки. Перебудова херсонеської синагоги на церкву мала відбутися до 393 р. (часу видання наказу про заборону руйнування синагог). З другого боку, під мозаїчною підлогою у південному нефі храму було знайдено монету Валентиніана (382-392 гг.) [551, с. 1013]. Таким чином, перебудова могла відбутися у 80-х – на самому початку 90-х рр. IV ст.

Усі версії Житій єпископів Херсонських, окрім «Рукопису 296» [504, с. 36 - 40], згадують юдеїв як підбурювачів еллінів до розправи над християнськими проповідниками, однак лише Патмоський рукопис вказує на наявність у місті «ганебної синагоги» ще на початку IV ст., в період, коли до міста прибув єпископ Василей [446, с. 34]. Особливо примітним є факт вбивства єпископа юдеями і еллінами, незважаючи на хрещення одного зі зверхників міста разом

із його сім'єю, після чуда воскресіння сина за молитвою святого. Джерело згадує, що навіть прихильно налаштовані до єпископа представники міської верхівки не змогла завадити розправі [446, с. 34]. Розповіді, викладені у Синаксарі Константинопольської церкви, Супрасльського рукопису, Макаріївської мінеї, у грузинських та вірменських текстах у цілому містять аналогічну інформацію.

Згідно з Житіями, за перших відвідин Херсонеса св. єп. Єферій застав містян переважно агресивно налаштованими до християнства і змушений був відбутися за військовою допомогою до столиці. Можна погодитися, що отримання такої допомоги цілком співвідноситься з історичним контекстом того часу [127, с. 54-58]. Уже з військовою підтримкою, спираючись на місцевих вірян, св. Єферій, за версією Патмосського рукопису, вигнав частину еллінів та юдеїв за стіни міста: «І ніхто не перешкоджав святкувати урочистий вихід (хресний хід?), говорити про нього і про введення (нової віри), з одного боку через безліч вигнаних, з іншого ж - через збіговиська (синагоги) введенних» [446, с. 35]. Вірменський рукопис Житія уточнює причини, через які були вигнані ці люди, а також називає їхню кількість – 500 мужів [446, с. 39]. Таким чином, перебудова синагоги як покарання тим, хто брав участь у вбивстві св. Василя, видається цілком логічною як з агіографічної, так і з історичної точки зору.

Можна припустити, що від «підбурювання юдеїв» постраждали і херсонеські християни. Сюжет із вигнанням низки сімей, причетних до вчиненого, може бути розглянутий і як частина внутрішньоміської політичної та ідеологічної боротьби. «Рукопис 296» непрямо засвідчує можливість передачі будівлі синагоги від юдейської громади до християнської: «І були вислані всі невірні з міста, позбавлені своєї власності, і пішли, розсіяні по землі, як невірні і нечестиві. Замість цих повсталих чоловіків були поселені благочестиві і правовірні разом з дружинами і дітьми і всіх їх прийшли і оселилися в місті цьому» [446, с. 39].

Події, що відбувалися у Херсонесі, мають вражаючу паралель з пізньоантичною Антіохією. Еллінська муніципальна адміністрація, прагнучи

обмежити проникнення до міста сирійського населення, підтримувала дружні стосунки з юдейською общиною [322, с. 12]. Разом вони протистояли і проникненню християнства, яке створювало ідеологічні передумови для знищення решток полісної організації еллінського суспільства (так само, як і у Херсонесі) [322, с. 12]. На думку Г. Л. Курбатова, християнство з його проповіддю рівності усіх, протистояло ідеології муніципальної аристократії, яка підтримувала принципи еллінської або римської винятковості й ідейно оформлювало стирання відмінностей між греками та сирійцями. Християнство морально прирівнювало сирійців-християн до греків [322, с. 12].

У пізньоантичному Херсонесі (за аналогією з Антіохією) місце сирійців могли займати хрещені варвари – сармати, проникненню яких протистояла місцева еллінська аристократія та юдейська община. Житійний сюжет про примусове виселення «невірних» з міста, і вселення «благочестивих правовірних» непрямо підтверджується пам'ятками поховань цього періоду. Так, на західній та східній ділянках херсонеського некрополя, було відкрито низку ранньохристиянських поховань алано-сарматської знаті [80, с. 245-254; 250, л. 3-13], що датуються серединою IV–V ст. [649, с. 51], тобто є хронологічно близькими до описаного у Житії сюжету.

Цікавим є також факт, що св. Єферій після створення церкви, їде до Константинополя за реліквіями (ймовірно, мощами) [446, с. 39]. Показово, що більшість перших храмів Херсонеса були пов'язані з тими або іншими подіями історії Церкви у місті і, будучи своєрідними мартиріями (були «освячені» похованням святого мученика, або «явленням чуда»), не потребували привізних святинь, а самі ставали місцями паломництва [706, с. 155 - 158]. У цьому випадку йдеться про храм, який не був пов'язаний з місцевою історією Церкви і потребував додаткових реліквій.

Отже, аналіз сюжетних ліній Житій єпископів Херсонських, а також археологічних пам'яток, виявлених під час дослідження так званої «базиліки 1935 р.», показав, що у Херсонесі в IV ст. функціонувала синагога. Вона належала до характерного синагогального проміжного типу «широкого дому» квадратної форми, найбільш поширеного у III–IV ст. Не пізніше початку 390-х

рр., за єпископа Єферія, вона була перебудована на невеликий християнський храм. Зі східного боку було добудовано п'ятигранну апсиду (це змінило орієнтацію споруди), стіни було прикрашено розписами, а підлогу – мозаїкою. Фактично, можна стверджувати, що це був перший християнський храм у місті, центр молодого християнської общини, що формувалася.

Після IV ст. присутність юдеїв матеріальними пам'ятками міста не фіксується. Однак, ймовірно, частина з них все ж повернулася. Наявність євреїв засвідчує Розлоге Житіє св. Константина–Кирила 869-882 рр., оповідаючи про те, що Константин Філософ у візантійському Херсоні навчався єврейській мові й письму, переклавши вісім частин граматики [551, с. 1414]. Нарешті, євреї згадані у XI ст. як винуватці смерті полоненого монаха Києво-Печерської лаври Євстратія Постника (1098 р.). Події, описані у його Житті, досі лишаються дискусійними [351, с. 66-82; 282, с. 7-16; 450, с. 84-103], однак цікавим є факт збереження у місті купців – євреїв, причому єпарх міста також був євреєм, хоча й охрещеним [880, р. 9], що свідчить про міцні позиції юдеїв у цьому провінційному ромейському центрі Криму [445, сар. 16].

Отже, можна констатувати появу на початку нашої ери в етнічній картині Херсонеса єврейського компонента. Юдеї відігравали різну соціальну та політичну роль у пізньоантичному та ранньосередньовічному місті. Вони, швидше за все, були менш численними, ніж на Боспорі, однак все ж мешкали в Херсоні впродовж усієї доби раннього середньовіччя. Юдеї зробили свій внесок до історії християнства у місті, причому, одночасно з очевидною протидією поширенню нової релігії, вони підготували ґрунт для прийняття монотеїстичної релігії з її запозиченнями у обрядовій практиці. Останнє, наприклад, відобразилося у безінвентарному поховальному обряді, який почав домінувати вже з V ст.

Присутність двох інших етносів – хазар і слов'ян – дуже слабо відображена в археологічних матеріалах ранньовізантійського Херсонеса–Херсона, матеріали писемних джерел спірні. Так, наприклад, єдине свідчення безпосередньої присутності русів у місті – це легендарне вивчення мови слов'ян Константином Філософом у Херсоні 860/861 р. Однак і воно сумнівне,

оскільки вивчені Константином письмена ідентифікуються як сурські, тобто сирійські [464, с. 1414]. Навряд чи ці етноси могли бути істотними складниками етнічного складу Херсона того часу. Епіграфічні пам'ятки дозволяють припускати виникнення у місті в IX–X ст. вірменської колонії, яка перетворилася на організовану громаду до XI ст. [551, с. 1176; 379, с. 178-179]. Слабко, однак все ж засвідчено у місті й присутність представників салтово-маяцької культури, які проникали до Херсона з VIII–IX ст. [551, с. 1177; 695, с. 278 – 279].

4.1.2. Антропологічний вигляд

За результатами розкопок поховань у Південному районі Херсона було укладено унікальний звіт антропологів, які досліджували питання, що раніше не були предметом спеціального розгляду в історіографії [673, л. 85; 474, с. 233]. Тут було виявлено рештки понад 170 осіб [474, с. 236]. Хронологічні межі розрізнених поховань датуються VIII–XIII ст., однак більшість не виходять за межі XI ст. [474, с. 234-236], що дозволяє екстраполювати висновки, здобуті дослідниками, характеризуючи мешканців міста більш раннього періоду, принаймні, VIII–IX ст. Крім того, потрібно також враховувати, що в цілому для візантійського суспільства свідчення про тривалість життя та гендерну специфіку помітно не змінювалися з пізньої античності до доби Палеологів [602, с. 319].

З усього антропологічного матеріалу з досліджуваного кварталу 56 % знахідок становлять рештки молодих людей, які перебували у підлітковому віці. Співвідношення дітей та дорослих у кожній могилі коливалося від 51 % до 59 %. Більшість дітей помирали у віці до 5 років, причому переважно це були діти у віці до року [474, с. 237]. Подібна антропологічна ситуація зафіксована В. Ю. Радочем, який досліджував некрополь у кварталі LX: рештки 55 похованих засвідчили, що дитячі кістяки становили або половину, або 56 % від кістяків, що містилися у похованні [288, л. 26–35]. Такий показник дитячої смертності був значно вищим, ніж у Західній Європі доби раннього середньовіччя. Так, антропологічний аналіз, здійснений Люком Боше на

цвинтарі Френвіля у Нормандії, дає високі показники дитячої смертності, однак вони всеж не перевищують 45 % [271, с. 543].

Імовірна тривалість життя молодшої людини, яка пережила загрозу дитячої смертності, становила в Херсоні 20 років, а якщо він переживав і цю межу, то міг дожити до 40. Дорослі люди помирали, переважно, у найбільш репродуктивному віці – від 20 до 40 років [474, с. 237]. Рідкісними були випадки досягнення повноліття. У цілому, ці показники збігаються із загальновізантійською статистикою, якій притаманна жіноча смертність у віці 25–34 та чоловіча від 35 до 44 років. Довгожителі помирали у віці від 45 до 54 років (жінки) та від 55 до 64 років (чоловіки) [843, р. 97].

Узагальнені показники тривалості життя для Західної Європи приблизно схожі – до 45 років у чоловіків та 30–40 років у жінок, які часто помирали у віці між 18 та 29 роками від важких пологів та післяпологової гарячки [271, с. 543]. Отже, якщо вік померлих у Херсоні було встановлено антропологами вірно, то середня тривалість життя містян трималася тут на загальновізантійському рівні або дещо нижче за середні показники, в районі 30 років проти 36,5 років в цілому по Візантії [602, с. 319]. Високий рівень дитячої смертності, що становив більше половини народжених, робив неможливим природній приріст населення міста, що також робило вкрай необхідним надходження нових мешканців ззовні.

Засновуючись на зібраних матеріалах, цікаво було б уявити образ живого пересічного городянина Херсонеса. Ним, швидше за все, був чоловік, до X ст. вже не грецької, а ближче до сарматської чи іншої варварської зовнішності, віком до 25 років. За твердження Мішеля Руша, який відзначив цей віковий феномен для західної середньовічної демографії, «суспільство, у якому більшусть населення молодша за 25 років, не може не бути, незважаючи на те, що смерть постійно завдає йому ударів, динамічним, молодим, таким, що підтримує притаманні цій віковій категорії цінності – фізичну силу, здатність до прокреації, фізичне та психічне здоров'я» [271, с. 544].

Що ж спричинило таку високу смертність і, вочевидь, нелегке життя мешканців Херсона? Більшість досліджених кістяків дорослих належать людям,

які займалися важкою фізичною працею. У зазначених зразках було знайдено складні остеоартичні зміни [474, с. 238]. На зубах деяких чоловіків були зазубрини від систематичного прикусування металевих предметів, яке, вочевидь, було пов'язане з професійними заняттями. Серед специфічних захворювань, притаманних цій групі та не характерних для інших антропологічних груп, можна назвати ознаки туберкульозу, сифілісу, рака, хворобу Паджета, параліч нижніх частин тіла від спадкових захворювань, а також гіпертрофованої остеартропії, яку зараз медики пов'язують із раком легенів. Автори цінного дослідження вважають таку концентрацію патологій, що залишають сліди на кістках, доволі незвичайною для статистики інших міст того часу [474, с. 238]. Цікаво, що подібні патології було зазначено й В. Ю. Радочин, який досліджував антропологічний матеріал з водозбірної цистерни житлового будинку в кварталі VII (IX–XI ст.) [476, с. 218]. Серед патологій на кістковому матеріалі відзначено поротичний гіперостоз на скроневій кістці, прояви туберкульозного спондиліту на поперековому хребці, О-подібне викривлення великогомілкової кістки, прояви остеомієліту на малогомілковій кістці [476, с. 218]. Таким чином, можна припускати ймовірність спалахів туберкульозу в Херсоні, щонайменше, наприкінці ранньосередньовічного періоду.

Найбільш унікальної патологією, виявленою у городян у чорноморсько-середземноморському регіні, стали сліди харчової недостатності - анемії, рахіту й навіть цинги на кістках з усіх поховань [474, с. 239]. При цьому в Греції та Середземномор'ї в цілому не бракувало сонця (джерело вітаміну D) та свіжих овочів і фруктів (джерело вітаміну C). Ознаки цинги зазвичай проявляються у людей після тримісячної дієти, яка складається з вареної їжі, практично без овочів та фруктів, за відсутності поповнення вітаміну C. Розвиток хвороби приводить до болісної смерті [229, с. 375–379]. Цинга сприймалася як хвороба моряків, повсякденне життя яких було пов'язане з довгим дефіцитом у їхньому раціоні овочів та фруктів, але, як зазначили дослідники антропологічного матеріалу з Південного району Херсонеса, його мешканці не були пов'язані з мореплавством. Тим більше, подібні патології спостерігаються також і дітей.

Звідси випливає найбільш вірогідне пояснення, з яким доводиться погодитися – «це тривалі періоди браку продовольства або голоду, пов'язані або з дефіцитом сільськогосподарських продуктів, або з тривалою облогою міста» [474, с. 240]. При цьому результати нашого аналізу джерел показують, що подібний дефіцит овочів та фруктів не був унікальною ситуацією для Херсона IX–XI ст., а був, швидше за все, результатом усталеного не пізніше VII ст. специфічного раціону харчування, що складався переважно з білкової їжі [427, с. 69–81]. Це і призводило, разом з легневими захворюваннями, до ранньої смертності мешканців міста та складним, латентним етнічним та демографічним процесам. Така зміна раціону харчування могла бути наслідком адаптації до холодного клімату.

4.2. Кухня та харчування

Недостатню інформативність писемних джерел про побут мешканців Херсонеса–Херсона, фрагментарність археологічних свідчень [442, с. 43] дослідники традиційно компенсували шляхом екстраполяції свідчень наративів загальновізантійського характеру, які переважно свідчили про життя у Константинополі. Таким чином, на провінційне місто переносилися відомості про життя у столиці, що не дозволяло виявити специфіку провінційного повсякдення Херсона та перетворювало дослідницькі побудови на суто шаблонні умоглядні конструкції. За таких умов будь-яке писемне джерело, в якому Херсон згадується хоча б побіжно, стає для дослідника, який вивчає будь-який аспект життя міста – економіку, релігію чи повсякдення – вкрай важливим. Цю ситуацію відображено в сучасній історіографії Херсона, писемні джерела з історії якого перевидавалися кілька разів, причому з численним коментарям було піддане кожне слово [551, с. 78-115, 551, 1232-1552]

Найбільш інформативним, однак водночас дуже суперечливим джерелом, що торкнулося фактично всіх аспектів міського життя і надає інформацію про їжу, стали XVI і XVII листи Папи Мартіна I, засланоного до Херсона в березні 655 р. за наказом візантійського імператора Константа II [110, с. 178–190, 1289–1302; 565]. Цінність джерела, перш за все, полягає в тому, що воно створено

мешканцем міста, нехай навіть і прибульцем. Папа пробув у місті майже півроку, померши у вересні 655 р., і залишив у своїх листах інформацію, різні тлумачення якої стали предметом для численних історіографічних побудов, що відстоюють часом прямо протилежні погляди на той чи інший аспект розвитку Херсона середини VII ст. [110; 551; 489; 541; 542; 565; 684; 691].

Найбільший інтерес мають такі рядки з XVI листи Папи: «... голод і нужденність у цій землі такі, що хліб у ній тільки згадується за назвою, проте його зовсім не бачать» [551, с. 1293]; «...у цій країні неможливо за жодну ціну знайти для забезпечення себе хоча б помірне харчування» [551, с. 1294]; з XVII листа: «...адже ті, хто мешкає в цій області, всі є язичниками, і язичницькі звичаї сприйняли ті, хто відомі як ті що живуть тут; вони не мають жодної людяності, якою природа людей навіть серед самих варварів постійно наділяє в нерідко проявлюваному ними співчутті» [551, с. 1297–1298].

Безпосереднім предметом вивчення і коментарів у вітчизняній історіографії листи Мартіна стали для С. П. Шестакова [684, с. 115–120]. Науковець здійснив повний переклад XVI листа і фрагментарний переклад XVII. За зауваженням дослідника листів О. Р. Бородіна, «переклад Шестакова, сам по собі дуже хороший, часом надто літературний і тому не вповні адекватний джерелу» [110]. С. П. Шестаков висловив сумнів щодо достовірності нарікань Папи «про голод і нужденність у країні, де йому судилося закінчити дні свої» [684, с. 118], але не пояснює причини, що викликала таку дезінформацію. Під язичниками ж Мартін, на думку дослідника, «зазвичай розуміє, насамперед, готів» [684, с. 117]. Останнє було спричинене «...необізнаністю Папи щодо природи південного берега Криму», проте дослідник зазначає велике значення джерела для історичної географії [684, с. 120]

О. Р. Бородін вперше опублікував повний текст листів із перекладом і коментарями 1991 р. [110] Він аналізує історіографічну ситуацію, зауважує, що до повідомлень Папи Мартіна I про продовольчу кризу в Херсоні більшість фахівців ставляться з довірою, стверджуючи «що хоча в його заяві, ніби хліб в Херсоні «зовсім не бачать», присутнє риторичне перебільшення, наступні

конкретні відомості про ціни на хлібному ринку, безсумнівно, не вигадані й указують на крайній дефіцит хліба в місті» [110, с. 179]. Уже А. Л. Якобсон пов'язував це явище з навалою хазарів, які порушили традиційні торговельні зв'язки Херсона з землеробськими районами південно-західної Таврики і кочівниками причорноморських степів [696, с. 28]. О. Р. Бородін довів неспроможність цієї концепції, вказавши, що дорожнеча хліба була одвічною проблемою міста, посилаючись на повідомлення Амміана Марцелліна [110, с. 179]. Погіршення ситуації, на думку автора, було спричинила поява арабів у 30-х роках VII ст., «яка істотно вплинула і на соціально-економічну ситуацію в містах понтійського узбережжя, торговельні контакти Херсона з південним берегом Понта, мабуть, слабшають» [110, с. 179]. На слабкість цього доказу звернув увагу С. Б. Сорочан, зазначивши віддаленість міста від ареалу арабських завоювань [551, с. 1293].

Крім того, О. Р. Бородін вважав, що не можна скидати з рахунків і факт занепаду економіки міста в роки соціально-економічних колізій часів переходу від античного етапу розвитку до феодального [110, с. 178–190]. Теза А. І. Романчук про те, що Херсону цей занепад не притаманний [442, с. 30], він не поділяв [110, с. 179]. В іншому О. Р. Бородін та С. Б. Сорочан погоджуються з думкою А. І. Романчук про те, що враження Папи Мартіна I про нестачу хліба було посилене тим, що він прибув до міста в травні, а писав свій перший лист у червні [489, с. 5], тобто тоді, коли ще не дозрів хліб нового врожаю [110, с. 179; 551, с. 1293]. Сходяться дослідники і на тому, що нарікання на дорожнечу можуть пояснюватись, тим, що Папа був хворий і не знав грецької мови, через що, вочевидь, не сам купував хліб, а слуги ж і охоронці могли його обманювати; місцеві мешканці, ймовірно, відмовлялися продавати хліб політичному вигнанцеві, побоюючись неприємностей, а якщо і продавали, то за спекулятивними цінами. С. Б. Сорочан зазначає, що подібна ситуація вже траплялася під час заслання Папи на острів Наксос [551, с. 1293]. Але й О. Р. Бородін, і С. Б. Сорочан разом з тим підкреслюють, що слідувати подібним версіями, які повністю знецінюють джерело, можна лише за наявності безпосередніх документальних свідчень на їхнє підтвердження [551, с. 1293].

Інша оригінальна версія пояснення нарікань Папи на звичаї місцевих жителів також викладена С. Б. Сорочаном і полягає в тому, що Папа після заслання потрапив зовсім не до Херсона, а до якогось із сусідніх із містом «фортець племен», де умови життя і ставлення мешканців до приїжджих були ще більш суворими [551, с. 344]. Але й ця версія є лише припущенням. Більший інтерес привертає зауваження візантиніста щодо обставин смерті Папи: «Уявлення про загибель Мартіна у Тавриці від крайньої нужденності та «голодної смерті» часом перебільшується самими дослідниками. Воно явно перебільшене і належить не до свідчень джерел, а до їхніх коментарів фахівцями, ... причиною його смерті були старість та хвороби, що мучили його вже до арешту 17 червня 653 р., а також під час майже п'ятнадцятимісячного виснажливого шляху до Константинополя і виснажливого судового процесу» [565, с. 348]. Згадані хвороби Папи не привернули спеціальної уваги дослідника, хоча саме комплексний розгляд обставин їх перебігу та наслідків може пролити світло на обставини перебування Мартіна у Херсоні та пояснити інформацію з його листів.

Виходячи з цього, ми спробуємо по-новому інтерпретувати відомості Папи Мартіна I про продовольчу ситуацію в Херсоні, про звичаї й поведінку його мешканців, які можна розглянути крізь призму особи самого мученика, анамнезу його хвороби та особливості раціону харчування мешканців візантійських приморських міст за доби середньовіччя.

Інформація про хворобу Папи згадується в його посланнях з «язичницького Херсона» лише побічно. Для уточнення необхідно звернутися до агіографічних джерел. Детально житійна література про Папу Мартіна досліджується на Заході вже з XIX ст. Обставинам суду над ним присвячені наукові симпозиуми [827], але ця критика джерел обмежується переважно розглядом подій, що сталися у Константинополі, і не зачіпає обставин заслання до Херсонеса [747, col. 853–861; 778, t. 30-32; 803, p. 1886; 827; 845, s. 429–458; 851]. Детальний джерелознавчий аналіз житійної літератури про Папу Мартіна був здійснений О. Р. Бородіним [110; 111, с. 80–88], що дозволяє нам обмежитися переліком відомих джерел. Основним і єдиним джерелом, у якому

описано життя Папи до його обрання на престол, є його біографія у «Книзі понтифіків» Римської церкви [812, р. 336–340], про його життя до прибуття до Херсона свідчать 17 збережених його листів [747, col. 853–861], матеріали Латеранського собору 649 р. та два пам'ятники житійного типу [747, col. 853–861; 208].

Про життя Папи Мартіна I як простої людини ми знаємо доволі небагато. Достовірно лише те, що народився він в італійській провінції Умбрії в місті Тудер, зайняв престол 5 липня 649 р. [111, с. 48]. Ватиканські біографи Папи стверджують, що він з'явився на світ у знатній сім'ї Фабрициуса, здобув блискучу освіту, обрав кар'єру священника, в якій досяг блискучих успіхів [827]. Цікаво, що дата народження Папи ніде не згадується, і твердження про те, що він помер від старості в похилому віці, є, на наш погляд, спірним і сумнівним. Враховуючи хворобливість Мартіна, цілком припустимо вважати, що саме його зовнішній вигляд створював у сучасників враження глибокої старості.

Батьківщина Мартіна – Умбрія, де він жив, щонайменше, до повноліття [805, р. 336], не має виходів до моря, відповідно, традиційний для нього раціон харчування мав формуватися відповідно до продовольчої бази, характерної для цієї землеробської місцевості [631]. Як зараз, так і тоді Умбрія спеціалізувалася на «виращуванні зернових культур, ... олив та винограду» [631] – примітно, що саме ці продукти Папа просив своїх друзів надіслати з Італії до далекого Херсона у XVI листі: «... сюди будуть надіслані звідти хліб і вино або оливкове масло». У наступному листі він ще раз повторює перелік цих продуктів, ставлячи хліб на перше місце: «Навіть якщо Церква святого Петра не має золота, то все ж хліба та вина й інших припасів вона за милістю Божою не позбавлена» [551, с. 1300].

Мабуть, хліб для Папи, як традиційної людини західного середньовічного світу, був основою раціону. Результати сучасних антропологічних досліджень показують, що хліб і його похідні становили до 80 % і більше раціону середньовічної людини. Тобто більше двох третин одержуваних організмом калорій становили вуглеводи, що викликало білковий дефіцит – головне джерело хвороб середньовічної доби [655, с. 66]. Винятки могли становити

регіони, історично багаті доступним для більшості населення білком, джерелом якого, за спостереженням історика Р. Фосьє, найчастіше була риба [655, с. 65].

Папа, як відомо з джерел, походив зі знатного роду, з чого можна зробити висновок, що хліб як традиційний продукт переважав на його столі, але білкового голодування він, швидше за все, не відчував, а скоріше навпаки – їв м'ясо в надлишку. Про це ми дізнаємося з його хвороби, яка вперше згадується в Житті вже після сходження Мартіна на папський престол, а точніше, на четвертому році його понтифікату (654 р.). Описуючи приїзд імперського екзарха Феодора Калліопи, агіограф згадує, що «Мартін вже восьмий місяць лежав у Латеранському палаці, розбитий подагрою» [111, с. 47]. Ця хвороба, очевидно, не була спричинена гоніннями, а стала результатом неправильного харчування [655, с. 67]. Більше того, це була одна з найдавніших хвороб, симптоматику якої античні лікарі вміли спостерігати вже з часів Гіппократа. Він описав ознаки подагри, виявив взаємозв'язок між звичкою «надмірно їсти» і посиленням сезонних нападів, встановив вплив спадковості на розвиток цієї недуги [261]. Ця хвороба зазвичай розглядалася як недуга багатіїв, постійних завсідників бенкетів, людей, які перевантажують травний тракт надмірною кількістю їжі, переважно білкової, а також величезною кількістю випитого вина [261; 502, с. 304]. Клавдій Гален радив: «Вставайте з-за столу злегка голодними, і ви будете завжди здоровими» [502, с. 304]. Така методика лікування від подагри була властива лікарям середньовіччя, не втратила вона своєї актуальності й зараз [39; 42; 261; 502, с. 304].

Отже, Мартіну, який, швидше за все, страждав до 654 р. від хвороби на запущеній стадії, прописана була дієта, яка виключала вживання м'яса, риби і вина, і якщо від перших двох він явно намагався утримуватися, то від вина, судячи з листів, йому відмовитися не вдалося [551, с. 1294]. Таким чином, «хліб і оливки» – традиційний для Папи з дитинства раціон – були найкориснішими ліками від хвороби, в усякому разі, так радили тодішні лікарі.

Підтвердженням цього спостереження можуть служити проблеми з харчуванням, що згадуються при описі поневірянь Папи вже до прибуття його в

Херсон. Вперше вони помічені під час його заслання на о. Наксос, де Папа разом зі своїми слугами пробув близько року [607, с. 25]. Російськомовні варіанти викладу життя як Дмитра Ростовського, так і Д. М. Струкова проблеми з харчуванням звели до того, що Мартіна нібито морили голодом, і не давали їсти принесені йому продукти [607, с. 29; 603, с. 107]. Але латинське джерело повідомляє, що від «поганого харчування Папа влітку 654 р. захворів на Наксосі на дизентерію» [111, с. 48]. Сучасна наука засвідчує, що розлад шлунку є супутнім подагрі симптомом, що викликається недотриманням вегетаріанської дієти [39, с. 34]. Швидше за все, Папу у засланні аж ніяк не морили голодом, а годували простою їжею приморського міста, тобто, переважно рибою. Мабуть, подібна ситуація повторилася і в Константинополі – у своїх листах з ув'язнення Мартін пише: «... мені потрібна їжа, щоб підкріпитися, бо до того, що мені дають, я відчуваю неймовірну огиду» [133, с. 1].

Така реакція на їжу у в'язниці могла бути спричинена як усвідомленою дієтичною стриманістю, так і незвичним смаком споживаної їжі. Швидше за все, мова знову йшла про рибу і, можливо, про традиційний для візантійського блюда соус гарум. Так, саме на його огидний смак нарікає ще один клірик-латинянин Ліутпранд Кремонський: «...під час обіду, досить мерзенного й огидного, за звичаєм п'яниць рясно присмаченого маслом і якимось жахливим рибним соусом» [357, с. 1]. Саме гарум, який, за зауваженням дослідника візантійської кухні А. Далбі, практично заміняв сіль у ромейських стравах, викликав особливе обурення в латиномовних відвідувачів Константинополя. Східна і західна кухні імперії вже до X ст. повністю розійшлися, а специфічний соус в Італії, швидше за все, припинили робити ще до VII ст. [753, с. 66].

Тим часом засланий до Херсона Мартін потрапляє до міста, яке традиційно спеціалізувалося на виробництві гарума і видобутку морепродуктів. До VII ст. «ті, що живуть тут» настільки пристосувалися до дефіциту хліба, давньої проблеми регіону, що навіть закинули земельні ділянки у західній частині Гераклеїського півострова [541, с. 66–72], які раніше використовувалися для вирощування зерна і городніх культур. Одночасно збільшується кількість землі,

що використовувалася для випасання худоби [510, с. 268; 605, с. 189].

Археологічні шари, що відносяться до цього періоду, показують, що найпоширенішою їжею була дрібна риба (переважно хамса), їстівні равлики, устриці, мідії [203, с. 35]. Буденність такої їжі та участь у її вилові значної кількості городян підтверджує типовість знахідок як риболовецьких снастей, так і залишків морепродуктів практично в усіх житлових будинках Херсона середньовізантійського періоду [442, с. 43-56].

Питання раціону харчування городян у ранньо- та пізньовізантійський період історії Херсона таке ж малодосліджене, як і питання про антропологічний вигляд. Важливою проблемою видається специфічна історіографічна ситуація: більшість житлових комплексів періоду, що нас цікавить, розкопувалася у північному та північно-східному районах міста Г. Д. Беловим з 1930-х до 1970-х рр., у той час, коли дослідницька парадигма не передбачала точної фіксації остеологічного матеріалу і, тим більше, кухонного сміття [50; 51; 52; 53; 74; 75; 54; 55; 69; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 48]. Незважаючи на те, що фіксація та аналіз харчових решток могли бути використані для вивчення актуальної для того періоду теми економічного розвитку міста, їх переважно вважали другорядним матеріалом і кваліфікували як сміття [52, л. 26, 59, 67; 53, л. 17 - 21; 74, л. 36 - 48; 75, л. 30 - 33; 69, л. 16; 56, л. 16; 58, л. 28, 31; 59, л. 31 - 32; 60; 61, л. 19 - 20, 23; 64, л. 9; 65, л. 6; 66, л. 10; 68, л. 9].

Подібну специфіку мають і звіти Г. Д. Белова. Автор фокусується на описі виробничого інвентаря, складі смол, металів, глини. З матеріалами працювали запрошені фахівці, долучалися лабораторії [59, л. 32]. Втім, навіть просте перелічення харчових решток дозволяє скласти уявлення про раціон городян і дійти висновку, що він залишався стабільно незмінним в період VI–XIII ст. Такого висновку дозволяє дійти порівняння матеріалів, отриманих з розкопок Г. Д. Белова, та унікальних досліджень О. П. Журавльова, який здійснив аналіз остеологічного матеріалу та палеоботаніки з розкопок Південного та Західного районів міста у 2000-х рр. [519, л. 89–121; 287, л. 133–140; 288, л. 47–55]. І якщо матеріали, отримані з розкопок Південного району Л. В. Седіковою й

А. Рабіновичем, були проаналізовані й опубліковані [474, с. 242], то унікальні матеріали, що характеризують харчовий раціон мешканців Західного району Херсонеса–Херсона з розкопок Є. Ю. Кленіної та А. Б. Бернацкі залишилися лише у додатках до звіту [287, л. 133–140; 288, л. 47–55].

Особливий інтерес становить опис О. П. Журавльовим остеологічних матеріалів із розкопок 2006 р., у якому вперше проаналізовано сміттєву яму з кістяними рештками VI–IX ст. Це єдине на сьогодні археологічне джерело у вигляді закритого комплексу з детальною фіксацією харчових решток херсонитів ранньосередньовічної доби [288, л. 47–55]. Його ми будемо використовувати для зв'язки між фрагментарно зафіксованими матеріалами з розкопок Г. Д. Белова та описом харчових відходів X–XIII ст. з розкопок Л. В. Сєдікової.

Найменш висвітленим та спірним є питання про споживання херсонітами рослинної їжі. Звіти Г. Д. Белова такого матеріалу взагалі не містять, і, мабуть, єдиним археологічним джерелом, що висвітлює цю проблему для X ст. є палеоботанічний аналіз решток їжі комор двох житлових садиб у Південному районі Херсона, здійснений О. П. Журавльовим. Тут у двох коморах, одна з яких, швидше за все, належала до торговельної крамниці, було знайдено рештки пшениці, серед якої переважають зерна м'якої пшениці [474, с. 224; 545, с. 80–107]. У другому приміщенні окрім пшениці знайдено зерна ячменю, жита, полби-двозернянки, однозернянка, спельта та кілька зерен проса. Тут же зберігалися бобові, представлені насінням гороху та сочевиці – одним з основних компонентів рецептів візантійської кухні [149, с. 246; 753, р. 269; 761]. При цьому уточнюючим є висновок автора дослідження про те, що якщо зерно з крамниці використовувалося для випікання хліба, то інші приміщення призначалися для приготування їжі, зокрема для тушкування [474, с. 225].

Тут же було знайдено певну кількість насіння інжиру та горіхової шкаралупи грецького та лісового горіхів. Овочі представлені насінням щавлю та їстівної мальви, бузини. До решток фруктів можна віднести лише насіння винограду [474, с. 225]. Взагалі знахідки фруктів навіть з добре збереженого

карбонізованого матеріалу XIII ст. вкрай рідкісні, й представлені, окрім винограду, кісточкою вишні та персика, що саме по собі видалося дивним і самому досліднику [474, с. 227]. Таким чином, враховуючи багатоманіття відомих у візантійській кухні овочів та фруктів, а також екологічні можливості для їхнього вирощування у південно-західному Криму, споживання щавлю, мальви та бузини свідчить про бідність раціону херсонитів на рослинну їжу. Цей висновок підтверджують також дані антропології та писемні джерела.

Кістяні рештки, що характеризують білковий раціон, представлені значно ширше. Серед фрагментів кісток тварин впродовж століть зберігається склад та співвідношення у всіх досліджених районах. Кістки овець та кіз представлені у найбільших кількостях [52, л. 26, 59, 67; 53, л. 17–21; 74, л. 36–48; 520, л. 89–121; 287, л. 133–140; 288, л. 47–55]. При цьому кістки овець численніші, ніж кіз [474, с. 228]. Ось так, наприклад, виглядав типовий білковий раціон мешканця ранньосередньовічного Херсона, представлений харчовими рештками в ямі кварталу LX Західного району міста: бик домашній – 1 молода тварина, 2 напівдорослих і 5 дорослих; вівця домашня 1 молода, 2 напівдорослі та 6 дорослих; коза домашня – 1 напівдоросла та 3 дорослі; кінь домашній – 1 молода тварина та 1 доросла; віслик домашній – 1 тварина; дельфін молодий; олень благородний – 1 дорослий; кістки птиці, устриці, мідії, краби [288, л. 6 додатка].

На думку О. П. Журавльова, відсоток кісток свиней, знайдених у приміщеннях Західного району, був значно меншим, ніж у харчовому раціоні мешканців інших візантійських міст [474, с. 228]. Дійсно, в Анатолії вони становили майже половину від ідентифікованих решток фауни [882, р. 193]. Для ранньовізантійського періоду ця тенденція зберігається – кістки свині у звітах Г. Д. Белова трапляються суттєво рідше, ніж кістки овець та корів [52, л. 26, 59, 67; 53, л. 17–21; 74, л. 36–48; 75, л. 30–33; 69, л. 16; 56, л. 16; 58, л. 28, 31; 59, л. 31–32; 60; 61, л. 19–20, 23; 64, л. 9; 65, л. 6; 66, л. 10; 68, л. 9; 59, л. 32]; така ж картина спостерігається й у Західному районі [287, л. 133–140; 288, л. 47–55]. Однак, по-перше, рештки свині фіксуються, й доволі часто, в усіх звітах, а по-друге, на нашу думку, не варто перебільшувати значення свинини у

повсякденній кулінарії Візантії, як це робить О. П. Журавльов [474, с. 228].

Справді, ромейські кулінарні книги рясніють варіаціями приготування свинини, її оспівують поети [149, с. 246; 754, р. 269; 761; 136, с. 30]. Так, у своїх поетичних творах Євстафій називає її розкішшю [805, р. 336-345], а Феодор Продром мріє про ароматний запах тушкованого м'яса [805, р. 336-345]. Своїми віршами він створює враження, що м'ясо це не популярна святкова їжа, яка готується до столу пересічного візантійця, а вишукана страва до столу багатіїв та імператора.

Джерела дозволяють припускати, що візантійці особливо любили смажені свинячі ноги, а також окіст та шинку [553, с. 188]. Згідно з Книгою Епарха, для торговців свининою – хіремпорів існували певні правила, як і місця для забивання тварин – хортоволи – у межах міста. Різали свиней і на приватних подвір'ях [124, с. 71; 3, с. 12, 16]. Однак, водночас, регулярні церковні пости, що стали частиною повсякденного життя візантійця, суттєво обмежували період споживання м'яса й, у першу чергу, свинини [553, с. 286]. По-друге, дійсно свинина часто виступає в історичних джерелах швидше як «межа мрій» ромея, ніж повсякденна їжа. По-третє, потрібно враховувати методику вирощування свиней, що застосовувалася у Херсоні. Вочевидь, це був паннаж, коли свині вільно вешталися містом у пошуках їжі [474, с. 228]. З огляду на це необхідно враховувати екологічні можливості прокорму поголів'я свиней у Анатолії та Херсоні, які, на наш погляд, були непорівнянні. Якщо також врахувати, що свиня вирощувалася лише на м'ясо, а можливості використовувати її з іншою метою були відсутні, то значно вигідніше було вирощувати овець та корів, з яких можна було отримувати суміжні продукти [547, с. 271–272]. Це ж підтверджується результатами дослідження самого О. П. Журавльова, який указав, що молочна худоба вирощувалася, перш за все, для молочної продукції, а не для забою на м'ясо, а вівці та кози – для отримання молока та шерсті [474, с. 229].

Доповнювало білковий раціон харчування також м'ясо птиці, кістки якої у більшості звітів навіть не підлягали фіксації та опису [52, л. 60]. С. Тайкова (Інститут зоології НАН України) серед отриманих з розкопок Західного району

міста кісткових матеріалів називає домашніх курей, яких вирощували у межах міської території для м'яса та яєць, качок-крякв та дроф, ржанку [474, с. 230]. Останні, швидше за все, були об'єктом полювання й у вигляді приємного доповнення потрапляли до столу херсонитів. Частими знахідками в описаних комплексах були й інші трофеї полювання. Так, у ранніх шарах це кістки дикого кабана [52, л. 60] та оленя [288, л. 47–55]. У пізніших приміщеннях трапляються рештки зайців і навіть тура [288, л. 47–55]. Крім того, О. П. Журавльов виділяє також об'єкти полювання на болотах, у гирлах річок поблизу Херсона. Ними були бобри, ласки, тхори. Втім, ці порівняно рідкісні знахідки свідчать, що м'ясо диких тварин навряд чи було частиною повсякденного харчового раціону херсонитів [474, с. 230].

Найбільш масовим матеріалом, що фіксується розкопками в Херсоні, були рештки різноманітних видів риби та інших морепродуктів, бо місто спеціалізувалося на вилові та переробці риби. Вони масово фіксуються в усіх житлових комплексах, однак також рідко аналізуються [52, л. 26, 59, 67; 53, л. 17–21; 74, л. 36–48; 75, л. 30–33; 69, л. 16; 56, л. 16; 58, л. 28, 31; 59, л. 31–32; 60; 61, л. 19 – 20, 23 ; 64, л. 9; 65, л. 6; 66, л. 10; 68, л. 9; 59, л. 32; 520, л. 89–121; 287, л. 133–140. 288, л. 47–55]. Привертають увагу два зразки комплексу 2 та 3 Південного району, здобуті завдяки флуктації, здійснюваної задля дослідження палеоботанічних решток. Застосована методика дозволила виявити велику кількість дрібних риб'ячих кісток та луски [474, с. 231]. Це цілком пояснюється традиційними смаковими вподобаннями візантійців, які використовували риб'ячий соус навіть як приправу до м'яса, подібно до сучасного томатного соусу [149, с. 246; 902, р. 197]. Серед видів риб у остеологічних комплексах наявні палтус, осетр, колючий скат, сом та судак [474, с. 231].

Про специфічні традиції приготування та споживання їжі у Херсоні нічого не відомо – відповідна інформація писемних джерел відсутня. Однак скласти певне уявлення про це можна на підставі описів знахідок із закритих комплексів IX–X ст., господарських приміщень житлових садиб з розкопок Г. Д. Белова. Найбільш інформативним є опис комори, розкопаної 1937 р. у житловому будинку в Північному районі городища. У ній на підлозі було

виявлено значну кількість посуду, біля стіни стояли піфоси, амфори та глеки. Піфосів у коморі було п'ять, всі вони з темно-червоної глини, деякі з ребрами на корпусі й з врізними зигзагами на вінчику. Тут же було знайдено круглу вапнякову кришку для піфоса. У одному з піфосів зберігалася риба. Чотири амфори мали короткий жолобчатий корпус та коротке горло. Глеки, всього близько десяти, були виготовлені з червоної глини з чорною лискучою обмазкою всередині, з вузьким корпусом та горлом. Амфори та глеки стояли вздовж стіни. В одній з амфор було виявлено кістки та щелепи свині. На підлозі у значній кількості лежали фрагменти раннього білоглиняного полив'яного посуду – блюда, миски, тарілки з рифленим та акварельним орнаментом. На одній мисці збурігся орнамент з кружалець чорного кольору та точок червоного кольору, на другій – рослинний орнамент [52, с. 67]. Як бачимо, серед столового посуду представлені індивідуальні миски та блюда.

В інших садибах того часу частими знахідками були рештки скляних кубків, чарок та іншого посуду [52, л. 26, 59, 67; 53, л. 17 - 21; 74, л. 36 - 48; 75, л. 30 - 33; 69, л. 16; 56, л. 16; 58, л. 28, 31; 59, л. 31 - 32; 60; 61, л. 19 – 20, 23; 64, л. 9; 65, л. 6; 66, л. 10; 68, л. 9; 59, л. 32]. Серед столових та кухонних приборів можна назвати часті знахідки ножів. Такі знахідки різко контрастуються зі спостереженнями Л. В. Седікової про культуру споживання їжі у Західному районі Херсона у XII ст., де знахідки столового посуду, призначені для індивідуального споживання їжі – миски, тарілки та блюда – трапляються рідко. Це, на думку дослідниці, свідчить про розповсюдження у міста традиції доби Комнінів – споживати їжу зі спільної миски та пити зі спільного глека [474, с. 232].

Готували їжу, швидше за все, на дворі, на стаціонарних вогнищах-печах, одну з яких із вимосткою з плінфи було знайдено у садибі Північного району під час розкопок 1961 р. [59, л. 31–32]. Показово, що головною кухонною посудиною, у якій, власно, і відбувалася теплова обробка продуктів, були глеки, на яких, як за ранньосередньовічної, так і пізньої доби, простежуються сліди нагару [52, л. 67]. Це, на наш погляд, свідчить про вкорінену традицію варення та тушкування, яка практично повністю витіснила смаження, оскільки

керамічні пательні, які часто траплялися ще у пізньоантичних шарах, за середньовічної доби практично зникають [52, л. 67].

Таким чином, можна говорити про специфічність раціону харчування херсонітів, для якого не було притаманне переважання вуглеводної їжі, традиційне для дієти мешканців ранньосередньовічної Західної Європи. Непрямим доказом цього можуть слугувати і наріканні Папи Мартіна I на характер місцевих мешканців, які, за його словами, були суворими і позбавленими співчуття [551, с. 1298]. С. Б. Сорочан пояснює це суворістю характеру херсонітів – нащадків дорійців. Притаманне їм небагатослів'я справило на Мартіна – експансивного, говіркого італіка – гнітюче враження [565, с. 348]. Однак якщо вважати доведеним фактом незначне споживання хліба містянами впродовж цілих поколінь, то це не могло не спричинити банальної медичної проблеми – авітамінозу через дефіцит вітаміну В¹ або тіаміну. Останній у найбільшій кількості міститься у хлібі, а його нестача згубно впливає на нервову систему, спричиняючи «ментальну або емоційна депресію, слабкість, дратівливість, пригніченість» [621]. Недружелюбність, похмурість характеру погіршувалася підприємливістю херсонітів, з якої несподівано для себе зіткнувся латиномовний Папа. Ситуація із завищеними цінами на хліб у міста, спричинена, на думку засланця, його дефіцитом, дуже нагадує нетерпиму обстановку в Константинополі під час піврічного перебування там Ліутпранда Кремонського [357, с. 140]. З судового розгляду в Константинополі нам відомо, що Мартін, незважаючи на перебування там на службі до відомих гонінь, абсолютно не володів грецькою, а його слуги, що супроводжували Папу, швидше за все, ще з Риму, місцевої мови також не знали.

Відповідно, можна дійти висновку, що Папа помер у Херсоні не від голоду, що лютував у місті, а від крайньої стадії подагри з супутніми ускладненнями, спричиненими мимовільним недотриманням дієти, що виключала споживання білкової їжі, тобто риби та м'яса, найбільш доступних продуктів харчування херсонітів. Папа, таким чином, не міг задовольнити свої потреби у харчах традиційним раціоном городян, через що потребував звичних

йому італійських продуктів, зокрема хліба, потребу в якому місцеві мешканці не відсували так гостро, як Мартін. Цілком можливо, що підприємливі городяни, помітивши попит певної групи латиномовних прибульців на хліб, спеціально доправили його до міста на «суденнях» з південного берега Понту, щоб продати за спекулятивною ціною [179, с. 59–60]. Раціон харчування мешканців Херсона був не вуглеводним, як у більшості мешканців Західної Європи за доби Середньовіччя, а білковим, що могло викликати дефіцит тіаміну й відобразитися на фізичному та психологічному вигляді херсонитів [427].

4.3. Одяг мешканців ранньосередньовічного Херсона

За спостереженнями більшості дослідників візантійського костюма і, зокрема М. Парані, одяг у Візантії виконував різноманітні функції, що не обмежувалися задоволенням звичайної потреби захисту людського тіла від негоди [419, с. 411]. Він був відображенням статусу – політичного, релігійного, економічного та соціального [721, р. 23]. Стан людини в суспільстві «читався з одягу», будучи зашифрованим в окремих його елементах та аксесуарах, особливо в їхньому оформленні, поєднанні, у різноманітності матеріалів (тканин, барвників, дорогоцінних речей), у кольорі шат, техніці їх виготовлення і декоративних мотивах [821, р. 20]. Водночас візуальне сприйняття образу людини змінювалося внаслідок трансформації естетичного ідеалу, що відбувався за ранньовізантійської доби IV–VII ст. Тіло припинило бути об'єктом захоплення і сприймалося як джерело спокуси, його необхідно було соромитися і через це – приховувати, закривати від стороннього ока [81, с. 213–214]. Так змінилася сама філософія одягу – з ненав'язливого елемента, зтвореного з легких тканин, обплетених довкруг тіла, який увиразнював тілесну естетику, а не приховував її, одяг відтепер перетворювався на футляр, що ретельно приховував носія, а також на самостійний символічний елемент, що свідчив про соціальне становище, професію, походження людини [103, с. 13].

Якщо одяг знатних осіб ранньовізантійських мегаполісів, особливо таких, як Константинополь, досить детально описаний у писемних джерелах, то зовнішній вигляд жителів провінційних міст Візантії ми можемо уявити собі лише приблизно. Настільки ж розмито в джерелах представлено вигляд мешканця візантійського Херсона.

Зовнішній вигляд городянина Херсонеса не привернув уваги хроністів, які писали про місто, і залишив лише ледь помітний слід в археологічних речових знахідках, а також у нечисленних зображеннях у херсонських сакральних спорудах. Утім, проблема специфічності джерельної бази для дослідника візантійського одягу в Херсонесі–Херсоні актуальна і для візантійської цивілізації в цілому. Так, за зауваженням М. Парані, археологічні дані набагато змістовніші в тому, що стосується пізньоантичної сукні, завдяки багатючим знахідкам різних предметів одягу та інших виробів із тканини, виявлених у єгипетських некрополях і в сирійських поселеннях [419, с. 412]. У порівнянні з цими знахідками фрагменти тканин і деталей одягу в середньо- і пізньовізантійських поселеннях – велика рідкість. Частішими є знахідки краще збережених металевих предметів, пов'язаних з одягом, а саме пряжок і гудзиків [419, с. 412]. Така ситуація характерна як для розкопок житлових кварталів ранньовізантійського Херсонеса–Херсона, так і для міського некрополя, який зі зміною обряду поховання перестає свідчити про одяг його мешканців [649, с. 182–202; 551, с. 1031].

До візуальних джерел ми можемо віднести зображення на сакральних фресках, відбитках євлогій, медальйонах, безсумнівно, місцевого виробництва, але вони мали переважно канонічний характер і за ними можна більшою мірою судити про зовнішній вигляд візантійця як такого, ніж про реальні особливості одягу мешканця ранньосередньовічного Херсона [Додаток В.3].

До важливих джерел можна віднести зображення чоловіка, знайдене під час розкопок храму № 19 К. К. Косцюшко-Валюжиничем. Тут на ранньовізантійській мармуровій плиті для облицювання стін була зображена чоловіча постать «...у короткому, до колін, одязі, підперезана». Швидше за все,

так описувалася звичайна туніка. Її ж бачимо на зображенні св. Герасима з Лікії [126, с. 23].

На особливу увагу заслуговують зображення одягу херсонітів, залишені в пізньоантичних – ранньовізантійських склепах, датування яких дотепер є спірним. М. І. Ростовцев, спираючись на нумізматичний матеріал, датував їх другою половиною IV – початком V ст. [499, с. 451, 461, 468, 502–506]. Цю дату підтримали П. Д. Діатроптов [170, с. 34–36], Л. Г. Хрушкова [678, с. 168–194, І. А. Завадська [221, с. 258–288]. Є. Я. Туровський, А. А. Філіппенко, М. В. Фомін [622, с. 99–104]. Точку зору про більш пізнє виникнення розписних склепів – не раніше другої половини V і навіть початку VI ст. – відстоював В. М. Зубар [239, с. 12].

З правого боку від входу до склепу № 511/1894 р. зображено жінку з оголеним торсом, яка повернута спиною до глядача. Її ліва рука граційно притримує піднятий край покривала, права опущена, злегка зігнута й утримує драпірування з іншого боку. Волосся зіbrane вузлами, обличчя і спина сильно ушкоджені ударами гострого знаряддя. Висота фігури – близько 1 м, фарба – світла, фон блідий, контур виконаний більш темним кольором.

З лівого боку від входу намальовані дві оголені людські фігури з крилами і вінками на голові, що лежать поруч, зі звішеними донизу ногами. Фарба також світла, фон блідий, контури прокреслені темним. Листя вінка і гілки, розкидані по тілу, самі тіла були писані мокрою кистю без контурів [500, с. 443–444; 650, с. 323]. Ця композиція надає мало інформації про візантійський одяг, оскільки зображення, скоріше, тяжіє до античної традиції, хоча може дати певне уявлення про жіночу зачіску, зібрану вузлами. Якщо врахувати, що зачіска візантійської жінки була копією античної грецької зачіски [103, с. 43], то в цьому випадку волосся зачісували назад і утворювали на потилиці вузол [609, с. 138], що і представлено на зображенні у склепі. Втім, типи зачісок були різноманітними – від дівочої коси до пишної зачіски з локонами [103, с. 43].

Церковні приписи не могли не вплинути на пишність головного убору. Так, наприклад, 96-й канон Трульського собору 690/691 р. вказує: «Ми батьківськи лікуємо тих, хто на спокусу іншим прибирає і прикрашає волосся

штучним чином і, тим самим, пропонує нетвердим душам приманку, лікуємо належною епитимією, наставляючи і повчаючи жити скромно» [457, с. 80]. Відтепер на людях волосся простолюдинок було заховане під накидкою, мафорієм [115, с. 74], як правило, гладко зачесаним. Зачіски ж знатних дам мали або німбоподібну форму, або кулясту, іноді з випущеними локонами [103, с. 44]. Так, локони на зображенні жінки в склепі випущені до лоба і до потилиці, решта зібрані в кулясту гулю, що може свідчити про знатність походження зображеної.

Також для прикрашання знатні дами використовували гребені. Ктенія – гребені – виготовляли з кістки і дерева, вони є частими знахідками на херсонеському городищі і зустрічалися в некрополі. Знатні дами прикрашали їх золотом і сріблом, нерідко в комплекті зі слоновою кісткою і дорогоцінними металами обрамляли ручні дзеркала. Такі знахідки трапляються в могилах на кладовищі при «базиліці на пагорбі» (храм № 14), деякі поховання якого датуються X ст. [82, мог. 14, 20, 21]

Наступний склеп № 2114/1853 р. більш інформативний щодо чоловічого одягу. Праворуч від входу в нього, в простінку стіни, була зображена повернена праворуч чоловіча постать, з виставленою вперед лівою ногою, зверху і зліва обрамлена червоною смугою [500, с. 454]. Чоловік одягнений у жовту туніку з довгими рукавами, яка не доходить до колін, і підперезана в талії, жовті штани, на краях яких жовтий колір переходить у червоний. На рукавах туніки червоні вилоги. Внизу туніки чорна вставка [650, с. 326].

Туніка – основна чоловіча і жіноча одежа Візантії – була відображенням мінливої філософії сукні. У пізній античності вона замінила спадаючий одяг із м'яких тканин, який обвивав тіло складками, на простору сорочку, часто виткану на ткацькому верстаті у вигляді цілісного шматка тканини і просто зшити з боків [419, с. 415]. У середньовічний період вона стала зшитим одягом, із більш дрібних частин тканини [721, р. 75]. У пізньоантичний і ранньосередньовічний період туніка прикрашалася кольоровими стрічками й орнаментом по нижньому краю. Чоловіча туніка носилася під пояс поверх штанів, доходила, як правило, до колін і мала довгі рукави [419, с. 415]. Вона

могла бути багат шаровою. Перша, спідня, складалася з двох прямокутних полотнищ тканини з довгими рукавами, які сильно звужувалися до зап'ясть. Друга, верхня, була з укороченими рукавами на підкладці. Однією з ознак високого соціального статусу носія такого одягу були облямовані рукави [103, с. 44], саме так, як це представлено на фресці зі склепу. Крім того, ми бачимо, що характер крою, представлений на малюнку, так само був зшитим із дрібних деталей. Виходячи з цих ознак, у склепі зображено чоловіка знатного походження в типовій пізньоантичній або ранньовізантійській одежі, оскільки хронологічні рамки зображення, на наш погляд, не можуть виходити за межі раніше IV ст.

Крім того, важливим елементом чоловічого одягу, представленим на зображенні, є штани. Цей елемент чоловічого костюма було запозичено від варварів у римські легіони вже на початку нашої ери, але значного поширення у візантійській моді він набув не раніше IV–V ст. [453, с. 43]. Штани були двох видів – короткі до колін і довгі до щиколоток. Обидва види одягалися як окремі частини у вигляді панчів, прикріплених зав'язками до поясу. У пізній античності і ранньому середньовіччі в моді були довгі широкі шаровари і короткі вузькі штани [103, с. 44]. Штани з драпіруванням, представлені в описі склепу М. І. Ростовцева, також могли дозволити собі лише представники соціальної верхівки. Як елемент повсякденного одягу, вони, на думку низки дослідників, поширилися в Північному Причорномор'ї в масовому побуті значно раніше інших куточків імперії, що пов'язують зі специфічними кліматичними умовами і варварським впливом [161, с. 216; 412, с. 133–134]. Але якщо погодитися з таким твердженням, виникає питання, чому це не відбулося в образотворчому мистецтві повсякденних сцен пізньої античності в Херсонесі до III ст.?

В. І. Кадеєв, який досліджував повсякденний одяг Херсонеса, використовуючи різні візуальні джерела, у тому числі зображення на надгробках, штанів серед одягу херсонітів, причому навіть у складі римського легіону, не зазначає [274, с. 58–63]. Можна припустити, що автори скульптур і барельєфів із пізньоантичного Херсонеса тяжіли до канонічних зображень

побутових сцен своєї батьківщини Еллади, де носіння штанів засуджувалося і сприймалося як варварський моветон, а тому побутова реальність художниками не відображається. Але навіть якщо це так, ми можемо констатувати, що до IV ст. ця ситуація змінюється, оскільки на всіх зображеннях чоловіків цього періоду в Херсонесі були намальовані штани, що ще раз побічно підтверджує посилення варварського, а також малоазійського впливу в мистецтві і повсякденному житті Херсонеса. Можливо, тепер цей предмет одягу сприймався не як ознака варварства, а як приховування оголеного тіла, що протиставлялося в християнських склепах античному мистецтву.

У відомому склепі 1909 р., «склепі на землі Н. І. Тура», з фрескового розпису VI ст. на правій стіні в лівій частині збереглися сліди зображення рослини, покритої плодами або квітам [500, с. 477]. На деякій відстані від куща поміщено жіночу фігуру, яка одягнена в подвійну туніку, підперезану на талії. Верхній одяг жовтий, нижній - червоний, причому нижній доходить до ступнів, верхній – до колін [242, с. 71]. Жінка одягнена в типовий багат шаровий візантійський костюм. Це були широкі сорочкоподібні туніки – нижня доходила до щиколоток і мала вузькі рукави, коротка верхня залишалася з широкими рукавами. Слід звернути увагу, що колір і приталеність туніки говорять про добу раннього середньовіччя, пізніше силует стає прямокутним, а червоний колір нижньої туніки засвідчує знатність дами [103, с. 47]. Жінки зі знатних родин іноді запозичували атрибути з царського одягу, тому деякі дами носили червоні сукні з довгими вузькими рукавами, так звані скарлата [103, с. 47].

Праворуч від жіночої фігури розміщено чоловічу, не менш цікаву для вивчення в плані зображених елементів одягу. За твердженням М. І. Ростовцева, намальований тут чоловік одягнений «майже так само», як і людина, зображена в Уваровському склепі 1853 р. На ньому – короткі червоні штани, довга з рукавами жовта туніка з червоними вставками, на ногах жовті сандалії з червоною шнурівкою до колін [500, с. 477]. У цьому випадку він зображений одягненим у далматику (стихар) [551, с. 282]. Мабуть, це вказує на

його приналежність до священнослужителів, оскільки такий одяг носили клірики. Схожа фігура чоловіка зі склепу 1904 (1853) р., розташованого біля храму Богоматері Влахернської, зображена в штанах, а на ногах – сандалії [551, с. 257].

У склепі № 2/2008 фігури людей представлені в трьох композиціях.

1. «Полювання на косулю і зайця». На другому плані, у центрі, верхи на коні зображений молодий чоловік зі списом, який женеться за косулею і зайцем. Він одягнений у червону сорочку, охристий плащ, сині штани і вохристо-жовті чоботи. На голові – шолом. [486, с. 19–26].

2. «Полювання на кабана». Сцена поміщена на протилежній стіні. У центрі вершник на коні, що рухається зліва направо, в галопі. У лівій руці – вуздечка, у правій – занесений для удару спис. Одягнений він у червону сорочку, сині штани, сіро-синій плащ і жовті чобітки. Перед ним у профіль зображений великий темно-коричневий кабан, готовий кинутися на мисливця. Між мисливцем і кабаном собака в червоному нашийнику [486, с. 19–26].

3. «Два вершники». Сцена поміщена на центральній стіні. Тут зображені два вершники, обернені обличчями один до одного. Зліва у профіль – чоловік у червоній сорочці, синіх штанах, синьому плащі і жовтих чобітках. Він сидить у спокійній позі, тримаючи в руках вуздечку. Кінь також у профіль, на рівних кінцівках. Навпроти нього вершник у дзеркальному відображенні. Різниця лише в тому, що кінь світло-рудої масті, а чоловік одягнений в охристий плащ [486, с. 19–26].

На думку дослідників цього рідкісного поховального комплексу, він міг належати вихідцям із придунайських територій, можливо, пов'язаних із римською адміністрацією. Відкриті предмети з комплексу датуються II–III ст., що може дозволити визначити дату початку функціонування поховального комплексу [650, с. 342], але в приміщеннях були знайдені речі й набагато пізнішого часу [243, с. 21]. Привертає увагу свічник, що належить до випадкових знахідок із Херсонеса – «підставка у вигляді вершника на коні». Вершник одягнений у схожу із зображеними на розписах туніку і штани.

Датується предмет IV–VI ст., а його походження, швидше за все, Мала Азія [551, с. 510].

Таким чином, зображення одягу в ранньосередньовічних склепах свідчать про зміну естетичного ідеалу одягу херсонитів, що набув нових рис, пов'язаних, насамперед, із християнською філософією обов'язковості закритості силуету, а також варварізацією. У «моду» вже в IV ст. увійшли багат шарові туніки, довгі і короткі штани, чоботи. У цілому можна стверджувати, що в повсякденному вбранні херсонити наслідували загальновізантійським тенденціям. Можливо, вони навіть випереджали інші частини імперії завдяки впливу варварського фактору.

Джерела VI–X ст. мало що додають до закінченого образу городянина Херсона. Так, на одному з ранньовізантійських амфорисків, знайдених на городищі, зберігся відтиск «...із зображенням чоловічої голови, поверненої праворуч, у прикрашеному пір'ям уборі» [145, с. 52]. Рельєфні зображення одягу херсонити залишили на відбитках з образами святого Фоки та інших шанованих святих візантійського Херсона [126, с. 30–31]. Але й вони не відображають якоїсь особливої специфіки зовнішнього вигляду мешканців міста. Таку інформацію нам можуть дати лише археологічні артефакти, виявлені, внаслідок специфіки християнського поховального обряду, у вкрай незначній кількості і, до того ж, у різночасових могилах. Рештки одягу і його атрибутів можна розподілити за такими типами: тканини, застібки (пряжки і гудзики), головні прикраси, кільця, нашійні прикраси й амулети, взуття.

Фрагменти тканини, найкращого у візантійському Херсонесі ступеня збереження, знайдені в одній з могил «храму з аркосоліями» у Портовому районі. Виявлена в ньому червона шовкова тканина була прикрашена срібними парчевими вставками із зображеннями фантастичних птахів і тварин [294, с. 162–165]. Голови похованих покривали шовкові скуфії. Залишки їх матерії були знайдені К. К. Косцюшко-Валюжиничем під час розкопок 1903 р. Знайдена тканина слугувала покривом, покладеним на голову похованого. Вона була прикрашена геометричним малюнком, а по краю облямована стрічкою із вкрапленням золотих ниток [310, с. 38]. Навряд чи такий різновид тканини був

доступний пересічним мешканцям міста, проте, як показує подальший розгляд, такі випадки цілком могли бути аж ніяк не поодинокими.

Важливо, що більшість предметів костюма, зображених у склепах, намальовані кольоровими. Відомо, що візантійський одяг виготовлявся переважно з лляних, бавовняних і вовняних тканин, у першу чергу – з лляних. А оскільки це волокно нелегко забарвлювалося, одяг із нього зазвичай не був кольоровим. Для прикрашання одягу використовували декоративні елементи з вовни, точніше, з пофарбованої пряжі [419, с. 413]. Фарбована шерсть широко використовувалася для виробництва тунік і накидок, що видається цілком вірогідним для пояснення кольорового одягу зі склепів, враховуючи екологічні можливості Херсонеса–Херсона і зафіксоване тут вирощування овець, вовна яких слугувала сировиною для виготовлення пряжі. Втім, як варіант, можливий і шовк.

У декількох склепах виявлені залишки шкіряного взуття, в основному, підшов, але через погане збереження детально відтворити зовнішній вигляд виробів украй важко. Помітно лише, що на деяких фрагментах зустрічаються ажурні вирізки і відтиснуті штампом прикраси [312, с. 53, 109]. Неможливо встановити місце їхнього виготовлення [546, с. 213–215].

Своє вбрання херсоніти намагалися прикрашати різноманітними аксесуарами. На території міста в VI–VIII ст. працювали майстерні з виробництва пряжок: одна – у північно-східному районі III кварталу, інша, можливо, біля Східної площі і базиліки ап. Петра (№36) [5, с. 168]. Тутешні майстри, орієнтуючись на візантійські зразки, могли виготовляти великі ремінні пряжки з хрестами грецького типу, а пізніше – і прямокутні. При цьому техніка варіювалася, включаючи лиття, штампування і позолоту. Знахідки ливарних форм теж свідчать про виготовлення поясних наборів. Сліди безперервного виробництва цього аксесуару одягу простежуються під час розкопок ранньосередньовічного некрополя і городища. Майстерні Херсона партіями випускали пряжки відомих типів («Коринф» і «Сіракузи»), які у великій кількості надходили на прилеглі навколишні землі [5, с. 130; 4, с. 190–198; 695, с. 270–271].

Пряжку не можна назвати прикрасою, це, скоріше, річ необхідна в гардеробі. Однак цю деталь намагалися по можливості прикрасити орнаментом на щитку, створити для неї язичок оригінальної форми [551, с. 242]. У деяких з них були заглиблення для каменю або скла [699, с. 271].

Подібним чином намагалися прикрасити і гудзики. При розкопках Г. Д. Белова в могилі був знайдений бронзовий гудзик-бубенець зі щілиною посередині [70, с. 123]. Під час ходи він мав легко, ледь чутно подзенькувати. У базиліці 1935 р., у могилі № 22 був виявлений бронзовий гудзик кулястої форми, порожнистий усередині [70, с. 120]. Такі ж гудзики входили до інвентарю поховань храму, розкопаного 1963 р., і перебували в ужитку досить тривалий час; їх кількість суттєво збільшується з IX ст. [514, с. 28-41].

Узагальнюючи інформацію, здобуту на підставі аналізу матеріалів ранньосередньовічних поховальних комплексів, можна констатувати, що знахідки, в основному, засвідчують факт наявності тих чи інших елементів одягу, але не дозволяють уявити, який вигляд мав цей елемент у комплексі, як його носили. Адже всі артефакти значаться в основному як «фрагментарні» і часто випадкові. Винятком є лише поховальний комплекс X–XIII ст. «базиліки на пагорбі» (храм № 14), несправедливо залишений поза увагою дослідників. Частково це пояснюється спірністю методики розкопок, що здійснювалися тут С. О. Беляєвим [82, л. 45 – 49; 83, л. 57; 84, л. 29; 85, л. 6].

Але, якщо належна фіксація речових знахідок і не була здійснена, місце їх знаходження було все ж замальоване. Завдяки цьому ми можемо чітко визначити функціональні призначення тих чи інших елементів одягу, прикрас, оскільки тут вони зафіксовані саме в комплексі. У результаті дослідження нами було проаналізовано ці знахідки і здійснено графічну та комп'ютерну реконструкцію вбрання похованих [Додаток В. 4-5].

З десяти проаналізованих поховальних комплексів, у яких містилися елементи одягу, сім були жіночими. Здійснена комп'ютерна реконструкція дозволила дійти таких висновків:

- Характерною ознакою була наявність костюмних або бронзових наволоосників. У чотирьох похованнях трапляються гудзики, що

свідчить про використання, окрім туніки, різноманітних накидок, закріплених та прикрашених гудзиками. Але три поховання, скоріше за все, здійснювались у звичайній туніці, оскільки крім простих прикрас нічого не зафіксовано.

- Найбільш поширеними жіночими прикрасами були намиста та сережки, рідше трапляються каблучки та браслети.
- У чоловічих похованнях виділяються застібки – фібули, кулони. Але найбільш цікавим було чоловіче вбрання в могилі 101. Розташування фібул та гудзиків свідчить про те, що, скоріше за все, похований був одягнений у скарамангій. Це, у свою чергу, говорить про те, що тут був похований представник візантійської знаті.

У більшості поховань елементи одягу і прикраси взагалі відсутні, що свідчило про поховання у звичайній туніці, що було типовим для Візантії та Таврії цього часу [662, с. 299], більшість населення якої продовжувала в X ст. одягати те ж вбрання, що і в IV ст. [721, р. 89].

У цілому можна сказати, що вбрання мешканців візантійського Херсона ранньосередньовічного періоду відрізнялося консервативністю. Воно не змінилося кардинально з пізньоантичного часу, успадкувавши основні риси античного одягу, і збереглося без істотних змін до періоду пізнього середньовіччя.

Здійснений аналіз намітив можливе коло джерел, які можуть бути використані для відтворення одягу та його елементів. Археологічні джерела розподіляються на основні типи – тканини, застібки (пряжки і гудзики), головні прикраси, кільця, шийні прикраси й амулети, взуття. Херсонити знали і використовували всі відомі типи тканин, але льон і бавовна, більш поширені в інших провінціях імперії, швидше за все, були тут привозними, і тому більш звичною для мешканців Херсонеса була шерсть. Шовк, швидше за все, привозився переважно для потреб церковної служби, використовуючись в елементах шат поховання та священнослужителів.

Аналіз та реконструкція елементів костюма, знайдених в «базиліці на пагорбі», підтвердили спостереження візантиністів про те, що більшість населення імперії продовжувало в X ст. одягатися так само, як і у IV ст.

* * *

Отже, найбільший слід серед негрецького населення ранньосередньовічного Херсона лишили сармати. Можна констатувати наявність саме цього варварського елементу в етнічному субстраті кримського Херсонеса ранньовізантійської доби. Влившись до складу місцевих мешканців вони певний час зберігали свою етнічну самобутність. На початку нашої ери до етнічної картини Херсонеса додався юдейський компонент. Аналіз сюжетної лінії Житій Єпископів Херсонських, а також археологічного матеріалу, знайденого в ранньому храмі на місці базиліки 1935 р. засвідчив, що, швидше за все, у пізньоантичному та ранньосередньовічному Херсонесі–Херсоні у вузькому проміжку часу функціонувала синагога, зруйнована вже за єпископа Єсферія, а не у 390-х рр. за єпископа Капітона. Присутність інших етносів – готів, хазарів та слов'ян – слабо виявлена в археологічних матеріалах міста, свідчення писемних джерел залишаються спірними. Вірменський елемент на той час ще був відсутній.

Поєднання свідчень писемних джерел із даними антропології свідчить, що до X ст. антропологічний склад Херсона змінився – на зміну грецькому мезо- та доліхокранному населенню приходить брахікранний тип, характерний для сарматів, аланів та інших варварських народів – «натовпів варварів», що оточували місто. При цьому зберігається значна кількість грецького антропологічного типу, однак вони вже не становлять переважної більшості, як це було раніше. Носії брахікранного типу у великій кількості з'являються в Криму в другій половині VIII ст., коли сюди масово переселяються носії салтово-маяцької культури. Тоді ж вони почали невеликими групами потрапляти до Херсона, ще більше посилюючи варваризацію зовнішнього вигляду мешканців міста, розпочату ще сарматами. Поступово відбувалася зміна зовнішнього вигляду мешканців Херсона.

Херсоніти, з одного боку, були типовими візантійцями, які визнавали лише конфесійну ідентифікацію, але, з другого боку, варварські домішки та вливання, які не виявляли себе на нівельованому ромеями рівні матеріального побуту, не могли не позначитися на антропологічному вигляді мешканців міста. Вони, очевидно, вплинули на повсякденну культуру поведінки, невловиму в археологічних джерелах, але яскраво позначену в окремих замітках тих, хто стикався з херсонітами, прибуваючи до міста з інших частин імперії.

Антропологічні спостереження дозволяють скласти такий типовий образ пересічного городянина ранньосередньовічного Херсона. Ним, швидше за все, був чоловік, до X ст. вже не грецької, а ближче до сарматської чи іншої варварської зовнішності, віком до 25 років, зайнятий переважно важкою фізичною працею. Специфічний раціон харчування вказує на сліди харчової нестачі у вигляді анемії, рахіту й навіть цинги на кістках людей з усіх відомих херсонських поховань того часу, що є доволі унікальною ситуацією на фоні загальновізантійської антропології. Дефіцит рослинної їжі в місті підтверджується й аналізом писемних джерел.

Контекстний розгляд листів Папи Мартіна I показав, що він помер не від голоду, що лютував у місті, а через крайню стадію загострення подагри, посиленої мимовільним недотриманням дієти, яка виключала споживання їжі, багатой на білок, тобто риби та м'яса. А саме вони були найбільш доступними харчовими продуктами херсонітів. Культура приготування їжі була тут подібною до загальновізантійської, однак антична традиція смаження поступилася місцем тушкуванню та варінню.

Одяг городянина візантійського Херсона доповнює образ варваризованого ромея та романізованого варвара, яким є пересічний мешканець міста за ранньосередньовічної доби. Зображення одягу на фресках із ранньовізантійських склепів свідчать про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, який набув варварських рис, вдало поєднаних із панівним християнським світоглядом, який вимагав закритості силуету тіла. Одяг пересічних мешканців візантійського Херсона впродовж ранньосередньовічного періоду відрізнявся консервативністю.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [912; 841; 420; 427; 440, 443; 444]

ВИСНОВКИ

Виконані дослідження дозволяють зробити висновок, що Херсонес–Херсон ранньосередньовічної доби, будучи провінційним укріпленим центром Візантії, був залучений до адаптивних процесів, викликаних суттєвими кліматичними змінами в Середземномор'ї. Вони супроводжувалося різного роду катаклізмами, перш за все, землетрусами, похолоданням та підвищенням вологості атмосфери. У Херсонесі це призвело до повсюдної будівельної активності на території городища в VI–VII ст., яка торкнулася не лише фортечних мурів та громадських споруд, але й житлових будинків.

Основним критерієм добробуту у візантійській урбаністичній традиції до VI ст. стає безпека. Її забезпечували такі ключові фактори: вигідне географічне розташування міста, якісні фортифікаційні споруди, наявність водогону та запасів питної води та продовольства. Важливого значення надавали облаштуванню церков, адміністративних установ, лазень, лікарень та афедронів (латрин). Бажаною, до VI ст., вважалася наявність у місті театру. Невід'ємною рисою візантійського містобудування був традиціоналізм, виявлений у бажанні зберегти зовнішній вигляд житлових і громадських будівель із часів античності.

Візантіїці прагнули зберегти античну впорядкованість міського планування, хоча результати археологічних розкопок у містах показали, що після VII ст. це їм вдавалося далеко не завжди. Херсон спромігся відповідати одному з найважливіших критеріїв візантійських уявлень про добробут, а саме зберіг успадковану від античного періоду гіпподамову систему міського планування. У цілому місто зберігає й функціональний поділ на громадські та житлові зони, успадковані як від елліністичного, так і від римського періодів. На ранньосередньовічний час припадає об'єднання та ущільнення міських кварталів, помітне зменшення в них розмірів садиб, що, на наш погляд, почасти могло бути засобом адаптації до нових, більш суворих кліматичних умов та діяльністю з подолання наслідків сейсмічної активності.

Санітарію побуту мешканців Херсонеса забезпечувала розгалужена система водостічних каналів, прокладена ще за доби античності: ними було

обладнано кожен відомий нам будинок ранньосередньовічного періоду. Високий рівень санітарного благоустрою засвідчує наявність громадських афедронів, присутніх у повсякденному житті міста, принаймні, за ранньовізантійської доби. У місті з часів античності справно функціонували водогін та квартальні криниці, які забезпечували жителів якісною водою з розташованих в 7-10 км на захід від міста заміських джерел і з підземних водоносних шарів із боку Карантинної балки.

Відчуття безпеки забезпечувалося вигідним географічним та стратегічним розташуванням міста, постійною увагою влади до підтримки бойового стану захисних споруд, оновленням міської фортифікації відповідно до новітніх вимог візантійської поліоркетики, облаштуванням міської інфраструктури безпеки. Перебування міста в стані постійної загрози нападу з боку навколишніх сусідів, особливо з кінця VI та VII ст., призводило до зміни акцентів у містобудуванні. Усе більше міських та імперських фінансів витрачалося на посилення та спорудження об'єктів міської інфраструктури безпеки, що було притаманне всім імперським центрам у цілому. У міській топографії ранньосередньовічного Херсона були виділені об'єкти інфраструктури безпеки, що забезпечували повсякденні запаси води та продовольства на випадок облоги. Для періоду IV–V ст. такими об'єктами могли бути велика водозбірна цистерна, розташована в південно-західній частині міста та «зерносховище» II–IV ст. у XV кварталі. До VI–IX ст. належать великий військово-цивільний архітектурний комплекс у Південному районі міста поряд із міськими воротами, що прикривався системою балліст, розташованої на спеціально облаштованій для цього 13 куртині. До монументального комплексу, окрім цистерни та сховища для продовольства, належали також лікарня та міський афедрон на 30 місць. У IX–X ст. нову камарну підземну цистерну було облаштовано в VII кварталі, а складські приміщення були перенесені (або додані) в середині IX ст. до комплексу фемного преторія, розміщеного в цитаделі та перебудованого в значно більший наприкінці IX ст. Отже, спостерігається спадкоємність існування в місті об'єктів інфраструктури безпеки. Малоімовірно, у такому випадку, здається

припущення щодо зникнення в V–VI ст. міського гарнізону й навіть розформування загону баллістаріїв. Останній, швидше за все, посилювався у випадку небезпеки міським ополченням.

До об'єктів міської інфраструктури, які забезпечували сферу розваг у Візантійській імперії до VI ст., належав театр. У IV ст. театральну територію було частково забудовано не так через насадження в міста християнства, як у зв'язку з відповідною адміністративною реформою та кризою театального мистецтва цього часу. Аналогічні ситуації в інших регіонах імперії дозволяють зробити припущення, що на незабудованій території херсонеського театру ще могли зрідка відбуватися вистави та зібрання мешканців міста аж до появи тут храмового комплексу біля Південних воріт міста не раніше середини – кінця VI ст.

Серед важливих об'єктів міського санітарно-гігієнічного призначення виділяються лазні. Цілком очевидно, що такого роду споруди, які функціонували в Херсонесі-Херсоні з VI до IX ст., були меншими за їхні античні аналоги. Часто повторюваною конструктивною особливістю стала відсутність тепідарія та фригідарія, обов'язкових для римських терм, масивність стін та їхнє потовщення під час перебудов, заміна «холодного» мармурового облицювання «теплою» плінфою. Усе це дозволяє висунути гіпотезу, що окрім соціокультурних та економічних причин, визначених у попередній історіографії, зміна конструкції терм міста була почасти обумовлена також адаптацією до нових кліматичних змін ранньосередньовічної доби. Лазні такого типу було легше та економніше нагріти, забезпечити водою та зберегти в них тепло.

Місто було забезпечене професійним медичним обслуговуванням, яке успадкувало свої традиції з античної доби. Це засвідчують знайдені тут медичні інструменти та наявність добре оздобленої міської ятрини, вірогідно, двухповерхової, що розташовувалася поблизу 13 куртини. До кола медичних інструментів ранньосередньовічного періоду належать бронзові вільчаті припікачі, бронзові пінцети з плоскими Г-подібними губами, примітивні пінцети без зубчиків, порожничі пташини кістки, загострені з двох боків,

медичні ложечки, дозатори, флакони для приготування ліків, скляні підносики, керамічні чаші для омивання ран або пускання крові, а також ступи та кам'яні дощечки, що слугували для змішування ліків чи для заточування та правки хірургічних інструментів. Лікарня складалася з терапевтичного та операційного, а також жіночого та чоловічого відділень, поєднаних анфіладою, опалюваною піччю в стіні південної зали. Шість цегляних колон в екседрі цієї зали могли огорожувати переносне вогнище й слугувати опорою для куполу чи напівкуполу з вентиляцією, що було характерною особливістю візантійських лікарень.

Аналіз візантійського законодавства ранньосередньовічного періоду дозволяє виділити три головні характеристики якісного житла: принцип правильного сусідства з громадськими, господарськими та житловими спорудами, вид на «апопсії», перш за все на море, а також незмінність зовнішнього вигляду будівлі з доби античності. З'ясувати, чи дотримувалися визначених відстаней між будинками сусідів у ранньосередньовічному Херсоні, неможливо через специфіку археологічних матеріалів. Зустрічаються поодинокі випадки порушення принципу сусідства з фортечною стіною. Так, у південно-східному районі городища, на місці можливого розташування будинку легендарного Ламаха в районі 16, 17 та 18 куртин, зафіксовані прибудови. Однак слід зазначити, що за ранньосередньовічної доби ці куртини не були зовнішніми стінами, оскільки за ними розташовувалася протейхизма. В інших випадках, як засвідчили археологічні розкопки, зокрема в портовому районі, мешканці міста дотримувалися норм візантійського законодавства.

У місті розміщувалися небажані з точки зору візантійця виробничі та промислові комплекси – рибозасолювальні цистерни, металообробні виробництва, майстерні з виготовлення скла. Лише гончарні майстерні, не всі, було винесено за межу міста. Лазні переважно розміщувалися на допустимій відстані від житлових споруд, однак і в цьому випадку траплялися винятки з правил, обумовлені, на наш погляд, практичною необхідністю. У цілому всі порушення приписів візантійського законодавства були в межах допустимого з точки зору традицій чи виробничої необхідності. Так, рибозасолювальні

цистерни були традиційними для топографії міста з доби античності, а виробництво скла, гасіння вапна та металообробка були пов'язані з періодами найбільшого сплеску будівельної активності.

Житлові будинки за ранньосередньовічної доби функціонували практично в усіх досліджених районах городища. Лише в західному районі життєдіяльність припинилася в VI ст., житло розібрано на сполії. Активне будівництво тут відновилося в першій половині X ст.

Херсонеський будинок IV–IX ст. зберігав наступництво від пізньоантичного й належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових житлових будинків із функціональним поділом по вертикалі. Такий тип житлових споруд набув поширення в Херсонесі–Херсоні не раніше перших століть нашої ери, а точніше – у III–IV ст. Господарські та підсобні приміщення були відносно невеликими. Типовим був склад будинку з чотирьох приміщень із двором. Двір садиби, його розміри та облаштування залежали від господарської діяльності домовласника, однак у цілому були однотипними. Житлова частина, розташована на другому поверсі, як правило, складався з однієї або двох несуміжних, однакових за розмірами кімнат. Середнє значення площі встановлене за садибами в XVIII кв.: однієї кімнати житлової частини - 19 м²; всіх кімнат - 44.04 м²; двору - 50.42 м²; господарських приміщень з урахуванням комори - 58 м², що займало таким чином в середньому 50% площі садиби. Найбільш розповсюджений на території міста планувальний тип будинку складався з трьох або чотирьох приміщень з подвір'ям. Враховуючи це, можна констатувати, що середня площа будинку Херсона ранньосередньовічної доби за матеріалами XVIII кв. складала 102 м². В цілому, встановлені розміри садиб та окремих приміщень відповідають загальновізантійським тенденціям ранньосередньовічної доби. У цілому все свідчить про відносну облаштованість приватного побуту херсоніта, ємкість і комфортність, які нічим не поступалася іншим провінційним містам Візантії.

Етнічні процеси, характерні для візантійських міст доби раннього середньовіччя, не минули й Херсонес. Найбільший слід серед негрецького населення ранньосередньовічного Херсона лишили сармати. Влившись до

складу місцевого населення переважно в IV ст., можливо, у зв'язку зі згаданим в агіографії переселенням до міста «знатних християнських сімей», вони певний час зберігали свою етнічну самобутність, але з часом на рівні побуту, повсякденної поведінки тощо вони ромеїзувалися, перейнявши грецьку мову та культуру. Однак при цьому зберігали притаманні сарматам візуальні антропологічні особливості.

На початку нашої ери в етнічній мозаїці Херсонеса з'являється єврейський компонент. У пізньоантичному Херсонесі-Херсоні в доволі вузькому проміжку часу функціонувала синагога на місці базиліки 1935 р., зруйнованої наприкінці 380 початку 390-х рр. за єпископа Єферія, а не у 390-х рр., за Капітона чи навіть пізніше. Наприкінці IV ст. її було перетворено на християнський храм з апсидою. Цей храм під базилікою 1935 р. може бути співвіднесений із сакральною топографією Херсона як один із найраніших пам'ятників християнського мистецтва та архітектури міста. У пізніший період, вже за єпископа Капітона, розгромлена Єферієм юдейська община знову збирається і продовжує функціонувати в місті, зберігши свою мову та культуру, однак не маючи місця для молитовного зібрання. Присутність інших етносів – готів, хазарів та особливо слов'ян слабо виявляється на рівні археологічних матеріалів ранньосередньовічного Херсона, а свідчення писемних джерел лишаються спірними. Вірменський елемент у цей час тут, імовірно, ще був відсутній.

Дані антропології свідчить, що до X ст. антропологічний склад Херсона змінився – на зміну грецькому мезо- та доліхокранному населенню приходить брахікранний тип, характерний для сарматів, аланів та інших, близьких до них варварських народів. Черепи грецького антропологічного типу вже не становлять у цей час переважної більшості, як це було раніше. Можна робити припущення, що з антропологічної точки зору за доби раннього середньовіччя відбулася певна варваризація зовнішнього вигляду міського населення. Культура ж побуту при цьому лишалася традиційно ромейською.

Носії черепів брахікранного типу особливо у великих кількостях з'являються в сільському Криму в другій половині VIII ст., коли сюди переселяються носії салтово-маяцької культури – «титульної» культури Хазарського каганату. Тоді ж вони почали невеликими групами потрапляти до Херсона, ще більш посилюючи антропологічну варваризацію міста, давно розпочату сарматами. Такі невеликі групи також християнізувалися, романізувалися та в побуті нічим не відрізнялися від корінного населення міста, при всьому цьому повільно розмиваючи та змінюючи його основний антропологічний склад. Так поступово відбувалася зміна зовнішнього вигляду мешканців Херсона. Подібні варварські впливання до міського середовища були притаманні для багатьох прикордонних міст ранньосередньовічної Візантії. Переселення навколишніх варварів до міста могло активізуватися через значні демографічні втрати від Юстиніанової чуми 540-740-х рр., яка, явно, не оминула й населення Херсона. Крім того, серед специфічно херсонських факторів притоку населення слід зазначити також втрати після каральних операцій Юстиніана II на початку VIII ст.

Антропологічні спостереження дозволяють уявити такий образ пересічного мешканця ранньосередньовічного Херсона. Це був, швидше за все, чоловік вже не грецької, а ближче до сарматської або іншої варварської зовнішності, порівняно молодий, віком до 25 років, нерідко зайнятий важкою фізичною працею. Дитяча смертність тут була вищою за середньостатистичну по імперії й сягала 56 %. Якщо вік померлих у візантійському Херсоні було встановлено антропологами вірно, то середня тривалість життя городян перебувала на загальновізантійському рівні чи навіть дещо нижче за середні показники – у межах 30 років проти 36,5 років по Візантії в цілому. Високий рівень дитячої смертності, яка забидала понад половину народжених, не давав змоги здійснюватися природному приросту населення міста, що також робило необхідним регулярне поповнення візантійського Херсона новими мешканцями-переселенцями.

Специфічний раціон харчування вказує на сліди харчової недостатності у вигляді анемії, рахіту й навіть цинги на кістках людей із більшості поховань,

що є достатньо унікальною ситуацією на фоні загальновізантійської антропології. Дефіцит рослинної їжі в місті підтверджується також аналізом писемних та археологічних джерел, зокрема, листів Папи Мартіна I от 655 р. Зісланий, швидше за все, помер не від голоду, що буцімто лютував тоді в місті. Його смерть була спричинена крайньою стадією загострення подагри, яка посилювалася через мимовільне недотримання дієти, яка виключала споживання їжі, багатої на білок, тобто риби та м'яса, найбільш доступних продуктів харчування херсонітів. Культура та технології приготування їжі в Херсоні були схожими на загальновізантійські, однак антична традиція смаження поступилася місцем варінню та тушкуванню.

Одяг городянина візантійського Херсона доповнює образ варваризованого ромея та романізованого варвара. Зображення одягу на фресках із ранньовізантійських склепів свідчить про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, який сприйняв варваризовані візантійські риси, вдало пов'язані з новим християнським світоглядом, що вимагав закритості силуету тіла. У моді вже в IV ст. увійшли багат шарові туніки, штани, чоботи. У цілому, можна сказати, що в повсякденному одязі херсоніти наслідували загальновізантійські зразки, а можливо, навіть випереджали їх завдяки потужному варварському впливу. У той же час аналіз особливостей драпірування та кольору зображених у склепах шат дозволяє стверджувати, що такі малюнки зображували, швидше за все, представників хрещеної знаті Херсона й хронологічно не виходили за межі IV ст. При цьому городяни знали й використовували всі відомі різновиди тканин, однак льон та бавовна, поширені в інших регіонах імперії, були, швидше за все, привізними, рідкісними, а більш звичною та поширеною тканиною була фарбована вовна. Шовк, швидше за все, привозився для потреб церковної служби і навряд чи був звичним для пересічних херсонітів. Одяг мешканців візантійського Херсона ранньосередньовічного періоду відрізнявся консервативністю. Він не змінився кардинально з пізньоантичної доби, коли в ньому відбулися основні зміни, й залишався відносно однаковим аж до часів пізнього середньовіччя.

У цілому можна дійти висновку, що повсякденний побут ранньосередньовічного херсоніта був відносно впорядкованим та облаштованим, нічим не поступався за рівнем комфорту та добробуту побуту мешканців інших провінційних візантійських міст. Городяни прагнули зберегти античні традиції, однак кліматичні умови, війни та хвороби, включаючи періодичні спалахи епідемії чуми, змушували їх підлаштовуватися до потреб часу. Пересічний херсоніт до X ст. став християнином варварської зовнішності, їв переважно білкову їжу, жив у зменшеній копії античної садиби й охоче носив шерстяну туніку, поширену ще з доби античності. Усе це дозволяє назвати Херсонес-Херсон IV-X ст. типовим провінційним пізньоримським, а потім візантійським центром із традиційними для імперії проблемами повсякденного життя та способами їхнього вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. С. Византийские эксперименты с жанровой формой классической греческой трагедии // Проблемы поэтики и истории литературы: (к 75-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности М. М. Бахтина): сборник статей. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 1973. С. 255-270.
2. Аверинцев С. С. Византия и Русь: два типа духовности // Аверинцев С. С. Другой Рим: избранные статьи. СПб. : Амфора, 2005. 366 с.
3. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер., ст. и примеч. М. В. Левченко. М. : Арктос, 1996. 256 с.
4. Айбабин А. И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсонесе // СА. М., 1982. № 3. С. 190-198.
5. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь : ДАР, 1999. 350 с.
6. Айбабин А. И. Ранневизантийский Херсонес-Херсон // Византия в контексте мировой культуры. ТГЭ. СПб., 2010. Вып. 51. С. 356-359.
7. Айналов Д. В. Мемории Св. Климента и Св. Мартина в Херсонесе // Древности. Труды Московского археологического общества. М., 1915. Т. 25. С. 12-17.
8. Айналов Д. В. Развалины храмов // Памятников христианского Херсонеса. М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. Вып. 1. 153 с.
9. Алексеенко Н. А. К вопросу о существовании службы нотариев в Херсоне // АДСВ. Екатеринбург, 1998. Вып. 29. С. 221-227.
10. Алексеенко Н. А. Моливдовул императора Маврикия из Херсонеса / Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.). Тезисы междунаро. конф. Симферополь : ТД, 1994. С. 5-6.

11. Алексеенко Н. А. Моливдовул императора Маврикия Тиберия из Херсонеса // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. Симферополь : Таврия, 1995. С. 158–160.
12. Алексеенко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—XI вв. (новые находки) // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков : АО Бизнес Информ, 1997. С. 122–133.
13. Алексеенко Н. А. Новые находки печатей представителей городского управления Херсона // МАИЭТ. Симферополь, 1996. Вып. 5. С. 155–170.
14. Алексеенко Н. А. Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики IX–XI вв. // МАИЭТ. Симферополь, 1997. Вып. 6. С. 701–743.
15. Альков В. А. Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття: постродянська історіографія питання (1991–2010 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Харків, 2010. № 906 (Вип. 13). С. 15–25.
16. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни под ред. Л. Ю. Лукомского. СПб. : Алетейя, 2000. 558 с.
17. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. - XII в. н.э.). К. : Наукова думка, 1977. 176 с.
18. Анохин В. А. Обзор монетного дела средневекового Херсона // Нумизматика и сфрагистика. К., 1968. Вып 3. С. 102–112.
19. Антонова И. А. Отчет о раскопках в «цитадели», юго-восточный район Херсонеса, 1989 г. // Архив НЗХТ. Д. № 2978. Л. 27–34.
20. Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1991 г. // Архив ИА НАНУ. К., 1991. Д. № 1991/95. Л. 3–34.
21. Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1992 г. // Архив ИА НАНУ. К., 1992. Д. № 1992/117. Л. 3–14.

22. Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1993 г. // Архив НЗХТ. Д. № 3184. Л. 27–34.
23. Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели в 1996 г. // Архив НЗХТ. Д. № 3359/1-2. Л. 23–25.
24. Антонова И. А. Оборонительные сооружения херсонесского порта в средневековую эпоху // АДСВ. Свердловск, 1971. Вып. 7. С. 102–118.
25. Антонова А. И. XIV оборонная башня (К вопросу о хронологии оборонительного строительства) // Херсонес Таврический. Ремесло и культура / Под ред. И. А. Антоновой и В. В. Борисовой. К. : Наукова думка, 1974. С. 69–79.
26. Антонова А. И. Херсонесский музей за годы советской власти // Х. сб. Севастополь, 1959. Вып. 5. С. 3–12.
27. Антонова И. А. XIV оборонительная башня Херсонес Таврический. Ремесло и культура / Под ред. И. А. Антоновой и В. В. Борисовой. К. : Наукова думка, 1974. С. 78–81.
28. Антонова И. А. Административные здания херсонесской вексиляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989–1993 гг.) // Х. сб. Севастополь, 1997. Вып. 8. С. 14–18.
29. Антонова И. А. Западный фланг обороны // СХМ. Симферополь, 1963. Вып. 3. С. 60–67.
30. Антонова И. А. К вопросу о хронологии оборонительного строительства в средневековом Херсонесе // АДСВ. Свердловск, 1976. Вып. 13. С. 3–8.
31. Антонова И. А. Оборонные сооружения Херсонесского порта в средневековую эпоху // АДСВ. Свердловск, 1971. Вып. 7. С. 102–118.
32. Антонова И. А. Протейхизма в системе оборонительных сооружений Херсонеса // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988 гг. Тезисы докладов. Севастополь, 1988. С. 8–9.
33. Антонова И. А. Раскопки у башни XIV (первый слой) / Отчет Объединенной экспедиции Херсонесского гос. музея, Уральского гос.

- университета, Харьковского гос. университета, о раскопках в Херсонесе в 1964 г. // Архив НЗХТ. Д. № 1160. Л. 1-33.
34. Антонова И. А. Рост территории Херсонеса (по данным изучения оборонительных стен) // АДСВ: Византия и сопредельный мир. Свердловск, 1990. С. 8–24.
 35. Антонова И. А. Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблемы датировки // Х. сб. Севастополь, 1996. Вып. 7. С. 119–128.
 36. Антонова І. А. Рижов С. Г. Оборонний рів та могильник поблизу першої куртини стін Херсонеса // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К., 1972. Вип. 4. С. 261.
 37. Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсониса. Николаев : Тип. М. В. Рюмина, 1879. 29 с.
 38. Армянские тексты // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Т. 1. Харьков : Антиква, 2012. С. 101–132.
 39. Арьев А. Л. Подагра. СПб. : СПбМАПО, 2009. 109 с.
 40. Байер Х.Ф. История крымских готов как интерпритация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2001. 498 с.
 41. Бакирцис Х. Гражданские и военные здания // Оксфордское руководство по византистике / Ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швец; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Вып. 1. Харьков : Майдан, 2014. С. 382–383.
 42. Балкаров И. М. Подагрический артрит // Врач. 1999. № 5. URL: <http://www.med-complex.ru/podagra1.htm> (Дата звернення: 20.10.2012).
 43. Бардола К. Ю. Проблемы «темных веков» в отечественной и зарубежной историографии // Материалы и тез. науч. конф., посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 нояб. 1994 г. Харьков, 1994. С. 63–64.
 44. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры. Птг. : Огни. 1919. 179 с.

- 45.Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1946–1950 гг. // История и археология древнего Крыма. К. : Изд-во АН УССР, 1957. С. 238–248.
- 46.Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949–1953 гг. // СА. М., 1955. Т. 24. С. 257–281.
- 47.Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 году. Приложения // Х. сб. Севастополь, 1959. Вып. 5. С. 13–74.
- 48.Белов Г. Д. Отчет о раскопках на северном берегу Херсонеса в 1978 г. // Архив НЗХТ. Д. № 2021. Л. 1–30.
- 49.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1931 г. // Архив НЗХТ. Д. № 323. Л. 1–21.
- 50.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1934 г. // Архив НЗХТ. Д. № 329. Л. 1–25.
- 51.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1935 г. // Архив НЗХТ. Д. № 333. Л. 1–30.
- 52.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1936 г. // Архив НЗХТ. Д. № 401. Л. 1–21.
- 53.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1940 г. // Архив НЗХТ. Д. № 624. Л. 17–21.
- 54.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1949 и 1951 гг. // Архив НЗХТ. Д. № 622/1-3. Л. 17–21.
- 55.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1952 г. // Архив НЗХТ. Д. № 1295. Л. 1–21.
- 56.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1955 г. // Архив НЗХТ. Д. № 692/1. Л. 1–17.
- 57.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1956 г. // Архив НЗХТ. Д. № 728/1. Л. 1–30.
- 58.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1959 г. // Архив НЗХТ. Д. № 750/1. Л. 1–15.
- 59.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1961 г. // Архив НЗХТ. Д. № 796. Л. 31–32.

- 60.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1963 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 836/1. Л. 1–15.
- 61.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1965 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 858/1. Л. 19–23.
- 62.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1968 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1263. Л. 1–24.
- 63.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1969 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1283. Л. 17–21.
- 64.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1971 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1394/1. Л. 1–13.
- 65.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1972 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1419. Л. 6–12.
- 66.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1975 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1760. Л. 1–22.
- 67.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1976 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1842. Л. 1–13.
- 68.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1977 г. // Архив НЗХТ.
Д. № 1909. Л. 1–22.
- 69.Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1953–1954 гг. // Архив НЗХТ.
Д. № 691/1. Л. 1–33.
- 70.Белов Г. Д. Отчеты о раскопках в Херсонесе за 1935–1936 гг.
Симферополь, 1938. 175 с.
- 71.Белов Г. Д. Раскопки Херсонеса в 1930 году // Х. сб. Севастополь, 1948.
Вып. 4. С. 5–17.
- 72.Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса (по новейшим раскопкам) // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп) / МИА. М. : АН СССР, 1953. № 34. С. 26–32.
- 73.Белов Г. Д. Херсонес – Корсунь. Л. : Советский художник, 1969. 103 с.
- 74.Белов Г. Д. Яковсон А. Л. Отчет о раскопках Херсонеса в 1947 г. // Архив НЗХТ. Д. № 625/1. Л. 36–48.

- 75.Белов Г. Д. Якобсон А. Л. Отчет о раскопках Херсонеса в 1948 г. // Архив НЗХТ. Д. № 623/1. Л. 30–33.
- 76.Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе в 1949-1953 гг. // СА. М., 1955. Вып. 24. С. 257–281.
- 77.Белов Г. Д. К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса // СА. М., 1941. Вып. 7. С. 231–244.
- 78.Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931–1933 гг. // Археологические памятники Боспора и Херсонеса / МИА. М., Л. : АН СССР, 1941. № 4. С. 202–267.
- 79.Белов Г. Д. Стрежелецкий С.Г. Кварталы XV–XVII: Раскопки 1937 г. // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп) / МИА. М. : АН СССР, 1953. № 34. С. 32–105.
- 80.Белов Г. Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее (раскопки 1948 г.) // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп) / МИА. М. : АН СССР 1953. № 34. С. 245–254.
- 81.Беляев Л. А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. М. : Институт христианской культуры средневековья, 1998. С. 213–214.
- 82.Беляев С. А. Отчет о раскопках «Базилики на холме» 1974 // Архив НЗХТ. Д. № 1725. Л. 1–13.
- 83.Беляев С. А. Отчет о раскопках «Базилики на холме» 1976 // Архив НЗХТ. Д. № 1904. Л. 57–59.
- 84.Беляев С. А. Отчет о раскопках «Базилики на холме» 1977 // Архив НЗХТ. Д. № 1910. Л. 29–30.
- 85.Беляев С. А. Отчет о раскопках «Базилики на холме» 1980 // Архив НЗХТ. Д. № 2171. Л. 1–32.
- 86.Беляев С. А. Из истории социальной жизни Херсонеса второй половины IV–VI вв. // Палестинский сборник. Л. : Наука, 1987. Вып. 29 (92). С. 76–84.

- 87.Беляев С. А. Пещерный храм на главной улице Херсонеса (опыт интерпретации и реконструкции) // Византия и Русь. М. : Наука, 1989. С. 26–55.
- 88.Беляев С. А. Христианская топография Херсонеса. Постановка вопроса, история изучения и современное положение // Церковные древности. VII Международные Рождественские образовательные чтения. М. : Изд. Моск. Патриархии, 1999. С. 19–25.
- 89.Беляев С. А., Каменев Г. К., Каменева Н. В. Методы изучения житий херсонских епископов // Очерки истории христианского Херсонеса. СПб. : Алетея, 2009. С. 16–72.
- 90.Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М. : Медиум, 1995. 323 с.
- 91.Бёрк П. Что такое культуральная история? / Под науч. ред. А. Лазарева; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 240 с.
- 92.Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. К. : Ніка-Центр, 2010. 368 с.
- 93.Бернацки А. Б., Кленина Е. Ю. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX–XI вв) / Херсонесский сборник. Supplementum I. The Topography of Tauric Chersonesus. The Water Cistern of the Dwelling House in the Quarter VII (IX–XI cent.). Севастополь : Изд. дом Максим, 2006. 240 с.
- 94.Бертье-Делагард А. Л. Херсонес. Крестообразный храм. – Крещальня. – Крепостная ограда / ИАК. СПб., 1907. Вып. 21. 207 с.
- 95.Бертье-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона // ЗООИД. Одесса, 1893. Т. 16. С. 45–88.
- 96.Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. Симферополь, 1920. Вып. 57. С. 1–135.

97. Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945–1949 и 1952–1953 гг. // Пантикапей / МИА. М. : АН СССР 1957. № 56. С. 24–100.
98. Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века / Под ред. проф. С. П. Карпова. М. : Изд-во МГУ, 1991. 256 с.
99. Богданова Н. М. О значении точного прочтения исторического источника // ВВ. М., 1989. Т. 49. С. 195–201.
100. Богданова Н. М. О методике использования археологических источников по истории византийского города // Причерноморье в средние века / Под ред. проф. С. П. Карпова. М. : Изд-во МГУ, 1995. Вып. 2. С. 104–116.
101. Богданова А. В. О черепках из крымских могил, могил Херсонеса и Инкермана // Известия общества любителей антропологии и этнографии. Антропологическая выставка. М., 1884. Вып. 1. Ч. 1. С. 123–146.
102. Болгов Н. Н. Новая эпоха в изучении византийского Херсона (Рецензия на кн.: Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков: Майдан, 2005) // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 2006–2008. Харьков, 2008. С. 253–262.
103. Болгов Н. Н., Сбитнева Ю. Н., Будаева Н. С. История одежды и костюма в Византии. Белгород : Изд-во Белгород. гос. ун-та, 2009. 96 с.
104. Болгов Н. Н., Смирницких Т. В., Сбитнева Ю. Н. Частная жизнь женщины в ранней Византии. Белгород: Изд-во Белгород. ун-та, 2009. 170 с.
105. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. М. : Мысль, 1988. 522 с.
106. Борисов Б. А. О районировании территории Крыма по максимальной магнитуде ожидаемых землетрясений // Геофизический сборник. К., 1973. № 67. С. 68–74.

107. Борисова В. В. Раскопки в цитадели в 1958–1959 гг. // СХМ. Симферополь, 1963. Вып. 3. С. 50–52.
108. Борисова В. В. Гончарные мастерские Херсонеса: По материалам раскопок 1955–1957 гг. // СА. М., 1958. № 4. С. 144–152.
109. Борисова В. В. Средневиковая гончарная печь // СХМ. Симферополь, 1960. Вып. 1. С. 42–46.
110. Бородин О. Р. Римский папа Мартин I и его письма из Крыма // Причерноморье в средние века / Под ред. проф. С. П. С.П. Карпова. М. : Изд-во МГУ, 1991. Вып. 1. С. 171–189.
111. Бородин О. Р. Церковно-политическая борьба в Византии в середине VII в. и «дело» Папы римского Мартина I // ВВ. М., 1991. Т. 52. С. 47–56; 1992. Т. 53. С. 80–88.
112. Бродель Ф. Время мира. М. : Прогресс, 1988. 480 с.
113. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Пер. с фр. Л. Е. Куббеля. М. : Прогресс, 1986. 623 с.
114. Брун Ф. Остров Св. Еферия // Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Одесса, 1879. Ч. 1. С. 14–33.
115. Будур Н. История костюма. М. : Олма-Пресс. 480 с.
116. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / МАИЭТ. Симферополь, 2008. Supplementum. Вып. 5. 424 с.
117. Буйских А. В. Жилые дома на северном берегу Херсонеса // Х. сб. Севастополь, 1999. Вып. 10. С. 23–40.
118. Вальденфельс Б. Повседневность как правильный тигль рациональности // СОЦИО-ЛОГОС: пер. с англ., нем., франц. / Сост., общ. ред. и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова. М.: Прогресс, 1991. С. 39–50.
119. Василевса, Капитона и других страдание священно-мучеников Херсонских, епископов. Список на греч. яз., хранящийся в Синодальной

- библиотеке в Москве / Пер. на рус. протиерей С. Серафимов // ЗООИД. Одеса, 1868. Т. 7. С. 120–131.
120. Васильев А. А. Готы в Крыму. Ч. 1. // ИРАИМК. М., 1921. Т. 1. С. 265–344.
 121. Ведешкин М. А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Белгород, 2013. № 15. Вып. 27. С. 38–47.
 122. Верещагин Е. М. Древнейшее славяно-русское богослужбное исследование на память священномучеников, епископствовавших в Херсонесе Таврическом // Очерки истории христианского Херсонеса. СПб., 2009. С. 70–90.
 123. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Посстання неокласичної історіографії. Про історичне мислення. К. : Ніка-Центр, 2012. 296 с.
 124. Византийская Книга Эпарха / Пер. и коммент. М. Я. Сюзюмова. Свердловск : Издательство восточной литературы, М., 1962. 300 с.
 125. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора / Отв. ред. В. Т. Пашуто. М. : Наука, 1980. 216 с.
 126. Византийский Херсон. Каталог выставки / Отв. ред. И. И. Чичуров. М. : Наука, 1991. 256 с.
 127. Виноградов А. Ю. «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 224 с.
 128. Виноградов А. Ю. Еврей-людоеды: одна византийская легенда IX века // Труды II молодежной конференции СНГ по иудаике. М., 1998. С. 103–105.
 129. Виолле-ле-Дюк Э. Э. Жизнь и развлечения в средние века. СПб. : Евразия, 1997. 384 с.
 130. Вус О. В. Боевая деятельность легиона *Balistarum Seniores* в Крыму в IV–V вв. // Laurea. Античный мир и Средние века: Чтения памяти

- профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков : ООО НТМТ, 2015. С. 74–78.
131. Вус О. В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. Львів: Тріада Плюс, 2010. 304 с.
 132. Вус О. В. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. Киев-Судак: Академперіодика. Т. 2. С. 64–69.
 133. Гайворовский О. Святой Папа Мартин. URL : http://www.crimeacatholic.info/index.php?option=com_content&view=article&id=50:2010-04-25-07-51-18&catid=40:iiv-xi-&Itemid=53 (Дата звернення: 20.10.2012).
 134. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. СПб. : Питер, 2007. 335 с.
 135. Гельцер Г. Очерки культурной истории Византии // Очерки по истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. СПб., 1912. Вып. 2. С. 27–88.
 136. Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века / Пер., прим. Е. Э. Липшиц. Л.: Изд-во АН СССР. 1960. 225 с.
 137. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. з грец. і ком. А. Білецький. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.
 138. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского; пред. Р. Блока. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 576 с.
 139. Гинзбург К. Микроистория: 2–3 вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории. М., 1996. С. 207–236.
 140. Гирц К. Интерпретация культур. Культурология. XX век. М. : РОССПЭН, 2004. 560 с.

141. Голофаст Л. А., Рыжов С. Г. Комплекс ранневизантийского времени из раскопок квартала X Б в северном районе Херсонеса // ПИФК. М.; Магнитогорск, 2000. Вып. 9. С. 78–117.
142. Голофаст Л. А., Рыжов С. Г. Раскопки квартала X в Северном районе Херсонеса // МАИЭТ. Симферополь, 2003. Вып. 10. С. 182–260.
143. Голофаст Л. А., Рыжов С. Г. Северный район Херсонеса в ранневизантийское время (кварталы VIII и IX) // МАИЭТ. Симферополь, 2011. Вып. 17. С. 363–411.
144. Голофаст Л. А. Градостроительный облик Херсона в XIII веке // МАИЭТ. Симферополь, 2009. Вып. 15. С. 275–377.
145. Голофаст Л. А. Амфориски из раскопок ранневизантийского Херсона // АДСВ: Византия и сопредельный мир. Свердловск, 1990. Вып. 25. С. 50–54.
146. Голофаст Л. А. Стекло ранневизантийского Херсонеса // Автореферат... дисс. кандидата исторических наук: 07.00.06. М., 1998. 25 с.
147. Голубинский Е. Е. Херсонские священномученики, память которых 7-го марта // ИОРЯС. СПб., 1907. Т. 12. Кн. 1. С. 268–269.
148. Горбатов С. Б. «Скифские аномалии» Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата «О постройках» // ВВ. М, 2002. Т. 61 (86). С. 52–55.
149. Горелов Н. С. Закуски для короля, румяна для королевы. Энциклопедия средневековой кухни и косметики. СПб.: Азбука-Классика, 2008. 246 с.
150. Гриневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического. Часть I // X. сб. Севастополь, 1926. Вып. 1. 72 с.
151. Гриневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического. Часть II // X. сб. Севастополь, 1927. Вып. 2. С. 5–104.
152. Гриневич К. Э. Стены Херсонесе Таврического. Часть III // X. сб. Севастополь, 1959. Вып. 5. С. 75–119.

153. Гриневич К. Э. Сто лет раскопок. 1827–1927. Севастополь, 1927.
54 с.
154. Гриневич К. Э. Четырехапсидное здание в Херсонесе (новая попытка его объяснения) // Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры (вторая половина VI — первая половина X вв.). Ч. 2. Харьков : Майдан, 2005. С. 1586–1591.
155. Гриневич К. Э. Северо-восточные кварталы Херсонесе Таврического поданным раскопок Р. Х. Лепера // Х. сб. Севастополь, 1930. Вып. 3. С. 3–139.
156. Гумилев Д. Н. Древняя Русь и Великая степь. М. : АСТ, 2003. 839 с.
157. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии: работы 1966-1988 гг. СПб., : СЗКЭО, Кристалл, 2002. 352 с.
158. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» М., Индрик, 1993. 328 с.
159. Гуревич А. Я. Многозначная повседневность средневекового человека // Искусство кино. М., 1990. № 6. С. 109–112.
160. Гуревич. А. Я. Индивид. Статья для возможного в будущем «Толкового словаря средневековой культуры» // От мифа к литературе. Сборник в честь семидесятилетия Е. М. Мелетинского. М. : РГГУ, 1993. С. 311–397.
161. Давня історія України: навчальний посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. К. : Либідь, 1994. Кн. 1. 224 с.
162. Дагрон Ж. Размышления византиниста о востоке Европы // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного / Отв. ред . А. О. Чубарьян. М. : Наука, 2003. С. 533–534.
163. Дагрон Ж. Двуликий Крым // МАИЭТ. Симферополь, 2000. Т. 7. С. 289–301.
164. Даниленко В. Н., Токарева Р. Н. Башня Зенона Симферополь : Таврия, 1974. 80 с.

165. Даниленко В. Н. Кадеев В. И., Романчук А. И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО. 1969. М. : Наука, 1970. С. 282–283.
166. Даниленко В. Н. Жилые дома Херсонеса XIII–XIV вв. // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. К. : Наукова думка, 1988. С. 60–70.
167. Два византийских военных трактата конца X века / Издание подготовил В. В. Кучма. СПб. : Алетейя, 2002. 412 с.
168. Дебец Г. Ф. Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник музея антропологии и этнографии. М.; Л., 1949. Т. 12. С. 334–385.
169. Джанашвили М. Г. Известия грузинских летописей и историков о Херсонисе, Готфии, Осетии, Хазарии, Дидоэтии и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1899. Вып. 26. С. 3–7.
170. Диатроптов П. Д. Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов // Церковная археология южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия». Симферополь, 2002. С. 34–36.
171. Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV–VI вв. н. э. // Античная гражданская община. М.: Наука, 1986. С. 127–151.
172. Дигесты Юстиниана / Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с.
173. Диль Ш. История Византийской империи. М. : Гос. изд-во иностранной литературы, 1948. 159 с.
174. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. М., 2000. С. 96–124.
175. Доброклонский А. П. Преп. Феодор, исповедник и игумен Студийский. Ч. 1. : Его эпоха, жизнь и деятельность // Записки

Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1913. Т. 113. 972 с.

176. Добролюбский А. О. Школа «Анналов» – «Новая историческая наука». Одесса ; М. : Южноукр. гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского, 2000. 188 с.
177. Домановский А. Н. Миф Византии: византийская цивилизация в истории, историографии и общественных репрезентациях // Византийская мозаика. Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Под ред. С. Б. Сорочана. Харьков : Майдан, 2013. С. 44–46.
178. Домановський А. М. Лазні VI–IX ст. і «преторій IX ст.» на території цитаделі Херсонеса Таврійського: окремі зауваги щодо хронології ранньосередньовічної забудови пам'ятки // Древнее Причерноморье : сб. ст. / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова и др. Одесса, 2013. Вып. 10. С. 225–230.
179. Домановський А. М. О социальной специфике торговли продовольствием в провинциальном византийском городе эпохи «тёмных веков» (на примере Херсона в письмах Папы Мартина) // Проблемы истории и археологии Украины : Материалы X Междунар. науч. конф., посвящ. 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 нояб. 2016 г.). Харьков, 2016. С. 59–60.
180. Домановський А. М., Пархоменко М. В. Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. К., 2008. № 2. С. 115–121.
181. Домбровский О. И., Паршина Е. А. О раннесредневековой застройке территории античного театра // СХМ. Симферополь, 1960. Вып. 1. С. 36–42.
182. Домбровский О. И., Махнева О. А., Паршина Е. А., Сидоренко В. А. Отчет о работах Херсонесского отряда Крымской комплексной экспедиции в 1975 году // Архив НЗХТ. Д. № 1886/1. Л. 2–30.

183. Домбровский О. И., Паршина Е. А., Сидоренко В. А. Раскопки на участке античного театра в Херсонесе // АО. 1978. М. : Наука, 1979. С. 291.
184. Домбровский О. И. Об одном из декоративных рельефов херсонесского античного театра // Археология Крыма. Симферополь, 1997. № 1. С. 35–42.
185. Домбровский О. И. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1954 г. на участке «храма с ковчегом» // Архив НЗХТ. Д. № 702. Л. 6–10.
186. Домбровский О. И. Отчет о раскопках в Херсонесе на участке античного театра и храма с ковчегом в 1970 г. // Архив НЗХТ. Д. № 1411/1. Л. 31–38.
187. Домбровский О. И. Отчет о раскопках на участке античного театра в Херсонесе в 1971 г. // Архив НЗХТ. Д. № 1505/1. Л. 9–45.
188. Домбровский О. И. Отчет об археологических исследованиях «театрального участка» Херсонеса в 1989 году // Архив НЗХТ. Д. № 2933/1. Л. 1–44.
189. Домбровский О. И. Раскопки античного театра в Херсоне в 1970 г. // Тезисы докладов Крымской научной конференции, посвященной итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971. С. 164–165.
190. Домбровский О. И., Зедгенидзе А. А., Махнева О. А. Раскопки античного театра в Херсонесе // АО. 1972. М. : Наука, 1973. С. 279–280.
191. Домбровский О. И., Паршина Е. А., Архитектурные детали античного Херсонеса // СХМ. Севастополь, 1961. № 2. С. 80–89.
192. Домбровский О. И. Античный театр в Херсонесе (раскопки 1954–1958 гг.) // СХМ. Севастополь, 1960. Вып. 1. С. 29–35.
193. Домбровский О. И. Раскопки античного театра в Херсонесе // АО. 1974. М. : Наука, С. 279–280.
194. Домбровский О. И. Раскопки античного театра в Херсонесе // Археология. К., 1957. Т. 10. С. 94–101.

195. Домбровский О. И. Раскопки античного театра в Херсонесе в 1970–1971 гг. // XV Наукова конференція Інституту археології АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР: Тез. докл. Одесса, 1972. С. 240–242.
196. Домбровский О. И. Средневековое купольное здание Судакской крепости. // Археология Крыма. Симферополь, 1997. № 2. С. 125–129.
197. Домбровский О. И. Стратиграфические наблюдения на участке раскопок античного театра в Херсонесе // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. К., 1975. №. 2. С. 74–75.
198. Домбровский О. И., Паршина Е. А. Античный театр в Херсонесе // *Bibliotheca Classica Orientalis*. Симферополь, 1961. № 5. С. 34–42.
199. Домбровский О. И. Византийские мозаики Херсонеса Таврического / Архитектура ранневизантийских сакральных построек Херсонеса Таврического. *Poznan*, 2004. Т. 3. 124 с.
200. Домбровский О. И. Раскопки античного театра в Херсонесе // АО. 1973. М. : Наука. С. 279–280.
201. Домбровский О. И. Фрески южного нефа херсонесской базилики 1935 г. // X. сб. Севастополь, 1959. Вып. 5. С. 221–223.
202. Домбровский О. И. Работы на участке Херсонесского театра в 1991–1994 гг. // Археологические исследования в Крыму. Симферополь : Таврия, 1997. С. 85–88.
203. Дорогой тысячелетий. Очерки о древнем Крыме / Под ред. Т. Н. Высоцкой, А. П. Ивановой. Симферополь : Крым, 1969. 151 с.
204. Дорошенко О. П. Оконное стекло из раскопок в Северо-Восточном районе Херсонеса // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / Отв. ред. В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева. Калининград : ИД РОС-ДОАВК, 2016. С. 73–79.
205. Древняя синагога в Херсонесе Таврическом: Материалы и исследования Причерноморского Проекта 1994–1998 гг. / Золотарев М. И., Коробков Д. Ю., Ушаков С. В., Макленнан Р.,

- Оверман А., Оливье Дж. Эдвардс. М.; Севастополь : Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2013. Т. 1. 520 с.
206. Дубинина В. С. «Будничные» проблемы повседневной истории: о ее дефицитах и положении среди других направлений. Беседа с проф. Альфом Людке о развитии Alltagsgeschichte // Социальная история. Ежегодник. 2007. М.: РОССПЭН, 2008. С. 55–66.
207. Дьячков С. В. Раскопки XIV продольной улицы в портовом районе Херсонеса Таврического // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. С. 141–146.
208. Епифанович С. Л. Материалы к изучению жизни и творений преп. Максима Исповедника. К., 1917. 222 с.
209. Ешевский С. В. Женщина в средние века в Западной Европе. М. : Изд-е К. Солдатенкова, 1870. 711 с.
210. Житие и перенесение (мощей) св. Климента в рус. пер., из рукописи Румянцевского музея // Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865. С. 327–342.
211. Житие Мефодия // Сказания о начале славянской письменности / вступ. ст., пер., коммент. Б. Н. Флори. М. : Наука, 1981. С. 93–173.
212. Житие с перенесением мощей св. Климента // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1442–1457.
213. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Т.Э. Саргсян, С.Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Харьков : Антиква, 2012. Т. 1. 416 с.
214. Жития Кирилла и Мефодия. М.; София : Наука и Искусство, 1986. 268 с.
215. Жития Константина и Мефодия; Житие Константина Философа (по рукописи 1469 г.) // Труды Славянской комиссии Т. 1: Лавров П. А.

Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930. С. 39–66.

216. Жития свв. епископов Херсонских в грузинской минее // Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Т.Э. Саргсян, С.Б. Сорочан, А. К. Шапошников. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Харьков : Майдан, 2012. Т. 1. С. 92–101.
217. Жития святых епископов Херсонских // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1255–1281.
218. Жития святых Ефрема, Василея, Евгения, Агафодора, Елпидия, Еферия и Капитона в Супрасльской рукописи // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. М., 1911. Вып. 2. С. 158–161.
219. Жития святых по изложению святителя Димитрия, митрополита Ростовского. Барнаул : Издательство прп. Максима Исповедника, 2003–2004. Март. 399 с.
220. Забелин И. Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Кн. 1. Государев двор или дворец. Новосибирск : Наука, 1990. 225 с.
221. Завадская И. А. Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов // МАИЭТ. Симферополь, 2005. Вып. 11. С. 258–288.
222. Завадская И. А. К дискуссии о религиозной принадлежности раннего храма комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Симферополь, 1999. С. 59–67.
223. Завадская И. А. Концепции христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии // МАИЭТ. Симферополь, 2007. Вып. 13. С. 430–467.

224. Завадская И. А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «базилика 1935 года» в Херсонесе // МАИЭТ. Симферополь, 1996. Вып. 5. С. 94–105.
225. Завадская И. А. Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. Симферополь, 2003. Вып. 10. С. 402–426.
226. Завадская И. А. Християнство у ранньовізантійському Херсонесі (за культовими пам'ятками): Автореф. ...дисс. канд. ист. наук / 07.00.02 — всеобщая история. К., 2000. 26 с.
227. Завадская И. А. Хронология памятников раннесредневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. Симферополь, 2000. Вып. 7. С. 77–99.
228. Завадская И. А. Этапы христианизации Херсонеса // Сходознавство. К., 2000. № 9–10. С. 179–184.
229. Зайчик А. Ш., Чурилов Л. П. Цинга и действие мегадоз витамина С // Основы патохимии. СПб., 2000. С. 375–379.
230. Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. К. : Наукова Думка, 1973. 262 с.
231. Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. М. : АН СССР 1951. № 16. 262 с.
232. Золотарев М. И., Хапаев В. В. Херсонесские святыни. Севастополь : Каламо-пресс, 2002. 158 с.
233. Золотарев М. И., Ушаков С. В. Отчет о раскопках в северо-восточном районе Херсонеса в 2004 году. Севастополь, 2005 // Архив ИА НАНУ. Д. № 2004/67. Л. 1–32.
234. Золотарев М. И., Коробков Д. Ю. Новое о епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р. Х. // Церковная археология. СПб., 1998. Вып. 4. С. 65–72.
235. Золотарев М. И. Иудейская диаспора в Северном Причерноморье в первые века н.э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Запорожье, 1999. С. 103–107.

236. Золотарев М. И. Ранние этапы градостроительства в Херсонесе Таврическом // Х. сб. Севастополь, 1998. Вып. 9. С. 26–36.
237. Золотарев М. И. Отчет о раскопках в северо-восточном районе Херсонеса в 1978 г. // Архив НЗХТ. Д. № 2051. Л. 1–6.
238. Золотрев М. И., Коробков Д. Ю. О епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV в. по Р.Х. // Православные древности Таврики. Сб. ст. К., 2002. С. 71–73.
239. Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические исследования в музеях. Л. : Изд. ГМИРиА, 1988. С. 3–14.
240. Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. К. : Наукова думка, 1991. С. 8–29.
241. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. К. : Институт археологии НАНУ, 1994. 180 с.
242. Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.) К. : Институт археологии НАНУ, 2000. 180 с.
243. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического в I–IV вв. н.э. К. : Наукова думка, 1982. 144 с.
244. Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в.) К. : Институт археологии НАНУ, 1998. 200 с.
245. Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического первых веков нашей эры (по материалам некрополя) // Материалы к этической истории Крыма VII в. до н.э. – VII в. н.э. К. : Наукова думка, 1987. С. 78–101.
246. Зубарь В. М., Седикова Л. В. История археологических исследований и некоторые итоги изучения южного района Херсонеса-

Херсона // Сугдейский сборник. К.; Судак : Академперіодика, 2008.

Вып. 3. С. 636–667.

247. Зубарь В. М., Рыжев С. Г. Отчет о раскопках Херсонесского некрополя в 1975 г. // Архив НЗХТ. Д. № 1778. Л. 15–17.
248. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсона-Херсонеса и его округи. Т. 1 (1914 – начало 60-х гг. XX века); Т. 2 (60-е гг. XX в. – 2005) // МАИЭТ. Supplementum. Вып. 6. Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения НАНУ, 2009. 496 с.
249. Зубарь В. М. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь : Таврия плюс, 2001. Вып. 2. С. 118–132.
250. Зубарь В. М. Отчет о раскопках западного некрополя Херсонеса в 1987 г. // Архив НЗХТ. Д. № 2741. Л. 3–13.
251. Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Харьков : Майдан, 2004. С. 588–599.
252. Иванов Т. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България // Археология. 1971. Кн. 1. С. 23–26.
253. Иванов С. А. Византийская религиозная миссия X–XI вв. с точки зрения византийцев // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. М. : Российская политическая энциклопедия, 2000. № 3. С. 67–77.
254. Иванов С. А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина? М. : Языки славянской культуры, 2003. 376 с.
255. Иванов А. В. Антропологические материалы из раскопок часовни в квартале X «б» Херсонеса 1996 г. // X. сб. Севастополь, 1998. Вып. 9. С. 253–265.
256. Иванов А. В. Антропологический материал из некрополя на Северном берегу Херсонеса Таврического // Вестник антропологии. М., 2007. Вып. 15. Ч. 2. С. 300–309.

257. Иванов А. В. Население византийского Херсонеса по данным антропологии // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1627–1639.
258. Иванов А. В. Палеоантропология Крыма. Первоисследователи // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси – Украины. Материалы междунаrod. науч. конф. К.; Судак, 2002. С. 114–115.
259. Иванов А. В. Этнические процессы в Юго-Западной Таврике X–XIII вв. и антропологические характеристики населения городских центров региона // Вестник антропологии. М., 2004. С. 108–113.
260. Иванов А. В. Население античного Херсонеса Таврического – византийского Херсона по данным антропологии. Севастополь : Альбатрос, 2016. 352 с.
261. Иванов Г. Ю. История подагры // Школа подагры. URL: <http://www.rheumo.ru/gout/233-istoriya-podagry.html> (Дата звернення: 20.10.2012).
262. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический / ИТУАК. 1912. № 46. 276 с.
263. Иванов К. А. Многоликое средневековье. М. : Алетея, 1996. 432 с.
264. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье // ИГАИМК. М.-Л., 1934. Вып. 91. 73 с.
265. Ильясова А. В. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. №982. Сер. : Історія. Вип. 44. С. 33–34.
266. Иоанн Малала. Хронография / Пер. с греч. Л. А. Самугкиной // Формы исторического сознания от поздней античности до эпохи Возрождения (Исследования и тексты). Сборник научных трудов памяти К. Д. Авдеевой. Иваново : Ивановский гос. ун-т, 2000. 220 с.
267. Ионин Л. Г. Противоречия созерцательного рационализма // Вопросы философии. 1986. № 3. С. 91–100.

268. Иордан. *Getica*. § 36-39 // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1236–1237.
269. История Византии: в 3 т. / Отв. ред. С. Д. Сказкин. М. : Наука, 1967. Т. 2. 1967. 427 с.
270. История средневековой медицины. Вып. 1-2. / Под ред. С. Ковнера. К : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира В. И. Завадского, 1893. 635 с.
271. История частной жизни / Под общей ред. Ф. Арьеса и Ж. Дюби. Т. 1: От Римской империи до начала второго тысячелетия; под ред. П. Вейна / Поль Вейн, Питер Браун, Ивон Тебер, Мишель Руш, Эвелин Патлажан; пер. с фр. Т. Пятницыной (предисловие, введение, гл. 1 и 2) и Г. Беляевой (гл. 3, 4 и 5, библиография), под ред. В. Михайлина. М. : Новое литературное обозрение, 2017. 800 с.
272. Історія повсякденності: теорія та практика // Матеріали Всеукр., наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р.). Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. 246 с.
273. Кулаковский Ю. А. К истории Готской епархии в Крыму в VIII в. // ЖМНП. СПб., 1898. № 2. Ч. 315. Февр. Отд. науч. С. 173–202.
274. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.). Харьков : Бизнес Информ, 1996. 212 с.
275. Кадеев В. И., Романчук А. И. Раскопки в портовом квартале Херсонеса // АО. 1971. М. : Наука, 1972. С. 373–374.
276. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века нашей эры. Харьков : Вища школа, 1981. 143 с.
277. Кадеев В. И. Исследования в портовой части Херсонеса // АО. 1968. М. : Наука, 1969. С. 286–287.
278. Каждан А. П. Два дня из жизни Константинополя. СПб. : Алетея, 2002. 189 с.
279. Каждан А. П. Византийская культура. М. : Наука, 1968. 233 с.

280. Карейша Д. В. Археологические исследования вокруг Керчи, Севастополя и на Таманском полуострове (1846-1847) // ЖМНП. СПб., 1848. Т. 21. № 3. С. 425–450.
281. Карейша Д. В. Об археологических раскопках близ древних Пантикапея, Фанагории и Херсонеса (1845-1846): Извлечения из отчета Д. В. Карейши // ЖМНП. СПб., 1846. Т. 16. № 11. С. 248-310.
282. Карпов А. Ю. Несколько замечаний к Слову о преп. Евстратии Постнике // Россия и христианский Восток. М., 1997. Вып. 1. С. 7-16.
283. Кекавмен. Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века / Подготовка текста, введ., пер. с греч. и коммен. Г. Г. Литаврина. СПб. : Из. Алетейя, 2003. 712 с.
284. Кленина Е. Ю., Бернацки А. Б. Отчет о раскопках квартала LV с пятиопсидным храмом в западной части Херсонесского городища в 2004 году. Севастополь, 2005 // Архив ИА НАНУ. Д. № 2004/191. Л. 1–30.
285. Кленина Е. Ю., Бернацки А. Б. Отчет о раскопках квартала LV с пятиопсидным храмом в западной части Херсонесского городища в 2003 году // Архив ИА НАНУ. Д. № 2003/113. Л. 29–34.
286. Кленина Е. Ю., Бернацки А. Б. Отчет о раскопках пятиопсидного храма и прилегающей территории в западной части Херсонесского городища // Архив ИА НАНУ. Д. № 2002/52. Л. 29–32.
287. Кленина Е. Ю., Бернацки А. Б. Отчет о раскопках городского квартала 60 в западной части Херсонесского городища в 2007 году. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2007/44. Л. 133–140.
288. Кленина Е. Ю. Бернацки А. Б. Отчет о раскопках городского квартала 60 в западной части Херсонесского городища в 2006 году. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2006/172. Л. 47–55.
289. Кленина Е. Ю. Хронология христианских памятников на участке Западной базилики // Культовые памятники в мировой культуре. Севастополь, 2004. С. 52–53.
290. Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. М. : Наука, 1988. 368 с.

291. Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. М., 1992. № 3. С. 47–56.
292. Козлова Н. Н. Повседневность // Современная западная философия. М., 1998. С. 318–319.
293. Кленина Е. Ю. Бернацки А. Б. Отчет о раскопках 60 квартала в западной части Херсонесского городища в 2005 году // Архив ИА НАНУ. Д. № 2005/113. Л. 50–54.
294. Колесникова Л. Г. Храм в портовом районе (раскопки 1963-1965 гг.). // ВВ. М., 1978. Т. 39. С. 162–165.
295. Колесникова Л. Г. Раннехристианская скульптура Херсонеса // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. К. : Наукова думка, 1974. С. 58–60.
296. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 15. С. 46–56.
297. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2008. 112 с.
298. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. К., 2007. № 1. С. 174–184.
299. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1523–1524.
300. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. М. : Наука, 1991. 498 с.
301. Константин Парфирородный. История города Херсона [об управлении государством, глава 53] // ЗООИД. Одесса, 1848. Т. 2. С. 158–298.

302. Коробков Д. Ю. От язычества к христианству, от синагоги к церкви? // Херсонес Таврический у истоков мировых религий. Материалы научной конф. Севастополь, 2001. С. 72–75.
303. Коробков Д. Ю. Вновь об иудейских сюжетах в декоре античных светильников // Проблемы религий стран Черноморско-Средиземноморского региона. Севастополь : Краков, 2001. С. 149–158.
304. Коробков Д. Ю. Об особенностях планировки здания позднеантичной синагоги в Херсонесе // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Севастополь, 2001. С. 25–31.
305. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе. // Архив НЗХТ. Д. № 1. Л. 4-10.
306. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1893 г. // ОАК за 1893 г. СПб., 1895. С. 54-68.
307. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет за 1903 год // Архив НЗХТ. Д. № 12. Л. 1–15.
308. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет за 1905 год // Архив НЗХТ. Д. № 14. Л. 1–8.
309. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет за 1906 год // Архив НЗХТ. Д. № 15. Л. 1–10.
310. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году // ИАК. СПб., 1905. Вып. 16. С. 37-110.
311. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 году // ИАК. СПб., 1907. Вып. 25. С. 67-171.
312. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1901 году // ИАК. СПб., 1902. Вып. 4. С. 51-119.
313. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1888 г. // ОАК за 1888 год. СПб., 1891. С. 113–119.
314. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1898 г. // Архив НЗХТ. Д. № 7. 123 л.

315. Кром М. М. Историческая антропология: Учебное пособие СПб : Издательство европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. 207 с.
316. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. СПб.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. С. 7–14.
317. Кулаковский Ю. А. К истории Боспора Киммерийского в конце VI века // ВВ. СПб., 1896. Т. 3. С. 1–17.
318. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. К. : Стилос, 2002. 224 с.
319. Культура Византии IV — первая половина VII в. / Под ред. З. В. Удальцовой, Г. Г. Литаврина. М. : Наука, 1984. 633 с.
320. Культура Византии. Вторая половина VII—XII вв. / Под ред. З. В. Удальцовой, Г. Г. Литаврина. М. : Наука, 1989. 678 с.
321. Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты. Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. 270 с.
322. Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город: Антиохия в IV веке. Л. : Изд-во Ленинградского университета ун-та, 1962. 286 с.
323. Кутайсов В. А. Раскопки античного бассейна в Херсонесе // АО 1979 г. М. : Наука, 1980. С. 295.
324. Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса // СА. М., 1983. № 1. С. 155–169.
325. Кучма В. В. Принципы осады и обороны городов в письменной полемологической традиции // ВВ. М., 2011. Т. 70 (95). С. 7–24.
326. Кучма В. В. NOMOS STRATIOTIKOS (К вопросу о связи трех памятников византийского военного права) // Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. СПб. : Алетейя, 2001. С. 409–422.
327. Кучма В. В. «Византийский Аноним VI века»: основные проблемы источников и содержания // ВВ. М., 1980. Т. 41. С. 78–91.
328. Кучма В. В. «Тактика Льва» в исторической литературе (историографический обзор) // ВВ. М., 1969. Т. 30. С. 153–165.

329. Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. СПб. : Алетейя, 2001. 426 с.
330. Кучма В. В. Оборонительные сооружения Херсонеса Таврического в свете установок «Тактики Льва» // АДСВ. Свердловск, 1965. Вып. 3. С. 148–163.
331. Кучма В. В. Очерк античной военно-теоретической литературы // Военная организация Византийской империи. СПб., 2001. С. 14–17.
332. Кучма В. В. Принципы осады и обороны городов в письменной полемологической традиции // ВВ. 2010. Т. 69 (94). С. 95–113.
333. Двойченко П. А. Черноморские землетрясения в Крыму. Симферополь : Крымгосиздат, 1928. 26 с.
334. Лавров П. Житие и перенесение мощей св. Климента (Италийская легенда. *Vita cum Translatione S. Clementis*) // Книга для чтения по истории средних веков под ред. П. Г. Виноградова. Изд. 4-е. М., 1912. Вып. 2. С. 215–221.
335. Лавровский П. Итальянская легенда. Критический обзор исследований и мнений о ней // ЖМНП. СПб., 1886. Ч. 246. Июль. С. 17–59.
336. Латышев В. Житие преп. Феодора Студита в мюнхенской рукописи № 467 // ВВ. СПб., 1915 (1914). Т. 21. Вып. 3-4. С. 258–304.
337. Латышев В. В. Жития свв. епископов Херсонских: (Исследования и тексты) // Записки Имп. Академии наук по историко-филологическому отделению. Сер. 8. Т. 8. № 3. СПб., 1906. С. 1–82.
338. Латышев В. В. Заметки к агиологическим текстам. К Житиям свв. епископов Херсонских // Известия Отдела русского языка и словесности АН. СПб., 1908. Т. 13. С. 93–120.
339. Латышев В. В. Об острове св. Эферия // ЖМНП. СПб., 1899. Май. С. 73–87.
340. Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василея, Капитона и иных с ними / Пер. с греч. В. В. Латышева // ИАК. СПб., 1907. Вып. 23. С. 108–112.

341. Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России // ИАК. СПб., 1906. Вып. 18. С. 121–123.
342. Латышев В. В., Кекелидзе К. Житие свв. епископов херсонских в грузинской минее // ИАК. СПб., 1913. Вып. 49. С. 36–80.
343. Латышева А. В. Раннесредневековые храмы Херсона: опыт реконструкции // Дриновський збірник. Харків; Софія : Академічне видавництво імені проф. Марина Дринова, 2012. Т. 5. С. 164–178.
344. Латышева О. В. К типологии культовых зданий византийского Херсона (VI–X вв.) // Сіверщина в контексті історії України: матеріали шостої наук.-практ. конф. (17–18 трав. 2007) : 36. наук. пр. Суми, 2007. С. 40–44.
345. Ле Руа Ладюри Е. Застывшая история // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. М., 1993. Вип. 2. С. 157–158.
346. Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории / А. О. Чубарьян и др. М. : Европейский университет 1996. С. 186–199.
347. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. СПб. : Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств, 2002. 320 с.
348. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и его сына Феофилакта (Годы от Р.Х 396–399) / Пер. с греч. : В. И. Оболенский и Ф. А. Терновский, М. : Университетская типография (М. Катков) на Страстном бульваре, 1887. 582 с.
349. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. : В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского, с предисл. О. М. Бодянского. М. : Университетская типография (М. Катков), на Страстном бульваре, 1884. 370 с.
350. Липшиц Е. Э. Очерки истории византийского общества и культуры: VIII – первая половина IX в. М.; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 481 с.

351. Литаврин Г. Г. Киево-Печерский патерик о работоторговцах-иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника // Славяне и их соседи. М., 1994. Вып. 5. С. 66–82.
352. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы. СПб. : Алетея, 192 с.
353. Литовченко А. М. «Стратиграфия мозаики»: технологии настила храмов византийского Херсона // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. Владимира Ивановича Кадеева / Отв. ред., вступ. ст. С. В. Дьячков; ред., предисл. С. И. Посохов; ред. С. Б. Сорочан. Харьков : ООО НТМТ, 2015. С. 126–130.
354. Литовченко А. М. Алтарная преграда как элемент внутреннего убранства базилики (по материалам византийского Херсона) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX междунар. науч. конф. (Харьков, 30–31 окт. 2014 г.). Харьков, 2014. С. 67–68.
355. Литовченко А. М. О скульптуре культовых памятников средневекового Херсона // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. [65-а] Міжнар. наук. конф. молодих вчених (м. Харків, 20 квіт. 2012 р.). Харків, 2011. С. 142–143.
356. Литовченко А. Н., Фомин М. В., Чекаль А. Г. Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса-Херсона // Сугдейский сборник. К.; Судак, 2012. Вып. 5. С. 142–151.
357. Лиутпранд Кремонский. Антаподосис; Книга об Оттоне; Отчет о посольстве в Константинополь / Изд. И. В. Дьяконова. М.: SPSL; Русская панорама, 2006. 192 с.
358. Лопарев Х. М. Греческие жития святых VIII–IX вв. Ч. 1. Пг., 1914. 568 с.
359. Лопарев Хр. Агиография VIII–IX вв. как источник византийской истории (Речь произнесенная перед защитой диссертации «Греческии жития святых VIII–IV вв.») // Византийское обозрение. Юрьев, 1916. Т. 2. Вып. 1. С. 167–176.

360. Лопарев Х. М. Моя биография. Материалы для моей биографии.
// Подорожник: краеведческий альманах. Вып. 11 / Ред.-сост. В. К. Белобородов. Тюмень: Мандр и Ка, 2009. С. 21-35.
361. Лопарев Хр. М. Византийские жития святых VIII–IX веков // ВВ. (1911) 1913. Т. 18. Вып. 1–4. С. 7–14.
362. Лосицкий Ю. Г. Византийские базилики Херсонеса // Археологія. К., 1991. № 2. С. 83–98.
363. Лосицкий Ю. Г. Об изучении типологической эволюции монументальных архитектурных сооружений средневекового Крыма // Археологія. К., 1990. № 2. С. 33–47.
364. Лосицкий Ю. Г. О доминантном каркасе застройки средневекового Херсонеса // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: Материалы конф. К.; Судак, 2002. С. 167–169.
365. Лосицький Ю. Г. Головні етапи розвитку архітектури Криму V–XV століть // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва АМУ. К. : ВДА+С, 2006. Вип. 3. Ч. 2. С. 77–94.
366. Лосицький Ю. Г. Питання обґрунтування архітектурних реконструкцій мурованих храмів Херсонеса // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. / Ін-т проблем сучас. мистец. АМУ. К. : Вид. дім А+С, 2005. Вип. 2. С. 106–113.
367. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / Пер. с англ. и с нем. К А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с передисл. С. В. Журавлева. М. : РОССПЕН; Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.
368. Людтке А. «История повседневности» в Германии после 1989 года // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. Вып. 2. М. : РГГУ, 1999. С. 117–126.

369. Людке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник 1998/99. М., 1999. С. 77–100.
370. Люттвак Э. Стратегия Византийской империи. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке; Университет Дмитрия Пожарского. 664 с.
371. Маврикий. Стратегикон / Изд. подг. В. В. Кучма. СПб. : Алетейя, 2004. 245 с.
372. Макарий, митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Ч. 1. М., Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. 1341 с.
373. Мак-Каркадейл Ч. Убранство жилого интерьера от античности до наших дней. М. : Искусство, 1990. 248 с.
374. Марк Витрувий Поллион. Об архитектуре. 10 книг / Пер. с лат. Г. П. Поляковой, Н. Ф. Дератини, А. В. Мишулиной. Ред. и введ. А. В. Мишулиной. Л. : Изд-во Всесоюз. Академии архитектуры, 1936. 331 с.
375. Маркевич А. И. Летопись землетрясений в Крыму // Черноморские землетрясения 1927 года и судьбы Крыма. Симферополь: Крымгосиздат, 1928. С. 64–73.
376. Марцеллин Комит. Хроника (перевод и комментарий) / Изд. подг. Н. Н. Болгов и колл. Белгород: БелГУ, 2010. 380 с.
377. Медик Х. Микроистория // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. М., 1994. Т. 2. Вып. 4. С. 193–202.
378. Меликсет-Бек Л. М. Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь акад. И. А. Орбели. М.; Л., 1960. С. 1–13.
379. Меликсет-Бек Л. М. Армянские источники о Херсонесе // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.

Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии. К., 1965. С. 178–179.

380. Мелишина Н. А. Повседневность провинциального дворянства второй половины XVIII — середины XIX вв. (на материалах Центральноевропейских и Средневожских губерний России) / 07.00.02 — Отечественная история: Автореф. дисс. доктора исторических наук. Казань, 2012. 29 с.
381. Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. Л.: Музей религии и атеизма, 1978. С. 128–131.
382. Миллер Т. Благотворительные учреждения // Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Том 3. Вып. 1. Харьков, 2014. С. 654–663.
383. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2008. 567 с.
384. Михалицын П. Е. От Мельпомены ко Христу: судьба античного театра в Византии // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. Харьков, 2015. Вып. 3. С. 192–234.
385. Могаричев Ю. М. К вопросу о раннесредневековых иудейских общинах в Крыму // Х. сб. Симферополь, 2003. Вып. 12. С. 287–288.
386. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Харьков, 2012. Т. 1. 416 с.
387. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М.: Восточная литература, 1996. 222 с.

388. Мохов А. С. Регулярные контингенты византийских фем в VIII–IX вв // Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия: Тезисы докладов XXI Всероссийской научной сессии византинистов. Белгород, 2016. С. 152.
389. Моця К. О. Воєнне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV - на початку XII ст. Дис. канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. К., 2016. 256 с.
390. Моця К. О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини // Археологія. К., 2006. № 4. С. 52–59.
391. Мурзакевич Н. М. Некоторые пояснения // ЗООИД. Одесса, 1868. Т. 7. С. 132-134.
392. Назарова Т. А. Краниологический материал из склепов с некрополя Херсонеса // Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма. К., 1990. С. 26–31.
393. Наследие византийского Херсона / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залеская и др. Севастополь: Телескоп; Остин: ИКА Техас. ун-та, 2011. 708 с.
394. Науменко В. Е. От фемы Климатов к феме Херсон: особенности византийской военно-административной модели в Таврике в середине IX – начале X в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2014: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств / Отв. ред. Т. Н. Джаксон. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2016. С. 475-507.
395. Никифора, патриарха Константинопольского, Краткая история со времени после царствования Маврикия / Пер. Е. Э. Липшиц // ВВ. М., 1950. Т. 3 (28). С. 349–387.
396. Николаенко Г. М. Херсонесская округа в I в. до н.э. – IV ст. (По материалам Гераклеяского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1988. С. 203–211.

397. Николаенко Г. М. Исследования на Гераклейском полуострове // АО. 1984. М. : Наука, 1986. С. 281.
398. Никонов А. А. Землетрясения XVII века в Восточном Крыму // Известия АН СССР. Физика Земли. М., 1986. № 6. С. 79–85.
399. Никонов А. А. Землетрясения в легендах и сказаниях // Природа. М., 1983. № 11. С. 73–78.
400. Никонов А. А. Сильные землетрясения и сейсмический потенциал Западно-Крымской (Севастопольской) очаговой области // Физика Земли. М., 1994. № 11. С. 20–31.
401. Никонов А. А. Цунами на берегах Черного и Азовского морей // Физика земли. М., 1997. № 1. С. 86–96.
402. Никонов А. В поисках неизвестного землетрясения // Знание - сила. М. 1987. № 10. С. 32–39.
403. Никонов А. А. Землетрясения. Прошлое, современность, прогноз. М. : Знание, 1984. 192 с.
404. Никонов А. А. Крымские землетрясения 1927 года и неизвестные явления на море // Природа. М., 2002. № 9. С. 13–20.
405. Никонов А. А. Сейсмический потенциал Крымского региона: сравнение существующих карт и параметров реальных событий // IV Науково-технічна конференція «Будівництво в сейсмічних районах України». Доповіді. Ялта, 18–21 травня 1999 р. Ялта, 1999. С. 181–186.
406. Могаричев Ю. М. К вопросу о Житиях первых херсонских епископов // Судакский сборник. К. : Судак, 2010. Вып 4. С. 16–47.
407. О стратегии: Византийский военный трактат VI века / Изд. подг. В. В. Кучма. СПб. : Алетейя, 2007. 160 с.
408. Оболенская С. В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. М. : Наука, 1990. С. 182–198.
409. Оверман Э., Макленнан Р., Золотарев М. И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического // Археологія. К., 1997. № 1. С. 58–60.

410. Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. *Byzantina Ucrainensia*. Том 3. Вып. 1. Харьков, 2014. 516 с.
411. Олексієнко М. Візантійська адміністрація Херсона. Каталог печаток. Paris : АСНСВуз, 2012. 368 с.
412. Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я: Навчальний посібник. К. : Альтерпрес, 2007. 149 с.
413. Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты // Труды Московского нумизматического общества (отд. отт.). 1905. Т. 3. Вып. 2. 17 с.
414. Орлов К. К. Раскопки между «храмом 1958 г.» и «храмом 1897 г.». Отчет о раскопках на участке античного театра в Херсонесе в 1973–1974 гг. // Архив НЗХТ. Д. № 1682/1. Л. 1–12.
415. Оустерхаут Р. Византийские строители / Пер. Л. А. Беляева; ред. и коммент. Л. А. Беляев, Г. Ю. Ивакин. К.; М.: Корвин пресс, 2005. 332 с.
416. Піоро І. С. Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія. К., 1997. № 2. С. 123–128.
417. Пандель Г. Ю. Повседневная история как новый жанр историографии // Гісторыя штодзённасці і права чалавека: матэрыялы міжнар. канф., Мінск, 1–5 снеж. 1999 г. / Уклад. : П. Садоўскі, М. Тэлюс. Мінск : Тэхналогія, 2000. С. 73–87.
418. Панонски легенди: Житие Константина // Сказания о начале славянской письменности / Вступ. ст., пер., коммент. Б. Н. Флори. М, 1981. С. 70-92, 105-142.
419. Парани М. Ткани и одежда // Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. *Byzantina Ucrainensia*. Т. 3. Вып. 1. Харьков, 2014. С. 411–425.

420. Пархоменко М. В. Варвари чи ромеї? До питання про етнічний склад населення кримського Херсонесу-Херсону за доби середньовіччя // Друга Міжнародна наукова конференція «Крим в історії України». К., 2015. С. 23–24.
421. Пархоменко М. В. К вопросу о локализации больницы в византийском Херсоне // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков, 2010. С. 89–90.
422. Пархоменко М. В. Медицина в византийском Херсоне // Медицина в художніх образах: статті / Донец. нац. мед. ун-т ім. Горького. Донецьк, 2011. Вип. 8–9. С. 257–268.
423. Пархоменко М. В. О влиянии христианства на повседневную жизнь Херсонеса V-X // Материалы круглого стола молодых ученых «Место религии в истории общества» (9 дек. 2004 г.). Харьков, 2006. С. 15–25.
424. Пархоменко М. В. О медицинских инструментах в средневековом Херсоне // Классическая и византийская традиция, 2009: Материалы III междунар. науч. семинара / Белгород. гос. ун-т. – Белгород, 2009. С. 163–167.
425. Пархоменко М. В. Представление ромеев о расположении идеального дома в Византии // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО НТМТ, 2015. С. 135–139.
426. Пархоменко М. В. Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 939. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 6–11.
427. Пархоменко М. В. Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1087. Сер.: Історія. Вип. 47. С. 69–81.

428. Пархоменко М. В., Хричов С. О., Шуліченко А. Д. Візантія стає ближчою, або Що під мантиєю у «Василевса»? // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012 № 1006. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 151–154.
429. Пархоменко М. Жилой дом раннесредневекового Херсонеса // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р.) / Інститут археології НАН України. Чернігів, 2006. С. 127–129.
430. Пархоменко М. К вопросу о качестве жизни византийских горожан: постановка проблемы (на примере Херсонеса / Херсона) // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». 28–29 листопада 2013 р. Харків, 2013. С. 58–62.
431. Пархоменко М. К вопросу о медицине в византийском Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 265–267.
432. Пархоменко М. Место чина христианского погребения в повседневной жизни раннесредневекового Херсонеса // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої перемоги. Вип. 3. Ч. 1. Гуманітарні науки. К., 2005. С. 117–118.
433. Пархоменко М. О неканонической деятельности христианской общины в византийском Херсонесе // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної конференції молодих вчених 29 квітня 2007 р. Харків, 2007. С. 215–217.
434. Пархоменко М. О неканонических жертвоприношениях раннесредневекового Херсонеса // Мир Византии : Материалы международ. науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт. 2006 г.). Белгород, 2007. С. 150–156.

435. Пархоменко М., Ткаченко О. Об'єднані Візантією в книгарні «Є» // АПВВІ. 2012. Вип. 15. С. 263–268.
436. Пархоменко М. Погребальний обряд раннесредневекового Херсонеса // Иресиона. Античный мир и его наследие. Белгород, 2006. Вип. 3: Материалы III Междунар. науч. семинара к 130-летию Белгородского государственного университета и к 20-летию кафедры всеобщей истории БелГУ. С. 69–74.
437. Пархоменко М. В. Идеальная среда обитания по-византийски: стандарты городской экологии ромеев // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Гл. ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков : Майдан, 2015. Вип. 3. С. 174–190.
438. Пархоменко М. В. О медицине в византийском Херсонесе - Херсоне // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер.: Історія. Вип. 44. С. 40-52.
439. Пархоменко М. В. О раннесредневековой жилой застройке в северо-восточном и северном районах Херсонеса-Херсона // Стародавнє Причорномор'я / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова та ін. Вип. 11: Матеріали XI читаннь пам'яті проф. П. Й. Каришковського та міжнар. конф., Одеса, 11–13 берез. 2016 р. Одеса, 2016. С. 420–426.
440. Пархоменко М. В. Одежда жителей византийского Херсона // Кондаковские чтения III : Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь : Материалы III Международ. науч. конф., г. Белгород, 8–9 окт. 2010 г. Белгород, 2010. С. 138–146.
441. Пархоменко М. В. К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса-Херсона // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международ. науч. конф., посвященной 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4-5 ноября 2016 г.). Харьков, 2016. С. 62–63.
442. Пархоменко М. В. О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV–IX вв.) // АПВВІ. Харків, 2008. Вип. 12. С. 43–56.

443. Пархоменко М. В. Одяг городян ранньсередньовічного Херсонесу-Херсону в контексті візантійської традиції // Історія та географія. Збірник наукових праць. Харків, 2017. № 54. С. 103-109.
444. Пархоменко М.В. «Варвари чи ромеї». До питання про роль варварського компоненту в етнічному складі населення ранньовізантійського Херсонеса-Херсона // Дриновський збірник. Софія – Харків, 2017. Т. 10. С. 175-180.
445. Патерик Києво-Печерський / Перекл. та прим. І. Жиленко. К., 2001. 348 с.
446. Патмосская рукопис // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 1. Харьков : Антиква, 2012. С. 28–36.
447. Патриарх Никифор. Краткая история // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1333–1342.
448. Петров А. Письмо Анастасия Библиотекаря (Новый источник по Кирилло-Мефодиевскому вопросу) // ЖМНП. СПб., 1893. № 1. С. 183–193.
449. Петрухин В. Я. Евстратий Постник и Вильям из Норича — две «пасхальные» жертвы // Праздник — обряд — ритуал в славянской и еврейской культурной традиции. М. : Сэфер, 2004. С. 84–103.
450. Письма Папы Мартина // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1295–1296.
451. Письмо Анастасия библиотекаря епископу Гаудериху // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1429–1442.
452. Пищулина Н. О. О традициях погребения в Херсонесе–Херсоне // Уваровские Таврические чтения «Древности Юга России». Тез. докл. и

сообщ. междунар. науч. конф. (Севастополь, 12–16 сент.).

Севастополь, 2016. С. 37–38.

453. Плаксина Э. Б. История костюма. Стили и направления. М. : Академия, 2004. 224 с.
454. Погорелая В. В. Остров Св. Эферия // Древнейшие государства на территории СССР. М. : Наука, 1985. С. 188–198.
455. Полиэн. Стратегемы / Под общей ред. А. К. Нефедкина. СПб. : Евразия, 2002. 608 с.
456. Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Отечественная история. М., 2000. № 3. С. 125–133.
457. Поляковская М. А., Чекалова А. А. Византия: быт и нравы. Свердловск : Изд-во УрГУ, 1989. 301 с.
458. Пономорев Л. Ю. Северо-восточная часть Керченского полуострова: памятники и находки IV–VII и второй половины X–XIII веков (материалы к составлению археологической карты) // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / Отв. ред. В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева. Калининград : ИД РОС-ДОАВК, 2016. С. 183–202.
459. Попов И. И. Землетрясения в Крыму и прилегающих к нему частях Черного моря // Геология СССР. М. : Недра, 1969. Вып. 8: Крым. С. 447–459.
460. Производство археологических раскопок в Херсонесе // ОАК за 1896. Архив Института истории материальной культуры Академии наук СССР. Фонд АК. Д. № 4/1896. Л. 176.
461. Прокопий Кесарийский. Война с готами // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1240–1241.
462. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках / Пер. С. П. Кондратьев. М.: Арктос. 1996. 167 с.
463. Прокопий Кесарийский. О постройках / Пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. М., 1939. № 4. С. 203–298.

464. Пространное Житие св. Константина / Кирилла. 869-882 гг. // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1408–1429.
465. Пространные или так называемые Паннонские жития свв. Кирилла и Мефодия // Книга для чтения по истории средних веков под ред. П. Г. Виноградова. Изд. 4-е. М., 1912. Вып. 2. С. 135–182.
466. Пустовитенко Б. Г. Кульчицкий В. Е., Горячун А. В. Землетрясения Крымско-Черноморского региона (инструментальный период наблюдений). К. : Наукова думка, 1989. 192 с.
467. Пустовитенко Б. Г., Кульчицкий В. Е., Каменобродский А. Г. Об изучении исторических землетрясений Крыма // Сейсмологический бюллетень Украины за 1992 г. Симферополь : Изд. ИГ НАНУ, КЭС, 1995. С. 104–111.
468. Пустовитенко Б. Г., Кульчицкий В. Е. Особенности проявления сейсмических событий в Крыму // Геофизический сборник. М., 1975. № 67. С. 55–62.
469. Пушкарева Н. Л. История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник. 2007. М. : РОССПЭН, 2008. С. 9–54.
470. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. М., 2004. № 5. С. 3–19.
471. Пятышева Н. В. К вопросу об этническом составе населения Херсонеса в I–VI веках н.э. // Античное общество. М. : Наука, 1967. С. 183–187.
472. Пятышева Н. В. Раскопки Государственного Исторического музея в Херсонесе в 1946–1948 гг. / Археологические исследования на юге Восточной Европы. М.: ГИМ, 1974. С. 72–83.
473. Пятышева Н. В. «Земляной путь» рассказа о походе Владимира на Корсунь // СА. М., 1964. № 3. С. 104–114.
474. Рабинович А, Седикова Л. В., Ханнеберг Р. Повседневная жизнь провинциального византийского города в поздневизантийский период:

- междисциплинарное исследование в южном районе Херсонеса // МАИЭТ. Симферополь, 2009. Вып. 15. С. 196–274.
475. Рабинович А. Отчет о раскопках квартала в южном районе Херсонеса в 2004 г. // Архив ИА НАНУ. Д. №2004/64. Л. 1–85.
476. Радочин В. Ю. Антропологический материал // Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX–XI вв.) / Под ред. А. Б. Бернацки, Е. Ю. Клепиной / Х. сб. Supplementum 1. Севастополь, 2006. С. 217–220.
477. Радочин В. Ю. Раннесредневековое население Керчи по материалам раскопок в Босфорском переулке (антропологический аспект) // МАИЭТ. Симферополь, 2015. Вып. 20. С. 185–212.
478. Разин Е. А. История военного искусства: в 4 т. Т. 1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. М.: Воениздат, 1955. 559 с.
479. Райс, Дэвид Т. Византийцы. Наследники Рима / Пер. с англ. Е. Ф. Левиной. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. 204 с.
480. Райс Т. Византия. Быт. Религия, Культура / Пер. с англ. О. О. Дмитриевой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. 255 с.
481. Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического / Под ред. А. Б. Бернацки, Е. Ю. Клепиной, С. Г. Рыжова. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2004. 250 с.
482. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // Современные методы преподавания новейшей истории. М.: ИВИ РАН, 1996. С. 236–261.
483. Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2010. Вип. 10. С. 10–41.
484. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М.: Круть, 2011. 560 с.
485. Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже XX–XXI вв. // Новая и новейшая история. М., 2006, № 1. С. 12–22.

486. Рішняк О. Садова О., Туровський Є, Філіппенко А. Некрополь Херсонеса Таврійського. Нові сторінки в історії досліджень. Львів, 2012. 123 с., ил.
487. Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсонеса. Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2000. 390 с.
488. Романчук А. И. Слой VII–VIII вв. в портовом районе Херсонеса // АДСВ. Свердловск, 1976. Вып. 11. С. 3–11.
489. Романчук А. И. Херсонес VI – первой половины IX в. Свердловск : Изд-во УрГУ, 1976. 48 с.
490. Романчук А. Л. К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» // АДСВ. Свердловск, 1973. Вып. 9. С. 42–55.
491. Романчук А. И. Белова О. Р. К проблеме городской культуры раннесредневекового Херсонеса // АДСВ. Проблемы идеологии и культуры. Свердловск, 1987. Вып. 23. С. 52–67.
492. Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 2. Тюмень : Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2008. 664 с.
493. Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 1. Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета, 2008. 808 с.
494. Романчук А. И. Последствия Корсунского похода князя Владимира для Херсонитов: историографический парадокс // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / Отв. ред. В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева. Калининград : ИД РОС-ДОАВК, 2016. С. 224–234.
495. Романчук А. И. Раскопки второго портового квартала Херсонесского городища // АО. 1982. М. : Наука, 1984. С. 232–235.
496. Романчук А. И. Херсонес XII–XIV вв: Историческая топография. Красноярск: Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1986. 192 с.

497. Роменський О. О. Володимир у Корсуні: (Літописна топографія й археологічне підґрунтя «Корсунської легенди») // ЗХІФТ. Нова сер. Харків, 2014. Т. 15. С. 21–34.
498. Роменський О. О. Корсунський поход князя Володимира: обставини осади і завоювання міста // Древня Русь. Проблеми медієвістики. М., 2016. № 1 (59). С. 5–15.
499. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. СПб. : Издание Императорской Археологической Комиссии, 1913. Т. 1. 123 с., илл.
500. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. СПб. : Издание Императорской Археологической Комиссии, 1914. Т. 1. 537 с.
501. Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. СПб., 1907. Вып. 23. С. 1–20.
502. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей. М. : Л. : Наука, 1965. 305 с.
503. Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. СПб. : Алетейя, 1997. 296 с.
504. Рукопись 296 // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Т. 1. Харьков : Антиквар, 2012. С. 36–40.
505. Руэше Ш. Развлечение, театр, ипподром / Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Т. 4. Вып. 2. Харьков : Майдан, 2015. С. 710–716.
506. Рыжов С. Г. Андреева О. А. Отчет о раскопках в IX квартале на территории Северного района Херсонеса в 2004 г. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2004/61. Л. 3–24.
507. Рыжов С. Г. Отчет о раскопках в IX квартале Северного района Херсонеса в 2000 году. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2000/130. Л. 5–25.

508. Рыжов С. Г. Андреева О. А. Отчет о раскопках в IX квартале Северного района. Херсонеса в 2002 году. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2002/89. Л. 24–30.
509. Рыжов С. Г. Отчет о раскопках IX квартала в Северном районе Херсонеса в 1983 г. // Архив НЗХТ. Д. № 2146. Л. 2–7.
510. Савеля О. Я., Климан Л. Я., Романчук А. И. Археологические разведки в окрестностях г. Севастополя // АО за 1969 год. М., 1970. С. 268.
511. Сазанов А. В. Византийская археология: проблемы и методы // Х. сб. Севастополь, 1996. Вып. 7. С. 5–11.
512. Сапрыкин С. Ю. Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикийи) // ВДИ. М., 1987. №1. С. 48–57.
513. Саради Х. Большие и малые города. // Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Харьков : Майдан, 2014. Том 3. Вып. 1. С. 323–334.
514. Сводный отчет о раскопках в Херсонесе объединенной экспедиции в 1963-1964 гг. // АДСВ. Свердловск, 1971. Вып. 7. С. 28–41.
515. Северьянов С. Супрасльская рукопись. СПб. : Отделение русского языка и словесности императорской АН, 1904. Т. 1. С. 532–543.
516. Седикова Л. В. Отчет о раскопках на участке «водохранилища» в Херсонесе в 1987 году. // Архив НЗХТ. Д. № 2758. Л. 1–10.
517. Седикова Л. В. Отчет о раскопках терм в южном районе Херсонеса // Архив НЗХТ. Д. № 3301. Л. 1–7.
518. Седикова Л. В., Артур П. Очет о раскопках квартала в южном районе Херсонеса в 2002 г. // Архив ИА НАНУ. Д. № 2004/64. Л. 3–10.
519. Седикова Л. В., Рабинович А. Очет о раскопках квартала в южном районе Херсонеса в 2004 г //Архив ИА НАНУ. Д. № 2004/64. Л. 89–121.
520. Сейсмічність України. Дані Інституту геофізики НАН України ім. С. І. Субботіна // Світовий центр даних з геоінформатики та сталого

розвитку. URL: <http://wdcorg.ua/uk/node/192> (Дата звернення: 17.08.2014).

521. Сейсмодислокації і палеосейсмічність Крима / Л. С. Борисенко, Б. Г. Пустовитенко, В. Н. Дублінський і др. // Сейсмологічний бюллетень України за 1997 г. Симферополь: Изд-во ИГ НАНУ; КЭС., 1999. С. 101–131.
522. Серафимович С. Херсонесские святители. Страдание священномучеников Херсонских, епископов Василевса, Капитона и других // ЗООИД. Одесса, 1868. Т. 7. С. 120–131.
523. Серов В. В. Законодательные памятники административной и финансовой политики ранней Византии / Пер., коммент, прим. В. В. Серова. Ч. 1: Период 364–491 гг. Барнаул : Азбука, 2004. 418 с.
524. Синаксарное житие. Грузинское Житие епископов Херсонских // Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 1. Харьков : Антиква, 2012. С. 40–52.
525. Скубетов М. И. Закладные камни с крестами, встречающиеся в Херсоно-византийском церковном строительстве, общественных и частных зданиях // ИТУАК. Симферополь, 1910. № 44. С. 45–49.
526. Словарь античности / Под ред. Й. Ирмшер, Р. Йоне. М. : Прогресс, 1989. 704 с.
527. Слово на перенесение мощей Климента // Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865. С. 319–327.
528. Слово на перенесение мощей Климента Римского / Пер. И. Калиганова // Родник златострунный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков. М. : Художественная литература, 1990. С. 311–316.
529. Слово на перенесение мощей преславного Климента // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности / Памятники христианского Херсонеса. М., 1911. Вып. 2. С. 127–131.

530. Смирнов М. В. Каталог землетрясений в Крыму. Симферополь : Изд-во общества по изучению Крыма, 1931. 48 с.
531. Смирнова Е. Д. Повседневность средневековья в современной зарубежной медиевистике // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 7 / Рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) і інш. Мінск: БДУ, 2012. С. 214–221.
532. Смычков К. Д. Печати церковных иерархов из Херсона // АДСВ. Екатеринбург, 1999. Вып. 30. С. 124–129.
533. Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсонеса. Л. : Искусство, 1983. 234 с.
534. Соломоник Э. И. Древнейшие еврейские поселения и общины в Крыму // Евреи Крыма. Очерки истории. Симферополь; Иерусалим, 1997. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/evrei-kryma2.html> (Дата звернення: 17.08.2016).
535. Соломоник Э. И. К вопросу о населении Херсонеса Таврического // АДСВ. Свердловск, 1979. Вып. 16. С. 119–125.
536. Соломоник Э. И. Средневековая надпись *diporto* из башни Зенона в Херсонесе // Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971. С. 250–253.
537. Соломоник Э. И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма // ВВ. М., 1986. Т. 47. С. 210–218.
538. Сорочан С. Б. Бани византийского Херсона (VI–X вв.) // Древности 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков : АО «Бизнес Информ», 2005. С. 196–211.
539. Сорочан С. Б. Общественные византийские бани VII–IX вв: «феномен наличия» // Византия: кумуляция и трансляция культур: Тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 24–27 августа 1997 г.). Екатеринбург, 1997. С. 55–57.
540. Сорочан С. Б. Банно-прачечное дело как рыночная услуга в Византии IV–IX вв. // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры: альманах / Гл. ред.

М. Д. Бухарин; Междунар. ин-т античного мира. М. : Собрание, 2015.

Т. 4. С. 183–196.

541. Сорочан С. Б. Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков : АО Бизнес Информ, 1994. С. 66–72.
542. Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Таврике в VII–IX вв. // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. Симферополь, (1995) 1996. С. 60–78.
543. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Севастополь : Библекс, 2006. 832 с.
544. Сорочан С. Б. [Рец.] Херсонессекий сборник. Supplementum 1. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX–XI вв.) под ред. А. Б. Бернацки, Е. Ю. Клениной // Археологія. К., 2008. № 1. С. 103–108.
545. Сорочан Е. С. Византийский «хлеб насущный» // Классическая и византийская традиция. 2008: Материалы II Международ. науч. семинара молодых ученых, аспирантов, студентов. Белгород, 2008. С. 80–107.
546. Сорочан Е. С. Кожаные изделия и обувь как предмет ремесленной продукции и торговли в Византии IV–IX вв. // Одіссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології : зб. наук. ст. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2010. Вип. 2. С. 213–215.
547. Сорочан Е. С. О терминологии и профессиональной специализации в области торговли домашним скотом в Византии IV–IX вв. // Каразінські читання (історичні науки) : Тези доп. [61-а] Між-нар. наук. конф. (м. Харків, 25 квіт. 2008 р.). Харків, 2008. С. 271–272.
548. Сорочан С. Б. О базилике апостола Петра и храмовом комплексе Восточной площади византийского Херсона // ВВ. М., 2006. Т. 65(90). С. 223–230.
549. Сорочан С. Б. Византийские военные силы в Крыму в VI–VII вв. // Stratum plus. Кишинев, 2014. № 6: Время войны. Победители и побежденные. С. 115–125.

550. Сорочан С. Б. Византийский преторий IX в. в «цитадели» Херсона // Στρατήγος. Сборник статей в честь Владимира Васильевича Кучмы / Отв. ред. С. Н. Малахов, Н. Д. Барабанов. Армавир : Армавирский гос. педагогический ун-т., 2008. С. 167–173.
551. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 1-2. 1644 с.
552. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Харьков : Майдан, 2001. 476 с.
553. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. Харьков : Майдан, 2011. 952 с.
554. Сорочан С. Б., Крупа Т. Н. Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2007 Вип. 9. С. 490–493.
555. Сорочан С. Б. Эволюция оборонительной системы византийского Херсона в постюстиниановскую эпоху // Восточная Европа в древности и в средневековье: Миграции, расселение, война как факторы политогенеза: XXIV Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пошута (Москва, 18–20 апр. 2012 г.). М., 2012. С. 234–240.
556. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко А. В. Херсонес-Херсон-Корсунь. К. : Стилос, 2003. 240 с.
557. Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Зубарь В. М., Созанов А. В., Иванов А. В. Работа объединенной археологической экспедиции «Цитадель» в Херсонесе Таврическом в 2003 г. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. К., 2004. С. 300–301.
558. Сорочан С. Б. Ora emporia в ранней Византии // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, искусства и материальной культуры: альманах / Гл. ред. М. Д. Бухарин; РАН, Междунар. ин-т антич. мира им. Г. М. Бонгард-Левина. М. 2012. Т. 2. С. 369–388.

559. Сорочан С. Б. Больница в ранневизантийском Херсоне // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2004. С. 59–65.
560. Сорочан С. Б. Больница или преторий?: О монументальном архитектурном комплексе в южном районе византийского Херсона // Медицина в художніх образах: статті / Донец. нац. мед. ун-т ім. Горького. Донецьк, 2009. Вип. 7. С. 8–25.
561. Сорочан С. Б. Византийский Херсон в письме Анастасия-библиотекаря // Хазарский альманах. К. ; Харьков, 2012–2013. Т. 11. С. 222–240.
562. Сорочан С. Б. Где находился херсонесский храм Св. Петра // Херсонес Таврический. У истоков мировых религий : Материалы науч. конф. Севастополь, 2001. С. 3–6.
563. Сорочан С. Б. Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления» // ВВ. М, 2003. Т. 62 (87). С. 21–46.
564. Сорочан С. Б. Еще раз о монументальном архитектурном комплексе в южном районе византийского Херсона // Боспорские исследования. Симферополь ; Керчь, 2010. Вып. 24. С. 436–456.
565. Сорочан С. Б. Еще раз о письмах Папы Мартина I и о положении византийского Херсона и его климата // Боспорские чтения. URL : http://liberea.gerodot.ru/a_hist/martin.htm (Дата обращения 20.10.2012).
566. Сорочан С. Б. К вопросу о планировке и функциях улиц раннесредневековых византийских городов // Проблемы истории и археологии Украины: К 140-летию со дня рождения акад. Д. И. Багалея: Тезисы докл. науч. конф. (Харьков, 16–18 апр. 1997 г.). Харьков, 1997. С. 65.
567. Сорочан С. Б., Зубарь В. М. Новые данные о положении Херсонеса Таврического в IV – первой половине VII вв. н. э. // Древности степного Причерноморья и Крыма : Сб. науч. тр. / Запорож. гос. ун-т. Запорожье, 1997. Т. 6. С. 123–131.

568. Сорочан С. Б. О византийских преториях в «цитадели» Херсона // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria: Материалы IX Боспорских чтений (Керчь, 2008 г.). Керчь, 2008. С. 257–262.
569. Сорочан С. Б. О датировке времени борьбы Юстиниана II Ринотмета с византийским Херсоном // Древнее Причерноморье : Сб. ст. / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова и др. Одесса, 2008. Вып. 8. С. 357–359.
570. Сорочан С. Б. О датировке Житий свв. епископов Херсонских // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций и катастроф: Материалы VI Боспорских Чтений (Керчь, 29 июня - 1 июля 2005 г.). Керчь, 2005. С. 270–275.
571. Сорочан С. Б. Об архитектурном комплексе фемного претория в византийском Херсоне // АДСВ. Екатеринбург, 2004. Вып. 35. С. 108–121.
572. Сорочан С. Б. О датировке и интерпретации храмового архитектурного комплекса на месте античного театра Херсонеса // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2003. № 594. Сер.: Історія. Вип. 35. С. 58–72.
573. Сорочан С. Б. О малой агоре византийского Херсона // Мир Византии : Материалы междунаrod. науч. семинара. Белгород, 2007. С. 143–149.
574. Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона в конце V–VI вв.: политический и экономический аспект // Х. сб. Севастополь, 1998. Вып. 9. С. 118–132.
575. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Сазанов А. В., Т. Н. Крупа О работе в цитадели Херсонеса Таврического в 2002 г. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. : Зб. наук. пр. / Ін-т археології НАН України. К., 2003. С. 266.
576. Сорочан С. Б. О рыбозасолочных цистернах византийского Херсона, их датировке и не только: ответ критику // Мир Византии.

Проблемы истории Церкви, армии и общества: Сб. науч. ст. / Отв. ред.

Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов. Армавир; Волгоград, 2011. С. 212–223.

577. Сорочан С. Б. О соляном и рыбозасолочном промыслах византийского Херсона VI–VII вв. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы: Материалы XI Боспорских Чтений (Керчь, 2010 г.). Керчь, 2010. С. 423–426.
578. Сорочан С. Б. О строительной деятельности в раннесредневековом Херсонесе / Херсоне как критерии развития византийского провинциального города // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. : матеріали наук. конф. м. Чернівці, 16–18 берез. 2000 р.). Чернівці, 2000. С. 83–89.
579. Сорочан С. Б. О строительном деле как показателе развития раннесредневековой Византии // Древности 2004. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2004. С. 185–204.
580. Сорочан С. Б. О храме во имя апостола Петра в раннесредневековом Херсонесе (Херсоне) // Восток – Запад: межконфессиональный диалог : Тезисы докл. и сообщ. Севастополь, 2002. С. 37–38.
581. Сорочан С. Б. О храме Свв. Апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу византийского Херсона // Боспорские исследования. Симферополь, 2005. Вып. 10. С. 153–181.
582. Сорочан С. Б. О храме Св. Василия и летописных палатах византийского Корсуня // Иосафовские чтения: Материалы III Международ. науч-практ. конф. Белгород, 2006. С. 346–354.
583. Сорочан С. Б. О церкви Св. Василия и архитектурном комплексе большой агоры раннесредневекового Херсона // Софійські читання: Матеріали перших науково-практичних Софійських читань. К., 2003. С. 196–200.

584. Сорочан С.Б. Об *opus spicatum* и населении раннесредневековой Таврики // Хазарский альманах. К.; Харьков, 2004. Т. 3. С. 117–159.
585. Сорочан С. Б. Об агоре византийского Херсона, ее церквах и палатиях // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь, 2008. Вып. 3. С. 91–114.
586. Сорочан С. Б., Т. Н. Крупа, Сазанов А. В., Иванов А. В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні в 2004–2005 рр.: Зб. наук. пр. / Ін-т археології НАН України. К. ;Запоріжжя, 2006. Вип. 8. С. 334–339.
587. Сорочан С. Б. Об архитектурном комплексе большой агоры византийского Херсона // ВВ. М., 2009. Т. 68(93). С. 170–193.
588. Сорочан С. Б. Об источниках финансирования и причинах «архитектурного бума» в византийском Херсоне конца VI – начала VII вв. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : Материалы международ. науч.-практ. конф. (Белгород, 24–25 нояб. 2004 г.). Белгород, 2004. Ч. 1. С. 266–272.
589. Сорочан С. Б., Домановский А. Н. Об итогах исследований «цитадели» Херсонеса Таврического археологической экспедицией Харьковского національного университета В. Н. Каразина // Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы : Тезисы докл. и сообщ. международ. науч. конф. (г. Севастополь, 30 сент. - 5 окт. 2012 г.). Севастополь, 2012. С. 92–94.
590. Сорочан С. Б. Об обстоятельствах и времени преобразования фемы Климатов в фему Херсон // Культура степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии) : Тезисы докл. II Международ. археол. конф. (г. Самара, 17–20 нояб. 1997 г.). Самара, 1997. С. 58–60.
591. Сорочан С. Б. Об эволюции фортификации византийского Херсона в VI–X вв. // ПОЛЕМОЛОГОС : Сб. ст. памяти проф. В. В. Кучмы / Сост. и общ. ред. Н. Д. Барабанова. Волгоград, 2012. С. 31–57.

592. Сорочан С. Б. Общественные афедроны в ранневизантийском Херсоне // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международ. науч. конф., посвящ. 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского нац. ун-та имени В. Н. Каразина (Харьков, 4–6 нояб. 2004 г.). Харьков, 2004. С. 73–74.
593. Сорочан С. Б. Общественные афедроны византийского Херсона // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2005. № 701. сер.: Історія. Вип. 37. С. 166–172.
594. Сорочан С. Б. Око и щит Империи. Херсон к концу правления Юстиниана I и при его ближайших преемниках // Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2004. Т. 5. С. 320–361.
595. Сорочан С. Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории цитадели Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. Симферополь ; Керчь, 2008. Вып. 19. С. 156–259.
596. Сорочан С. Б. Птохионы, носокомионы и ятрины в раннесредневековом византийском Херсоне // Труды Гос. Исторического музея. М., 2006. Вып. 159: Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной. С. 94–117.
597. Сорочан С. Б. Т. Н. Крупа, Зубарь В. М. Работа объединенной археологической экспедиции «Цитадель» в Херсонесе Таврическом в 2003 г. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. : Зб. наук. пр. / Ін-т археології НАН України. К., 2004. С. 299–302.
598. Сорочан С. Б. Раннесредневековый Херсон и «призраки самоуправления» // Х. сб. Севастополь, 2003. Вып. 12: Памяти Инны Анатольевны Антоновой. С. 301–327.
599. Сорочан С. Б. Рождение фемы. Херсон и Таврика в системе византийских военно-административных преобразований VIII–IX вв. // ПИФК. М.; Магнитогорск, 2004. Вып. 14. С. 337–398.
600. Зубарь В. М. Сорочан С. Б. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. К. : Стилос, 2005. 182 с.

601. Сорочан С. Б. Эволюция оборонительной системы византийского Херсона в постюстиниановскую эпоху // Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселение, война как факторы политогенеза: XXIV Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 18–20 апр. 2012 г.). М., 2012. С. 234–240.
602. Статакополус Д. Население, демография, заболевания // Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швеца; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. *Byzantina Ucrainensia*. Том 3. Вып. 1. Харьков, 2014. С. 315–323.
603. Страдание во святых отца нашего Мартина Исповедника, папы Римского, Память 14 апреля // Жития святых по изложению Димитрия, митрополита Ростовского. Барнаул, 2003–2004. Апрель. URL: <http://www.st-martin.ru/about/holy/zhitiya-svyatyh/stradanie-vo-svyatyh-otca-nashego-martina-ispovednika-papy-rimskogo/> (Дата звернения: 20.10.2016).
604. Стржелецкий С. Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (Башня Зенона) // СХМ. Симферополь, 1969. Вып. 4. С. 23–25.
605. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Х. сб. Симферополь, 1961. № 6. 247 с.
606. Стржелецкий С. Ф. К вопросу интерпретации и датировки некоторых памятников Херсонеса из раскопок 1935–1936 гг. // Историко-археологический сборник Научно-исследовательского института краеведческой и музейной работы. М., 1947. Т. 2. С. 136–144.
607. Струков Д. М. Жития святых таврических (крымских) чудотворцев. М., 1882. 72 с.
608. Суров Е. Г. Херсонес Таврический. Свердловск : УрГУ, 1961. 156 с.
609. Сыромятников И. С. История прически. М. : Искусство, 1983. 230 с.
610. Сюзюмов М. Я. О трактате Юлиана Аскалонита // АДСВ. Свердловск, 1960. Вып. 1. С. 3–34.
611. Таврическая губерния. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1905 год. СПб., 1908. № 40. С. 38–57.

612. Тактика Льва / Изд. подг. В. В. Кучма; отв. ред. Н. Д. Барабанов. СПб. : Алетейя, 2012. 370 с.
613. Тактика Льва. Глава XV об осаде городов / Кучма В. В. Принципы осады и обороны городов в письменной полемологической традиции // ВВ. М., 2011. Т. 70 (95). С. 13–24.
614. Талис Д. Л. Вопросы периодизации истории Херсонеса в эпоху раннего средневековья. // ВВ. М., 1961. Т. 18. С. 54–73.
615. Тантар С. Цемент водопровода древнего Херсонеса // ЗООИД. Одесса, 1897. Т. 20. С. 9–11.
616. Тарханова С. В. Архитектура синагог позднеантичного периода (III—VII вв.) на территории Северной Палестины: типология, композиция, декор: Дисс... кандидата искусствоведения. Специальность 17.00.04 – изобразительное и декоративно-прикладное искусство и архитектура. М., 2015. 384 с.
617. Тарханова С. В. У истоков синагоги: происхождение и классификация // Лехаим. М., 2015. № 274. Февраль. С. 2–8.
618. Тахтай А. К. Разведочная раскопка древнего водопровода в окрестностях сл. Вакулинчука // Х. сб. Севастополь, 1948. Вып 4. С. 65–67.
619. Творения св. отца нашего и исповедника преп. Феодора Студита в рус. пер. СПб. : Изд. СПбДА., 1908. Т. 2: Письма к разным лицам. 326 с.
620. Терещенко А. Быт русского народа. СПб. 1848. 507 с.
621. Боткин Г. Тиамин // Медицинский справочник. URL: <http://www.medicalipedia.com/4/210/232501.html> (Дата звернення: 20.10.2012).
622. Туровский Е. Я., Филиппенко А. А., Фомин М. В. Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса-Херсона (к итогу дискуссии о датировке) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1087. Сер.: Історія Вип. 47. С. 99–104.

623. Уваров А. С. Реферат о состоянии раскопок Херсонеса // Древности. Труды Московского археологического общества. М., 1888. Т. 12. Вып. 2. С. 131–133.
624. Уваров А. С. Извлечение из всеподданнейшего отчета об археологических разысканиях в 1853 г. СПб., 1855. С. 135–171.
625. Уваров А. С. Всеподданнейший доклад об археологических находках в 1853 г. // Сборник мелких трудов А. С. Уварова. М., 1910. Т. 3: Материалы для биографии и статьи по теоретическим вопросам. С. 110–114.
626. Уваров А. С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. СПб., 1851. Вып. 1. 138 с.
627. Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях близ Симферополя и Севастополя // Пропилеи. М., 1854. Т. 4. С. 525–537.
628. Удальцова З. В. Византийская культура. М. : Наука., 1988. 289 с.
629. Удод О. Історія повсякденності: Питання методології, історіографії та джерелознавства // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора. К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. Т. 2. С. 286–313.
630. Уиттоу М. Политическая география византийского мира // Оксфордское руководство по византистике / Под ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швец; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. Нартекс. Byzantina Ucrainensia. Т. 3. Вып. 1. Харьков, 2014. С. 224–227.
631. Умбрия // Большая советская энциклопедия URL: http://bse-soviet-encyclopedia.info/Большая_Советская_энциклопедия/91955/Умбрия (Дата звернення: 20.10.2012).
632. Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах // Известия Русского Археологического института в Константинополе. София, 1898. Т. 3. С. 98–138.

633. Ушаков С. В. Отчет о раскопках в северо-восточном районе Херсонеса в 2004 году // Архив ИА НАНУ. Д. № 2005/96. Л. 23–34.
634. Ушаков С. В. «Базилика Крузе» в Херсонесе: о времени сооружения храмового комплекса // Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия: Тезисы докл. 21 Всероссийской научной сессии византинистов. М.; Белгород : ООО Эпицентр, 2016. С. 198–200.
635. Феодосий. О местоположении Святой Земли / Изд. и пер. И. Помяловского // Православный Палестинский сборник. СПб., 1891. Вып. 28. 166 с.
636. Феофан Исповедник Хронография // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Харьков : Майдан, 2005. Ч. 2. С. 1309–1333.
637. Феофилакт Симокатта. История / Пер. С. П. Кондратьева. М. : Арктос: ВикаПресс, 1996. 268 с.
638. Феофилакт Симокатта. История / Вступ. ст. Н. В. Пигулевской; пер. С. П. Кондратьева; прим. К. А. Осиповой. Отв. редактор Н. В. Пигулевская. М. : Издательство Академии наук СССР, 1957. 224 с.
639. Фирсов Л. В. Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. Новосибирск: Наука, 1990. 470 с.
640. Фирсов Л. В. Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. Новосибирск : Наука, 1976. 224 с.
641. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. М., 1940. № 1. С. 231–299.
642. Фомин М. В. О вооруженных силах Херсонеса в IV–V вв. // *Laurea* I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков : ООО НТМТ, 2015. С. 105–109.
643. Фомин М. В. Местночтимые святые в позднеантичном Херсонесе // Херсонес – город Святого Климента: Тезисы докл. и сообщ. VI Международ. конф. по церковной археологии (г. Севастополь, 12–18 сент. 2011 г.) Севастополь, 2011. С. 43.

644. Фомин М. В. О городских кладбищах византийского Херсона // Дриновський збірник. Харків; Софія: Академічне видавництво імені проф. Марина Дринова, 2009. Т. 3. С. 357–364.
645. Фомин М. В. О кладбищенских регионах и церквах византийского Херсона // Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. Белгород, 2009. № 7 (62). Вып. 10. С. 38–48.
646. Фомин М. В. О некоторых сюжетах раннехристианской скульптуры Херсонеса IV–V вв. // МАИЭТ. Севастополь; Тюмень, 2013. Вып. 5. С. 88–102.
647. Фомин М. В. О раннехристианских надгробиях и эпитафиях в Херсонесе-Херсоне // Классическая и византийская традиция. 2009: Материалы III Международ. науч. семинара / Белгород. гос. ун-т. Белгород, 2009. С. 156–161.
648. Фомин М. В. О формировании христианской общины в позднеантичном Херсонесе // Одіссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології: Зб. наук. ст. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2010. Вип. 2. С. 200–202.
649. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.). Харьков: Коллегиум, 2011. 290 с.
650. Фомин М. В. Раннехристианская живопись позднеантичного Херсонеса // МАИАСК. Севастополь; Тюмень, 2014. Вып. 6. С. 299–390.
651. Фомин М. В. Про типологію христинських храмів перших століть // Зб. наукових праць Харків. нац. пед. ун-ту. ім. Г. С. Сковороди. Сер: Історія та географія. Харків, 2014. № 48. С. 38–47.
652. Фомин М. В. Шевцова А. А. О раннехристианских комплексах Херсонеса // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1087. Сер.: Історія. Вип. 47. С. 22–33.
653. Фомин М. В. О елее в раннехристианской погребальной традиции // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международ. науч. конф. (г. Харьков, 28–29 окт. 2010 г.). Харьков, 2010. С. 92.

654. Фомин М. В., Литовченко А. Н., Чекаль А. Г. О происхождение раннехристианской художественной традиции в византийском Херсоне // Кондаковские чтения, III : Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь : Материалы III Международ. науч. конф. (г. Бел город, 8–9 окт. 2010 г.). Белгород, 2010. С. 121–133.
655. Фоссье Р. Люди средневековья. СПб. : Евразия, 2010. 352 с.
656. Франко І. Святий Климент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1904. Т. 60. Кн. 4. С. 209–256.
657. Франко І. Святий Климент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1904. Т. 60. Кн. 5. С. 246–256.
658. Франко І. Святий Климент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1904. Т. 59. Кн. 3. С. 181–208.
659. Франко І. Святий Климент у Корсуні. Легенди про корсунських мучеників // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1903. Т. 56. С. 145–180.
660. Фринштейн Б. В. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении // Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. Л. : Наука, 1970. С. 69–129.
661. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Буржуазный век. М. : Республика, 1994. 442 с.
662. Хайрединова Э. А. Ожерелья с крестами последней четверти VI–VII веков из некрополя Эски-Кермена // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / Отв. ред. В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева. Калининград : ИД РОС-ДОАВК, 2016. С. 280–299.
663. Хапаєв В. В. Візантійський Херсон у другій половині X – першій половині XI ст. : проблема руйнування міста. : Автореф. дисс.... кандидата історичних наук : 07.00.02. - «Всесвітня історія» / Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 23 с.

664. Хапаев В. В. Гипотеза Л. В. Фирсова о повторяемости разрушительных землетрясений в Крыму каждые 100–150 лет и ее историографическая подоплека // Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения» 2010 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых («Ломоносов-2010»). Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. С. 136–139.
665. Хапаев В. В. Историография XIX–XX вв. об истории крымских землетрясений античного и средневекового периодов // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Симферополь: ТНУ, 2012. Т. 25(64). № 1. С. 185–198.
666. Хапаев В. В. О причинах генеральной перестройки византийского Херсона на рубеже VI–VII вв.: землетрясение или чума? // Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения» 2011 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2011» / Под ред. В. А. Трифонова, В. А. Иванова, В. И. Кузищина, Н. Н. Миленко, В. В. Хапаева. Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2011. С. 105–107.
667. Хапаев В. В. Крымские землетрясения древности и средневековья: к истории вопроса // МАИАСК. Севастополь; Тюмень, 2008. Вып. 1. С. 102–104.
668. Хапаев В. В. Византийский Херсон на рубеже тысячелетия (вторая половина X – первая половина XI века). Симферополь: Н. Оріанда. 2016. 652 с.
669. Хапаев В. В. Юго-Восточный и Северо-Восточный прибрежные участки оборонительной стены Херсонеса как источник по сейсмической истории (по данным раскопок И.А. Антоновой 1964–1967 г.) // Причерноморье. История, политика, культура. Севастополь, 2012. Вып. 8 (3). С. 113–136.
670. Хапаев В. В. Письменные источники по истории крымских землетрясений античного и средневекового периодов // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского.

Симферополь : ТНУ, 2008. Т. 21 (60). № 1. С. 3–15.

671. Харлампович К. [Рец.] Латышев В. В. Жития свв. епископов Херсонских. Исследования и тексты // Ученые записки Императорского Казанского университета. Казань, 1908. Т. 75. Кн. 2. С. 16–17.
672. Хвостова К. В. Особенности византийской цивилизации. М. : Наука, 2005. 198 с.
673. Хеннеберг Р. Пономарев Д. Предварительный антропологический отчет / Седикова Л. В., Рабинович А. Отчет о раскопках квартала в южном районе Херсонеса в 2004 г. Севастополь, 2004. // Архив ИА НАНУ. 2004/64. Л. 85–90.
674. Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян / Труды В. Г. Васильевского. СПб., 1909. Т. 2. Вып. 1. С. 213–295.
675. Хрушкова Л. Г. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV–VII вв.). М. Наука, 2002. 500 с.
676. Хрушкова Л. Г. Епископская базилика Херсонеса Таврического: методы изучения, результаты, современный взгляд // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / Отв. ред. В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева. Калининград : ИД РОС-ДОАВК, 2016. С. 327–436.
677. Хрушкова Л. Г. Мартирии и епископы Херсонеса Таврического IV–V вв. // Небесные патроны и земные служители культа: Тезисы докл. Севастополь, 2007. С. 54–55.
678. Хрушкова Л. Г. Христианские памятники Крыма (состояние изучения) // ВВ. М., 2004. Т. 63 (88). С. 168–194.
679. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ. Симферополь, 1994. Вып. 4. С. 545–561.
680. Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. М. : РГГУ, 1996. 376 с.

681. Человек в мире чувств: Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. М. : РГГУ, 2000. 582 с.
682. Чернышева М. И. Язык славянской версии «Житий херсонских святых» // Очерки истории христианского Херсонеса. СПб. : Алетея, 2009. С. 118–138.
683. Чудеса св. Димитрия Солунского // Свод древнейших письменных известий о славянах. М. : Восточная литература, 1995. С. 106-124.
684. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Хр. / Памятники христианского Херсонеса. М., 1908. Вып. 3. 148 с.
685. Шнюков Е. Ф. Катастрофы в Черном море. К. : Манускрипт, 1994. 296 с.
686. Шнюков Е. Ф. Опасное Черное море. К. : Логос, 2011. 558 с.
687. Шютц А. Формирование понятия и теории в общественных науках // Американская социологическая мысль: Тексты. М. : Изд-во МГУ, 1994. С. 485–486.
688. Шюц А. Структура повседневного мышления / Пер. с англ. Е. Д. Руткевич // Социологические исследования. М., 1988. № 2. С. 129–137.
689. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. СПб. : Университетская книга, 2001. 382 с.
690. Юрочкин В. Ю., Джанов А. В. Церковная история Херсонеса V в. // Церковная археология Южной Руси. Симферополь, 2002. С. 49–68.
691. Якобсон А. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // СА. М., 1954. Т. 21. С. 148–163.
692. Якобсон А. Л. Крым в средние века. М. : Наука, 1973. 240 с.
693. Якобсон А. Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры: Центральные области Византии, Греция, Малая Азия, Сирия, Месопотамия, югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия. Л.: Наука, Ленингр. отд-ие, 1985. 152 с.

694. Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // МИА. № 168. Л. : АН СССР , 1970. 224 с.
695. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. № 63. М; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. 362 с.
696. Якобсон А. Л. Средневековый Крым: Очерки истории и истории материальной культуры. М., Л. : Наука, 1964. 232 с.
697. Якобсон А. Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л. : Наука, 1983. 162 с.
698. Якобсон А. Л. К изучению фресок из южного нефа базилики 1935 г. в Херсонесе // СА. М., 1978. Т. 2. С. 96–100.
699. Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV вв) // МИА. Л.: Изд-во АН СССР 1950. № 17. 338 с.
700. Яриц Г. Спасение души, материальная культура и повседневная жизнь в позднесредневековой Австрии // Другие средние века. К 75-летию А. Я. Гуревича / Сост. И. В. Дубровский, С. В. Оболенская, М. Ю. Парамонова. М.; СПб. : Университетская книга, 1999. С. 411–420.
701. Ястребицкая А. Л. Реферат [Aguirre Rojas C.A. Fernand Braudel und die modernen sozialwissenschaften. Leipzig, 2002. 215 p.] // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 5. История. Реферативный журнал. М. : ИНИОН РАН, 2004. С. 43–47.
702. Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей. Человек в истории. 1991. М., 1991. С. 95–96.
703. Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. М. : Интерпракс, 1995. 416 с.
704. Ястребов Н. В. Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия, апостолов славянских. СПб.: Синодальная тип., 1911. 151 с.
705. Яшаева Т. Ю. Раннесредневековые поселения в предместье Херсона на Гераклейском полуострове // Х. сб. Севастополь, 1999. Вып. 10. С. 349–361.

706. Яшаева Т. Ю. Средневековый Херсонес как центр Малого паломничества // Православные древности Таврики. К. : Стилос, 2002. С. 155–158.
707. Яшаева Т. Ю. Херсонесские святые в современной историографии // Материалы Международной церковно-исторической конференции «Духовное наследие Крыма», памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского. Симферополь, 2007. С. 145–166.
708. Adamson M. W. «Unus theutonicus plus bibit quam duo latini»: Food and Drink in Late Medieval Germany // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1995. № 33. P. 8–20.
709. Adamson M. W. Researching the Diet of Medieval Germany: Possibilities and Limitations of Written Sources and Material Evidence // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1998. № 38. P. 27–30.
710. Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander (Works) / With an Engl. Transl, by Member of the Illinois Greek Club. London; New York, 1923. 544 p.
711. Ahrweiler H. L'idéologie politique de l'Empire byzantin. Paris : P.U.F., 1975. 158 p.
712. Alekseenko N. Ladministration Byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux. Paris : ACHCByz, 2012. 268 p.
713. Alexeenko N. Romancuk A. Sokolova I. Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson // *Studies in Bizantine Siggilography*. Washington, 1995. Vol. 4. S. 139–151.
714. Alexeenko N. The Proteuontes of Cherson in the 10th century // VI Международен симпозиум по византийска сфрагистика. Резюмета. Велики Преслав, 1998. P. 15–16.
715. Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen / Hrsg. A. Ludtke. Frankfurt am Main; New York : Campus Verlag, 1986. 223 p.
716. Arnott P. Bizantyje czycy i ich swiat. Warszawa : Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. 308 p.

717. Arthur P., Sedikova L. Excavation in the Ancient City. The Study of Ancient Territories, Chersonesos and Metaponto // Annual Report of the Institute of Classical Archaeology, University of Texas at Austin. Texas, 2001. 78 p.
718. Arthur P., Sedikova L. Excavation in the Southern Residential Section of Chersonesos. The Study of Ancient Territories, Chersonesos and Metaponto // Annual Report of the Institute of Classical Archaeology, University of Texas at Austin. Texas, 2002. P. 56–57.
719. Arthur P., Sedikova L. Excavations at Chersonesos (Sevastopol, Ukraine) 2001 // Abstracts of the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. Texas, 2002. P. 54–57.
720. Avi-Yonah M. Synagogue Architecture in the Classical Period // Jewish Art. New York: Massadah-P.E.C. Press, 1961. P. 155–190.
721. Ball J. L. Byzantine Dress Representations of Secular Dress in Eighth to Twelfth Century Painting. New York : Palgrave Macmillan, 2005. 205 p.
722. Beck C. H. Kulturgeschichte des Klimas. München : Frölich und Kaufmann, 2007. 288 s.
723. Bedon R. Architecture et urbanisme en Gaule romaine // L'architecture et les villes en Gaule romaine. Paris : Editions Errance, 1988. T. 1. P. 320–325.
724. Benescevic V. N. Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert // Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher. Athen : P. D. Sakellarios, 1926–1927. Bd. 5. S. 97–167.
725. Berger A. Das Bad in der byzantinischen Zeit. München : Munich, 1982. 172 s.
726. Binder E. Wohnhaus-Architektur in Byzanz – eine Bestandsaufnahme. Wien : Univ.-Prof. Dr. Lioba Theis, 2009. 105 S.
727. Bliquez L. Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times // DOP. Washington, 1984. Vol. 38. P. 187-204.
728. Bolvig A. Images and Daily Life // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1998. № 38. P. 20–25.

729. Borchhardt J. Andriake: Die Hafenstadt von Myra // Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit. Berlin: Gebr. Mann, 1975. S. 66–67.
730. Borst A. Lebensformen im Mittelalter. Frankfurt/Main Berlin : Propyläen, 1973. 783 s.
731. Borst A. Alltagsleben im Mittelalter Frankfurt/Main : Insel, 1983. 660 S.
732. Bouras Ch. City and Village: Urban Design and Architecture // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Wien, 1981. Vol. 31/2. P. 611–653.
733. Bouras Ch. Houses in Byzantium // Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. 1983. Περ. Δ'. Τ. ΙΑ'. Σ. 1–26.
734. Bourbou C. Reconstructing the Diets of Greek Byzantine Populations (6th–15th Centuries AD) Using Carbon and Nitrogen Stable Isotope Ratios // American Journal of Physical Anthropology. 2011. December. URL: https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/322977/1/Bourbou_AJPA+2011+Byzantine+Greek+++Diet.pdf (Дата доступа: 23.08.2017).
735. Bowes K. Christians in the amphitheater? The « Christianization » of spectacle buildings and martyrial memory // Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge. 2014. Vol. 126/1 P. 13–16. URL : <http://mefrm.revues.org/1807> ; DOI : 10.4000/mefrm.1807 (Дата доступа: 23.08.2017).
736. Brandes W. Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert. Berlin : Akademie-Verlag. 1989. 120 s.
737. Brehier L. La civilisation byzantine. Paris : Albin Michel, 1950. 627 p.
738. Brehier L. Le monde byzantin: Vie et mort de Byzance / Ed. M. Albin. Paris : Albin Michel, 1947. 602 p.
739. Brenk B. Die Christianisierung der spätrömischen Welt: Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit. Wiesbaden : Reichert Verlag 2003. 240 s.
740. Buchwald H. Byzantine Town Planning – Does it Exist? // Material Culture and Well - Being in Byzantium (400–1453) / Ed. M. Grünbart, E. Kislinger, A. Muthesius, D. Ch. Stathakopoulos. Wien, 2007. P. 57–59.

741. Büntgen U. Cooling and Societal Change During the Late Antique: Little Ice Age from 536 to around 660 AD / U. Büntgen, V. Myglan, F. Ljungqvist, M. Mc Cormick, N. Di Cosmo, M. Sigl, J. Jungclaus, S. Wagner, P. J. Krusic, J. Esper, J. O. Kaplan, M. A. C. de Vaan, J. Luterbacher, L. Wacker, W. Tegel, A. V. Kirilyanov // *Nature Geoscience*. 2016. № 9. P. 231–236. URL : <https://www.nature.com/ngeo/journal/v9/n3/full/ngeo2652.html> (Дата доступа: 23.08.2017).
742. Bur M. *La Maison forte au Moyen Âge*. Paris : Ed. CNRS, 1986. 306 p.
743. Caboga de C. H. *Die Burg im Mittelalter. Geschichte und Formen*. Frankfurt/Main; Berlin; Wien : Ullstein, 1982. 106 s.
744. Cameron Av. *The Byzantines*. London : Wiley-Blackwell, 2006. 296 p.
745. Chapelot J. *Le village et la maison au Moyen Age* Paris : Hachette - Bibliothèque d'archéologie, 1980. 357 p.
746. Cicourel A. *Methods and Measurement in Sociology*. New York : The Free Press of Glencoe, 1964. 247 p.
747. *Commemoratio eorum, quae saeviter et sine Dei respectata sunt a veritatis adversariis in sanctum et apostolicum novum revera confessoreet martyrem Martinum papam Romae.* // Mansi J. *Sacrorum conciliorum nova amplissima collectio*. Florentia, 1764. Vol. 10. Col. 853–861.
748. Contamine Ph. *La Vie quotidienne pendant la guerre de Cent Ans, France et Angleterre*. Paris : Hachette, 1976. 287 p.
749. *Corpus juris civilis*. Berolini, 1895. Vol. 3: *Novellae* / Rec. R. Shoell. *Opus shoellii morte interseptum absolvit* G. Kroll. № 163. URL : <https://archive.org/details/corpusiuriscivil03krueuoft> (Дата доступа: 23.08.2017).
750. Custurea G., Nastasi I. *The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th Century AD* // *Medival Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East*. International Symposium. Thessalonice, 2013. P. 20–321.

751. Cyril of Skythopolis, Vita S. Sabae / Ed. E. Schwartz. URL : <http://www.scribd.com/doc/55539339/1/I-JEWS-AND-CHRISTIANS>. (Дата доступа: 23.08.2017).
752. Dain A. Les stratégistes byzantins // Travaux et mémoires. Paris, 1967. Vol. 2. P. 322–323.
753. Dalby A Taste of Byzantium. The Cuisine of a Legendary Empire. New York : I. B. Tauris, 2010. 272 p.
754. Dark K. R. Houses, Streets and Shops in Byzantine Constantinople From the Fifth to the Twelfth Centuries // Journal of Medieval History. Reading, 2004. № 30. P. 83–107.
755. Das Strategikon des Maurikios // Ed. und Indices von G. T. Dennis. Übersetzung von E. Gamillscheg. Wien, 1981. 336 S.
756. De aedificiis privates // Saliou C. Les lois des bâtiments: voisinage et habitat urbain dans l'empire romain. Recherches sur les rapports entre le droit et la construction privée, du siècle d'Auguste au siècle de Justinien. Beyrouth, 1994. P. 276–278.
757. De operibus publicis / Imperatoris Theodosii codex. URL : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber15.htm> (Дата доступа: 23.08.2017).
758. Decker M. Everyday Technologies // The Oxford Handbook of Byzantine Studies / Ed. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack. Oxford : OUP, 2008. P. 489–503.
759. Diehl Ch. Byzantine Civilisation // The Cambridge Medieval History. Cambridge: CUP, 1927. Vol. 4. P. 745–777.
760. Diehl Ch. Byzantium: Greatness and Decline / Transl. from the french by N. Walford. New Brunswick, N. J. : Rutgers Univ. Press, 1957. XVIII. 366 p.
761. Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19): Food and Cooking in Byzantium. Papers of the 37-th annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A. A. M. Bryer // Ed. by W. Mayer, E. Trzcionka. Burlington : Ashgate Publishing Company, 2005. 308 p.

762. Egan G. *The Médiéval Household*. London : Museum of London, 1998. 1450 p.
763. Ehlert T. *Kochbuch des Mittelalters*. Düsseldorf : Albatros, 2000. 246. S.
764. Esquieu Y., Pesez J. M. *Cent maisons médiévales en France (du XIIe au milieu du XVIe siècle)*. Un corpus et une esquisse. Paris : CNRS, 1998. 443 p.
765. Finó J. *Forteresses de la France médiévale. Construction, attaque, defense*. Paris : Et. J. Picard, 1977. 557 p.
766. Fischer M. *An Early Byzantine Settlement at Kh. Zikrin (Israel). A contribution to the archaeology of of pilgrimage in the Holy Land // Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne*. Lyon, 1986. Vol. 1. P. 1787–1807.
767. Flandrin J. L. *Histoire de l'alimentation*. Paris : Et. Massimo Montanari, 1996. 926 p.
768. Flusin B. *La civilization Byzantine*. Paris : PUF, 2012. 126 p.
769. Foerster G. *A Survey of Ancient Diaspora Synagogues // Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem, 1981. P. 72–164.
770. *Food, Environment and Landscape in Byzantium // 23-rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22–27 August 2016. Program*. Belgrade, 2016. P. 48–50.
771. *Forces of Stability: Personal Agency and Microstructures // 23-rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22–27 August 2016. Program*. Belgrade, 2016. P. 12–14.
772. Fossier R. *La femme dans les sociétés Occidentales Poitiers // Cahiers de civilisation medieval*. Année, 1977. Vol. 20, Num. 78. P. 93–104.
773. Fournier G. *Le Château dans la France Medievale // Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. Année, 1979. Vol. 86. Num. 4. P. 638–640.
774. Frontin. *Kriegslisten / Lateinisch und Deutsch von G. Bendz*. Berlin : Quellen der Alten Welt, 1978. 262 s.
775. Fudge J. D. *Supply and Distribution of Foodstuffs in Northern Europe 1450-1500 // Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1988. № 13. S. 8–17.

776. Geertz C. The Interpretation of Cultures. New York : Basic Books, 1973. 420 p.
777. Goodenough E. Jewish Symbols in the Greco-Roman Period. New York : Pantheon Books, 1953. Vol. 1. 323 p.
778. Grizar H. Una vittima del despotisme bizantino. Papa S. Martino (649—654/655) // *Givilta cattolica*. Roma, 1970. T. 58. P. 30–32.
779. Guiland R. Rechercherches sur institutions byzantines. Berlin : Amsterdam, 1967. Vol. 2. 1004 p.
780. Haldon J. Everyday Life in Byzantium: Some Problems of Approach // *Byzantine and Modern Greek Studies*. Birmingham, 1986. Vol. 10. P. 51–72.
781. Harries J. Law and Empire in Late Antiquity. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 246 p.
782. Haussig H. W. A History of Byzantine Civilization. London : Thames and Hudson, 1971. 448 p.
783. Herlihy D. Medieval Children // *Essays on Medieval Civilization*. Austin; London, 1978. P. 109–141.
784. Hohlweg A. La formazione culturale e professionale del medico a Bisanzio // *Koinonia*. Napoli, 1989. T. 13(2). P. 183–184.
785. Honoré T. Law in the Crisis of Empire, 379–455 AD: The Theodosian Dynasty and its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty. Oxford : Oxford University Press, 1998. 320 p.
786. Hussey J. M. The Byzantine World. London : Hutchinson, 1957. 191 p.
787. Iggers G. G. Historiography in the Twentieth Century. Hanover, N. H. : London, 2005. 208 p.
788. Imperatoris Theodosii codex. URL : <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Constitutiones/CTh16.html#8> (Дата доступа: 29.08.2015).
789. Ioannis Malalae Chronographia / Ed. Johannes Thurn // *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 35. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. URL : <http://vivmedia.eu/download/chronographia+corpus+fontium+historiae+byzantinae+series+berol> (Дата доступа: 29.08.2015).

790. Istoria syntomos ta kata ton makarion martinon gegonota papan Romes kai ton osion Maximon kai ton syn auto // Епифанович С. Л. Материалы к изучению жизни и творений преп. Максима Исповедника. К., 1917. Σ. 10–16.
791. Jaritz G. «Popular» Medicine and the «Elites» in the Late Middle Ages // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1994. № 31. P. 24–44.
792. Jaritz G. Daily Life in Medieval Literature // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1984. № 2. P. 6–23.
793. Jaritz G. Geschichte des Alltags im Mittelalter — eine Herausforderung zur komparativen Forschung // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1998. № 38. S. 10–19.
794. Jastrzebowska E. Chersonèse dans L'Antiquité tardive: état de recherches et bibliographie // *Antiquité tardive*. 2001. Vol. 9. P. 399–418.
795. Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures. Boston : Brill, 2012. 250 p.
796. Johansen M. The Danish Medieval Town // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1988. № 15. S. 36–42.
797. Jones A. The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Oxford: OUP, 1964. 774 p.
798. Jones A. H., Martindale J. R., Morris J. The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 1 A. D. 260–395. Cambridge : Cambridge University Press, 1971. 1176 p.
799. Kallistos. Probably drawing on Theodore Anagnostes. URL : <http://www.scribd.com/doc/35486210/Byzantiumbetween-ottomans-latins>. (Дата доступа: 27.11.2010).
800. Kazdan A. Karpozilos Ap., Gregori T. E. Latrines // *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York; Oxford, 1991. Vol. 2. P. 1188.
801. Kazdan A. Talbot A.M. Wages // *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York; Oxford, 1991. Vol. 3. P. 2189–2190.
802. Kazdan A. Theophanes Continuatus // *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York; Oxford. 1991. Vol. 3. P. 2061–2062.

803. Kazdan A. A. Martin I // The Oxford Dictionary of Byzantium. New York; Oxford, 1991. URL : <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195046526.001.0001/acref9780195046526?btog=chap&hide=true&jumpTo=Martin+I&page=337&pageSize=10&skipEditions=true&sort=titlesort&source=%2F10.1093%2Facref%2F9780195046526.001.0001%2Facref-9780195046526> (Дата доступа: 27.11.2010).
804. Klenina E. The Saint Martyrs of Chersonesos According to Written and Archeological Sources // X. сб. Севастополь, 2006. Вып. 15. P. 117–129.
805. Koder J. Stew and Salted Meat – Opulent Normality in the Diet of Every Day? // Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19): Food and Cooking in Byzantium. Papers of the 37-th annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A. A. M. Bryer // Ed. by W. Mayer, E. Trzcionka. Burlington : Ashgate Publishing Company, 2005. P. 336–345.
806. Koukoules Ph. Vie et civilisation byzantines. Byzantion bios kai politismos. Athenes, 1951. T. 4. 425 p.
807. Krötzl Ch. Migrations und Kommunikationsstrukturen im finnischen Mittelalter // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1998. № 19. S. 13–28.
808. Kybalová L. Dějiny odivání. Strědověk. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 278 s.
809. Latishev V. V. Menologii anonymi byzantini saeculi X guae supersant. fasciculos duos sumptibus Caesareae Academiae Scientiarum e Codice Mosquensi 376 Vlad. СПб. : Тип. Имперской академии наук, 1911. Fasc. 1. 360 p.
810. Laurioux B. Manger au Moyen Âge. Paris : Hachette Littératures, 2002. 299 p.
811. Lavan L. What Killed the Ancient City? Chronology, causation and trace of continuity // Journal of Roman Archaeology. Cambridge, 2009. № 22. P. 803-812.
812. Le Liber Pontificalis / Ed. par L. Duchesne. Paris, 1886. URL : <https://archive.org/details/duchesne01> (Дата доступа: 27.11.2016).

813. Le Quie M. Oriens Christianus. Paris, 1740. Vol. 1. 50 p.
814. Le Sinaxaire Armenien par Ter. Israel, publie et traduit par Le Dr G. Bayan // Patrologia Orentalise. Paris, 1930. T. 21. P. 131–325.
815. Le tacticon du Cod. Hierosol. Gr. 39, dit taktikon Uspenskij // Oikonomides N. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972. P. 41–63.
816. Levi G. On Microhistory // New Perspectives on Historical Writing / Ed P. Burke. Oxford : Polity Press, 1991. P. 97–119.
817. Levin A. Studi sulla citt`a imperiale romana nell`Oriente tardoantico, Como : Monografie di Athenaeum, 1991. 154 p.
818. Liebeschuetz J. Antioch : City and Imperial Administration in the Later Roman Empire. New York : Oxford University Press, 1972. 256 p.
819. Linscheid P. Earli Byzantine Textiles From Amorium, Anatolia // Archaeological Textiles Newsletter. Copenhagen, 2004. P. 17–18.
820. Little L. K. Plague and the End of Antiquity. New York : Cambridge University Press, 2007. 382 p.
821. Lopez R. S. Silk Industry in the Byzantine Empire // Speculum. London, 1945. Vol. 20. No. 1. P. 1–42.
822. Magdalino P. The Bath of Leo the Wise and the «Macedonian Renaissance» Revisted: Topography, Iconography, Ceremonial and Ideology // DOP. Washington, 1987. № 42. P. 97–118.
823. Mango M. Dynamic Archaeology of Early Byzantium // Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August. L., 2006. Vol. 1: Plenary Papers. London, 2006. P. 83–98.
824. Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. London : Weidenfeld & Nicolson, 1980. 334 p.
825. Mannelis Philae carmina ex codicibus escurialensibus, florentinis, parisinis et vaticanis nunc primum / Ed. E. Miller. URL : <http://www.archive.org/details/manuelisphilaec00philgoog>. (Дата доступу: 27.11.2010).

826. Mansi J. D. *Sacrorum consiliorum nova et amplissima collection.*
Paris, 1905. T. 12. URL :
http://www.documentacatholicaomnia.eu/01_50_1692-1769-_Mansi_JD.html
(Дата доступа: 27.11.2010).
827. Martino I papa (649–653) e il suo tempo: Atti del XXVIII Convegno storico internazionale, Todi, 13–16 ottobre 1992. URL :
<http://catalog.hathitrust.org/Record/002701001> (Дата доступа: 20.10.2012).
828. *Material Culture and Well - Being in Byzantium (400–1453) Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8–10 September 2001)* / Ed. by M. Grünbart, E. Kislinger, A. Muthesius, D. Ch. Stathakopoulos. Wien : QAW, 2007. 239 p.
829. McGuire B. P. *Daily Life in Danish Medieval Monasteries // Medium Aevum Quotidianum.* Krems, 1988. № 15. S. 8–17.
830. Miller T. S. *Byzantine Hospitals // DOP.* Washington, 1984. Vol. 38. P. 55–65.
831. Miller T. S. *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire.* (Supplement to the Bulletin of the History of Medicine). Baltimore; London : Johns Hopkins University Press, 1997. 328 p.
832. Miller T. S. *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire.* Baltimore; London : Johns Hopkins University Press, 1985. 288 p.
833. *Miracula Sti Artemii // Papadopoulos-Kerameus A. Varia graeca sacra.* St. Petersburg, 1909. P. 25–37.
834. Montanari M. *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě.* Praha : NLN, 2003. 227 s.
835. Montanari M. *Stravování // Encyklopedie středověku / Ed. J. Le Goff, J. C. Schmitt.* Praha : Vyšehrad, 2002. S. 720–727.
836. Moulin L. *La Vie quotidienne des religieux au Moyen Âge (X–XV siècle).* Paris : Hachette Littérature, 1978. 383 p.
837. *New Insights on an Early Byzantine City: Caričin Grad (Justiniana Prima) // 23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22–27 August 2016).* Program. Belgrade, 2016. P. 87–88.

838. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453. London : Weidenfeldand Nicolson, 1971. 445 p.
839. Orlandos A. S. Quelques notes complémentaires sur les maisons Paleologuienns de Mistra // Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque. Venise, 1971. P. 75–82.
840. Palmitessa J. R. Material Culture and Daily Life in the New City of Prague in the Age of Rudolf II. Krems : Medium Aevum Quotidianum, 1997. 288 p.
841. Parhomenko M. Barbarians or Romaio?: Notes on the Ethnic Identity of the Inhabitans of Byzantine Chersonesus, 4–10 Centuries // Leeds International medieval congress. 03–06 July 2017. London, 2017. P. 16–17.
842. Pastoureau M. Blue: The History of a Color. Princeton; Oxford : Princeton University Press, 2001. 216 p.
843. Patlagean E. Pauvrete économique et pauvreté sociale à Byzance (4–6 siècles) (École des Hautes Études en Sciences Sociales). Paris : Mouton, 1977. 484 p.
844. Pauli Diaconi Historia langobardorum // MGH. Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saeculi VI–IX / Ed. L. Bethmenn, G. Waitz Berolini, 1978. P. 12–187.
845. Peitz W. M. Martin I und Maximus Confessor: Beitrage zur Geschichte des Monotheletenstreites in den Jahren 645–668 // Historisches Jahrbuch. München, 1917. Bd 38. S. 429–458.
846. Piana G. The Byzantine Theater // Speculum. A Journal of Medieval Studies. Cambridge, Massachusetts, 1936. Vol. 11/2. P. 171–211.
847. Piponnier Fr. L’histoire de la vie quotidienne au Moyen Âge // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1998. № 38. S. 8–9.
848. Piponnier Fr. Quotidien // Dictionnaire raisonné de L’Occident medieval. Paris : Fayard, 1999. P. 917–933.
849. Piponnier Fr. Se vêtir au Moyen Âge. Paris : Biro, 1995. 206 p.
850. Poisson J. M. Le château médiéval forteresse habitée (XI–XVI siècle) // Documents d'archéologie française. Paris, 1992. № 32. P. 572–573.

851. Pope Saint Martin I // The Catholic Encyclopedia. URL : <http://www.newadvent.org/cathen/09723c.htm> (Дата доступа: 20.10.2012).
852. Pope Saint Martin I // The Editors of Encyclopædia Britannica History. URL : <https://www.britannica.com/biography/Saint-Martin-I> (Дата доступа: 20.10.2016).
853. Procopii Caesariensis. Opera omnia / Ed. J. Haury, G. Wirth. Leipzig, 1962–1965. URL : <https://catalog.hathitrust.org/Record/001845898> (Дата доступа: 20.10.2016).
854. Puchner W. Acting in the Byzantine Theatre: Evidence and Problems, in Easterling and Hall // Greek and Roman Actors Aspects of an Ancient Profession / Ed. P. Easterling, E. Hall. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. P. 304–327.
855. Quiroga J. Early Byzantine Urban Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean // International Congress of Byzantine Studies Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Plenary Papers (Belgrade, 22–27 August, 2016) / Ed. Smilja Marjanović-Dušanić. Belgrade, 2016. P. 69–106.
856. Rautman M. Daily Life in the Byzantine Empire. Portland : Book News Inc., 2006. 380 p.
857. Riché P. La Vie quotidienne dans l'Empire Carolingien. Paris : Hachette, 1973. 384 p.
858. Ritter R. Châteaux, donjons et places fortes, l'architecture militaire française. Larousse, 1953. 209 p.
859. Runciman S. Byzantine Civilisation. New York : Meridian books, 1956. 255 p.
860. Russell J. Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitation of Archaeological Evidence // The 17th International Byzantine Congress: Major Papers. Washington, 1986. P. 137–154.
861. Ruth W. Dancers and Demons. Performance in Late Antiquity. Cambridge : Harvard University Press, 2008, 296 p.

862. Safrai Z. The Missing Century. Palestine in the Fifth Century: Growth and Decline. Bondgenotenlaan : Peeters, 1998. 220 p.
863. Saliou C. Les lois des bâtiments: voisinage et habitat urbain dans l'empire romain. Recherches sur les rapports entre le droit et la construction privée, du siècle d'Auguste au siècle de Justinien. Beyrouth : IFAPO, 1994. 340 p.
864. Saliou C. The The Byzantine House (400–912): Rules and Representations // Material Culture and Well - Being in Byzantium (400–1453) / Ed. by M. Grünbart, E. Kislenger, A. Muthesius, D. Ch. Stathakopoulos. Wien, 2007. P. 199–206.
865. Sánchez J. Carthago Spartaria, una ciudad hispana bajo el dominio de los milites romani // Recópolis y la ciudad en la época visigoda. Alcalá de Henares, 2008. P. 338–362.
866. Saradi H. G. The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality (Society of Messenian Archeological Studies). Perpina Publications. Athens : Society of Messenian Archeological Studies, 2006. 543 p.
867. Scarborough J. Roman Medicine. London; Ithaca; New York : Thames and Hudson, and Cornell University Press, 1969. 254 p.
868. Schoch W. Die öffentliche Getreideversorgung in Basel im Spätmittelalter // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1996. № 34. S. 48–67.
869. Schweizer J. Baukörper und Raum in tetrarchischer und konstantinischer Zeit. Der Aussenaspekt der weströmischen Architektur im 4. Jahrhundert. Bernua : Peter Lang, 2005. 276 s.
870. Scully T. Studies in Medieval Food // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1988. № 13. S. 6–7.
871. Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire / Ed. by K. Dark. Oxford : Oxbow Books, 2004. 132 p.
872. Segni L. Di. The Involvement of Local, Municipal and Provincial Authorities in Urban Building in Late Antique Palestine and Arabia // Journal of Roman Archaeology. Cambridge, 1995. № 14. P. 23–317.

873. Simon E. Early Byzantine Housing // Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire / Ed. by K. Dark. Oxford: Oxbow Books, 2004. P. 37–52.
874. Simon E. Middle Class Houses in Late Antiquity // Social and Political Life in Late Antiquity / Ed. by W. Bowden. Leideiden. Boston : Brill, 2006. P. 417–441.
875. Sirks A. J. B. The Theodosian Code: A Study. Friedrichsdorf : Books on Demand GmbH, 2007. 278 p.
876. Skalec A. Privat Buildings and Their Juridical Context in the Byzantine Near East // Revista da Faculdade de Direito, Universidade de São Paulo. São Paulo, 2011. Vol. 106/107. P. 67–87.
877. Smedley J. Trade in Cherson, 6th—10th centuries // Actes du XV-e Congres Intern, d'etudes Byzantines. Athens, 1980. T. 4 : Histoire Communications. P. 291–297.
878. Sofianos D. Z. Metéora // Holy Monastery of Transfiguration. Salonika, Meteora : Itinerary Sofianos, 1991. 167 p.
879. Sonderegger S. Ernährung im Heiliggeist Spital St. Gallen // Medium Aevum Quotidianum. Krems, 1996. № 34. S. 9–24.
880. Starr J. The Jews in the Byzantine empire 641-1204 // Byzantinisch-neugriechischen Jahrbücher. Athens , 1939. P. 29-30.
881. Stathakopoulos D. Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics. Ashgate : Routledge, 2004. 432 p.
882. Stein G. Medieval Pastoral Production Systems at Gritille // Redford S. The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey. Archaeological Institute of America Monographs. Boston, 1998. P. 181–209.
883. Stothers R. B. Mystery Cloud of AD 536 // Nature. 26 January 1984 URL : <http://www.nature.com/nature/journal/v307/n5949/abs/307344a0.html> (Дата доступа: 21.05.2015).

884. Sutter P. Die Ernährung der Leprösen des St. Galler Siechenhauses Linsebühl im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1996. № 34. S. 25–47.
885. Temkin O. Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism // *DOP*. Washington, 1962. Vol. 16. P. 97–115.
886. The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy // *Three Byzantine Military Treatises / Text, Translation and Notes by G. T. Dennis*. Washington : Hardcover, 1985. P. 1–136.
887. The Byzantine City and the Archaeology of the Third Millennium // *23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22–27 August 2016)*. Program. Belgrade, 2016. P. 19–20.
888. The Oxford History of Byzantium / Ed. by C. Mango. Oxford; New York: Oxford Univ. Press, 2002. 334 p.
889. Toohey M. Climatic and Societal Impacts of a Volcanic Double Event at the Dawn of the Middle Ages / M. Toohey, K. Krüger, M. Sigl, F. Stordal, H. Svensen // *Climatic Change*. February 2016. URL : <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10584-016-1648-7> (Дата доступа: 30.05.2016).
890. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. Standford, California: Standford Univ. Press, 1997. 1019 p.
891. Tu'rkog'lu I. Byzantine Houses in Western Anatolia: An Architectural Approach // *Al-Masa'iq*. Istanbul, 2004. Vol. 16. March. P. 93–130.
892. Tydeman W. The Theatre in the Middle Ages. Cambridge : Cambridge University Press, 1979. 1576 p.
893. Typikon Isaakiou Alexiou Komnenou tes mones Theotokou tes. Kosmosoteiras / Ed. G. K. Papazoglou. Komotene, 1994. 227 s.
894. Veikou M. Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh - Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece. Boston :Brill, 2012. 900 p.
895. Verdon J. Boire au Moyen Âge. Paris : Perrin, 2002. 313 p.

896. Verdon J. La femme au Moyen Âge. Paris : Editions J. P. Gisserot, 1999. 125 p.
897. Verdon J. La vie quotidienne de la femme en France au bas Moyen Âge // *Medium Aevum Quotidianum*. Krems, 1984. № 4. P. 37–41.
898. Verdon J. La vie quotidienne de la femme en France au bas Moyen Âge // *Frau und spätmittelalterlicher Alltag: Intern. Kongr. Krems an der Donau*, Wien : Österr. Akad. der Wiss., 1986. S. 325–385.
899. Vie de Theodore de Sykeon / Ed. A.-J. Festugière. Bruxelles : Soc. des Bollandistes, 1970. 315 p.
900. Vita Sti Eligii // *Patrologiae cursus completus. Patrologiae latina*. 1851. T 87. URL : <http://patristica.net/latina/> (Дата доступа: 30.05.2017).
901. Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athanitae / Ed. J. Noret. Turnhout: Brepols, 1982. 151 p.
902. Vroom J. The Changing Dining Habits at Christ's Table // *Eat, Drink and be Merry (Luke 12:19): Food and Wine in Byzantium*. Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications, 13. Ashgate, 2007. P. 192–220.
903. Πούχνης Β. Το Βυζαντινό θέατρο // *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία*. Athen, 1984. Σ. 13–94.
904. Gerkan A. Das Theater von Priene. München; Berlin; Leipzig : F. Schmidt, 1921. 132 S.
905. Mansel M. Side. 1947-1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları. Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978. 347 p.
906. Peschlow U. The Churches of Nicea // *Iznik Throughout History*. Istanbul, 2004. P. 18–201.
907. Τραυλός Ι. Η παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου // *Αρχαιολογική. Ἑφημερίς*, 1953. Σ. 2–42.
908. Wiegand T., Schrader H. Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895–1898. Berlin, 1904. S. 478–479. URL :

<https://archive.org/details/prieneergebnisse00wieg> (Дата доступу: 30.05.2016).

909. Curcic S. Houses in the Byzantine World // Papanikola-Bakirtzi D. Everyday Life in Byzantium. Athens : Hellenic Ministry of Culture, 2002. P. 38–228.
910. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. М. : Аквилон, 2014. 576 с.
911. Медведев И. П. Историческая экология и византийский город: к постановке проблемы // Античный и средневековый город. VII науч. Сюзюмовские чтения. Екатеринбург, 1994. С. 13–14.
912. Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVIII // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп) / МИА. М. : АН СССР, 1953. № 34. С. 160–236.
913. Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XXI ст.): бібліогр. покажч. / уклад., вступ ст. М. Є. Домановська, А. М. Домановський; бібліогр. ред. С. Р. Марченко. Харків: Майдан, 2017. 158 с.
914. Parkhomenko M. To the issue of time and reasons of the theater of Chersonessus decadence // Res Historica. Czasopismo Instytutu historii UMCS. Nr 43. Roc 2017. Lublin, 2017. P. 11 - 26.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ 2.

Рис. 1. План-схема херсонеського городища (за А. Л. Якобсоном, І. А. Антоною, А. І. Романчук, Л. А. Голофаст, С. Г. Рижовим, В. В. Хапасвим). Наводиться за виданням: [668, с. 1].

Рис. 2. Ситуаційний план сакральних будівель на місці античного театру. I – лівий парод театру; IV – храм 1958 р.; V – будинок VIII-X ст.; VI – храм № 19. (за О. І. Домбровским). Наводиться за виданням: [181, с. 38].

Рис. 3. План розкопаної частини ранньосередньовічної лазні в Цитаделі (за С. Б. Сорочаном). Наводиться за виданням: [538, с. 198].

Рис. 4. План лазні в IX кварталі поруч з Північної базилікою після розкопок 1893 р. (за С. Б. Сорочаном). Наводиться за виданням: [538, с. 204].

Рис. 5. План середньовічної лазні в кварталі III. Розкопки М. І. Золотарьова. Наводиться за виданням: [538, с. 207].

Рис. 6. Первісний план монументального архітектурного комплексу поруч з 13 куртиною і Південними воротами. (за К. К. Косцюшко-Валюжнічем). Наводиться за археологічним звітом: [314, л. 10].

Рис. 1.

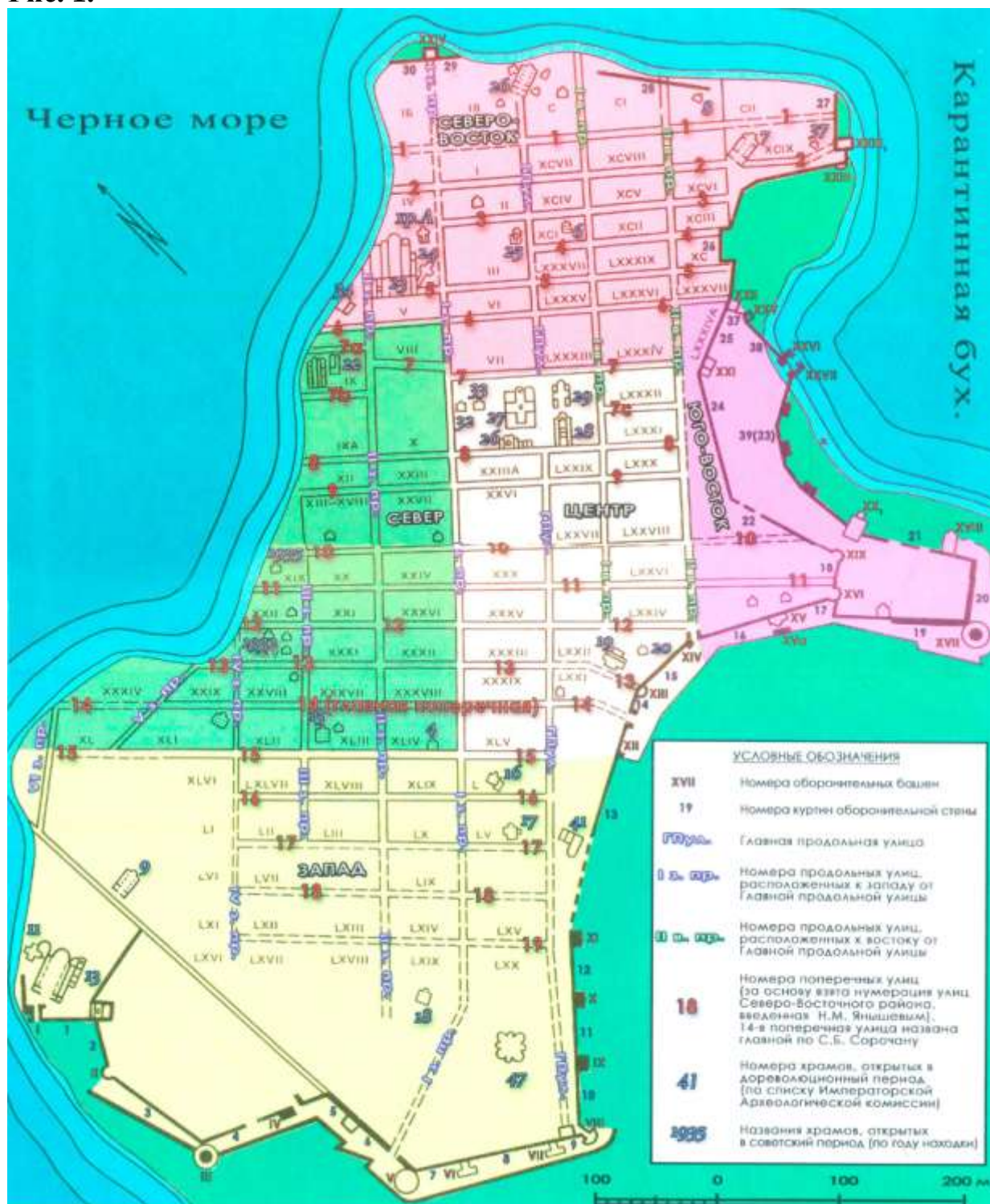

Рис 2.

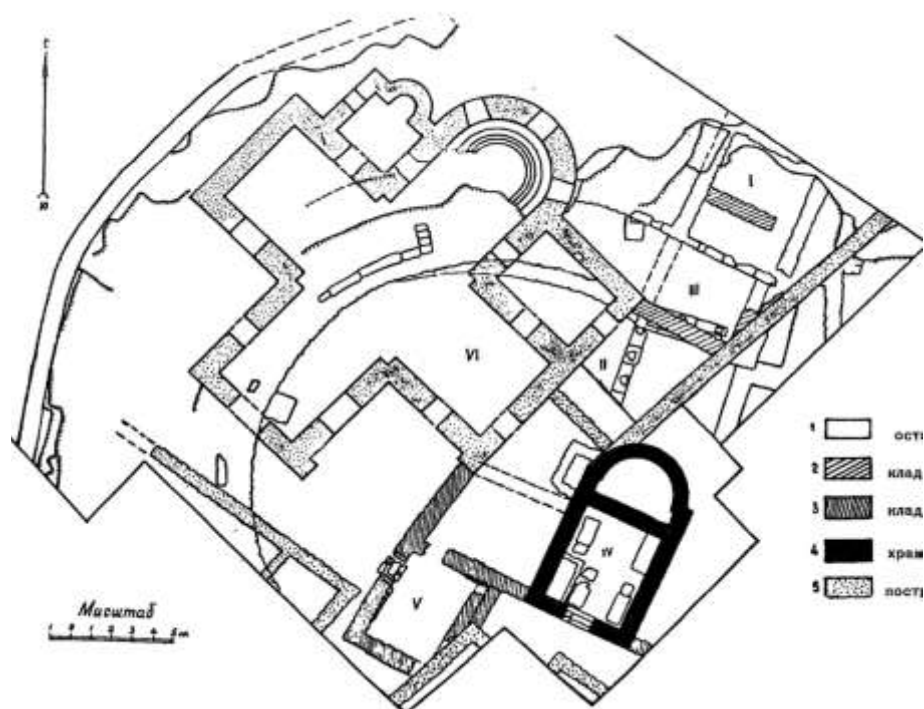

Рис. 3.

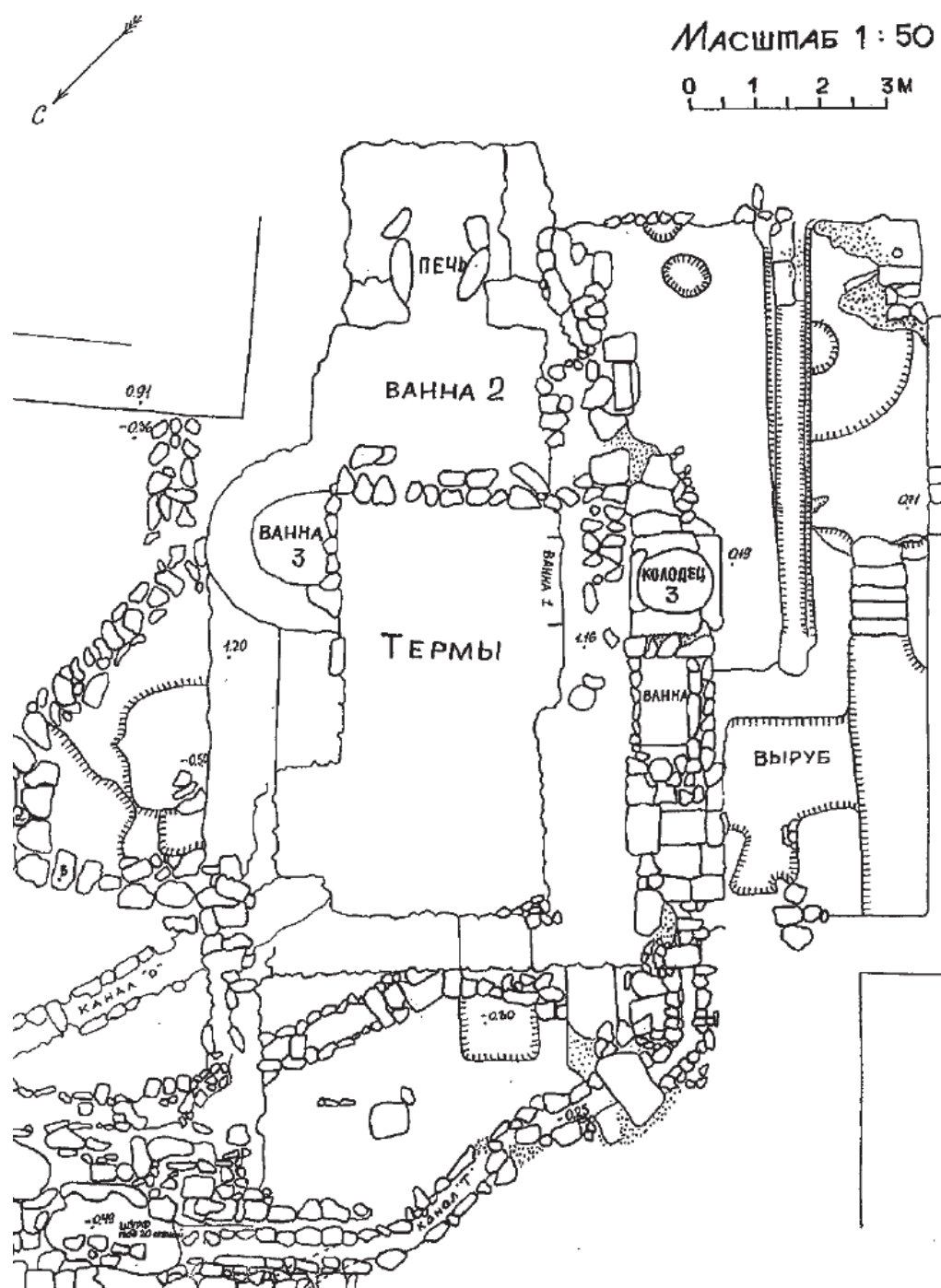

Рис. 4.

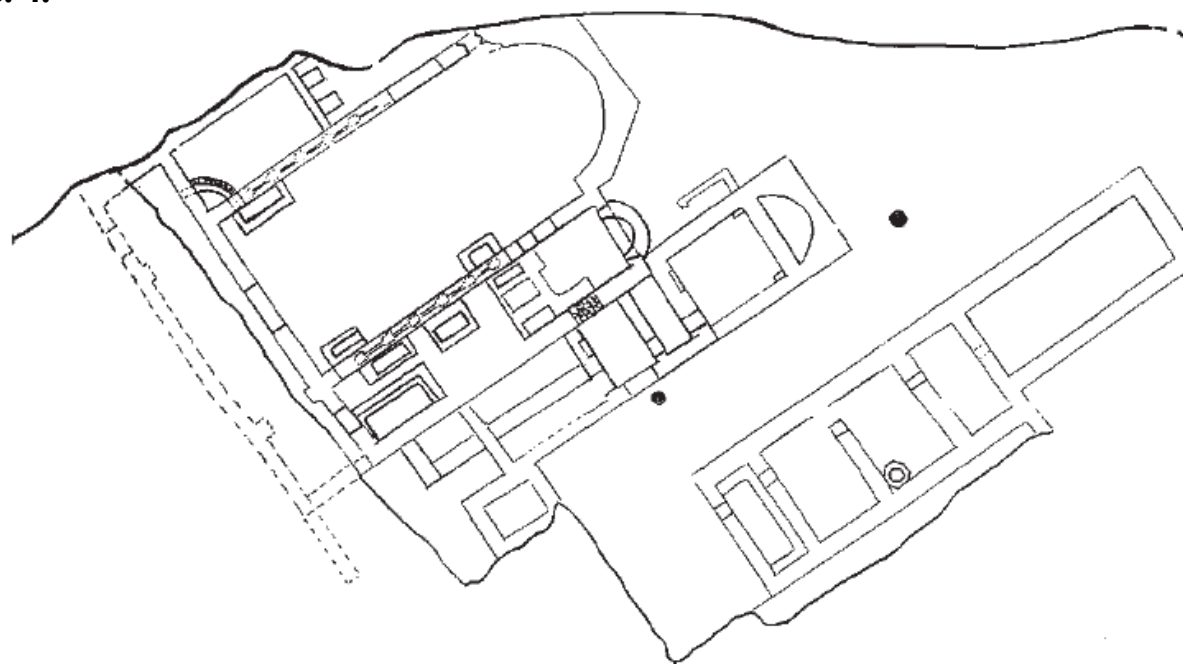
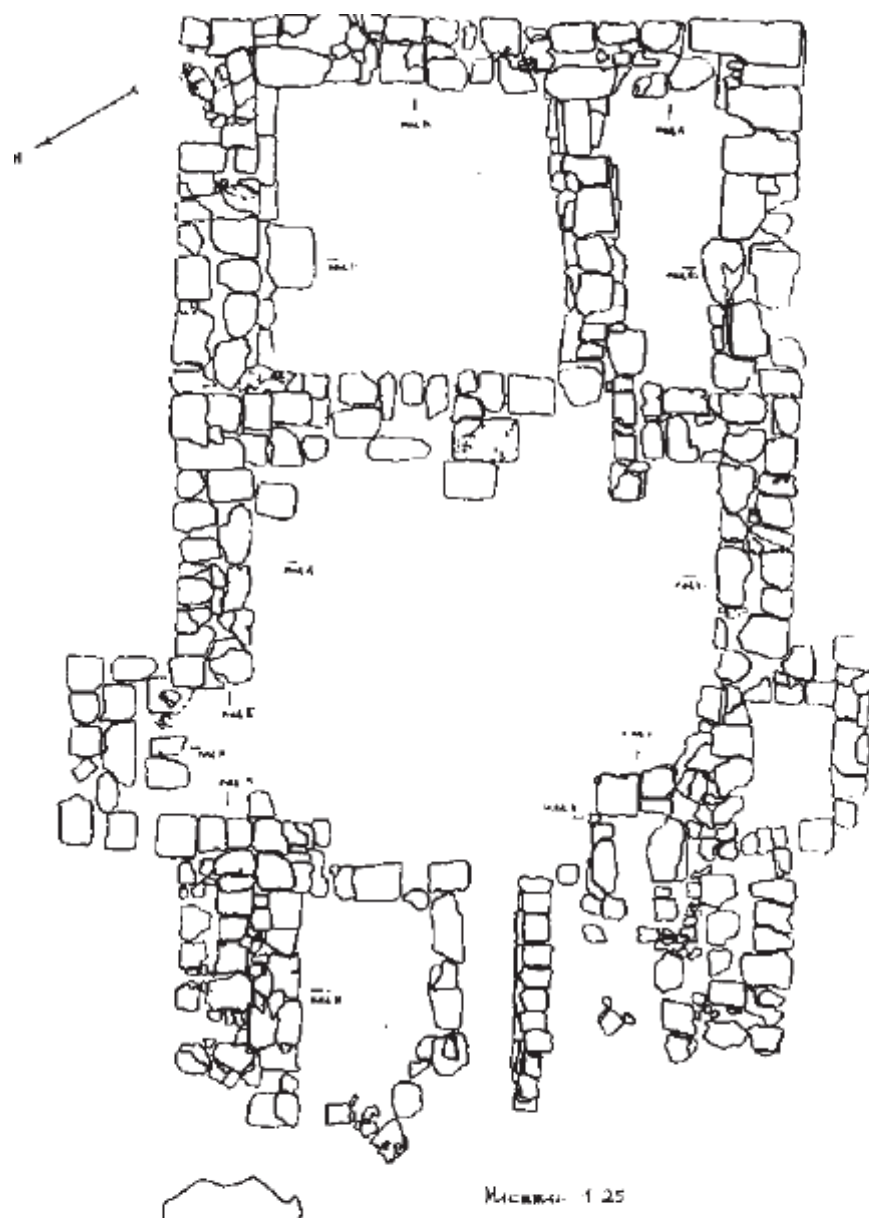

Рис. 5.

ДОДАТОК Б. ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ 3.

Рис. 1. Археологічні залишки житлових будинків Херсона ранньосередньовічної доби на карті Херсонеса - Херсона (Карта з умовними позначками автора).

Рис. 2. План XVIII кварталу (Розкопки Г.Д. Белова) з умовними позначками автора. Наводиться за виданням: [912, с. 203].

Рис. 3. 3D реконструкція середньовічної садиби на розі другої поздовжньої і п'ятнадцятої поперечної вулиць Херсонеса засобами SketchUp 8 Pro (Реконструкція автора).

Рис. 1.

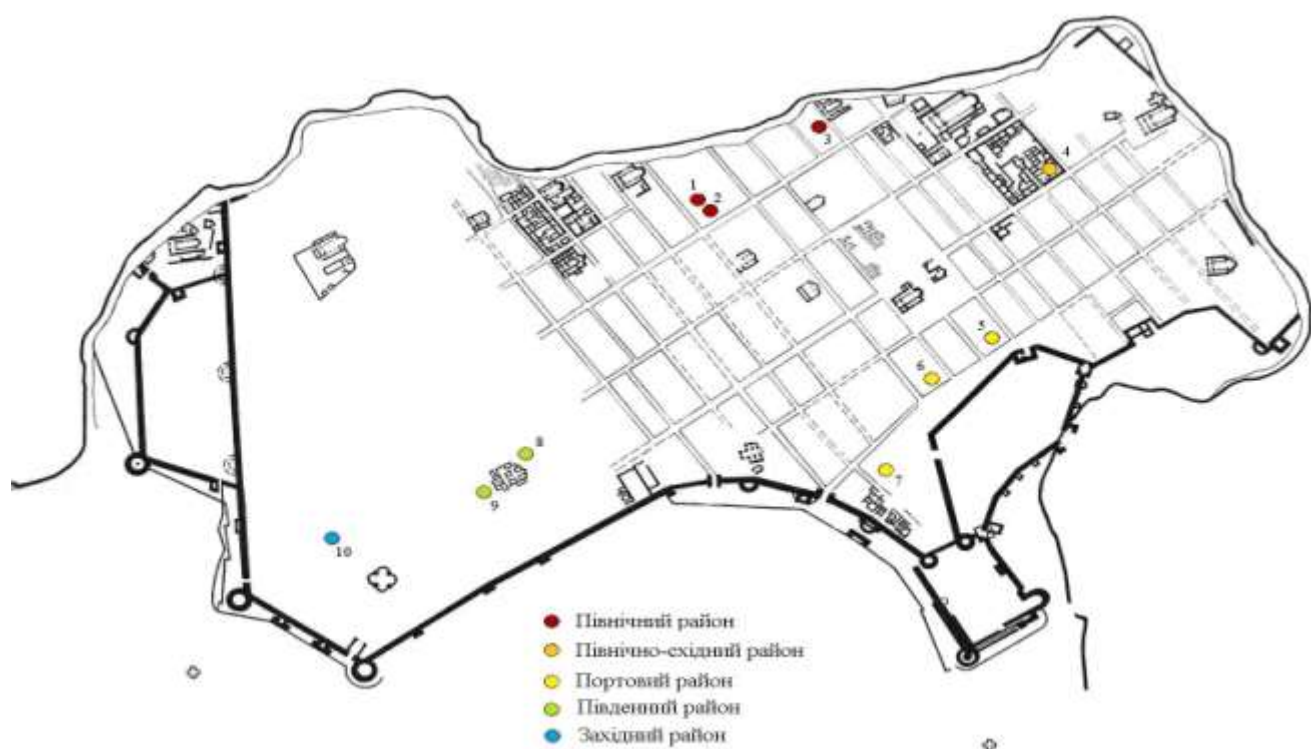

Рис. 2.

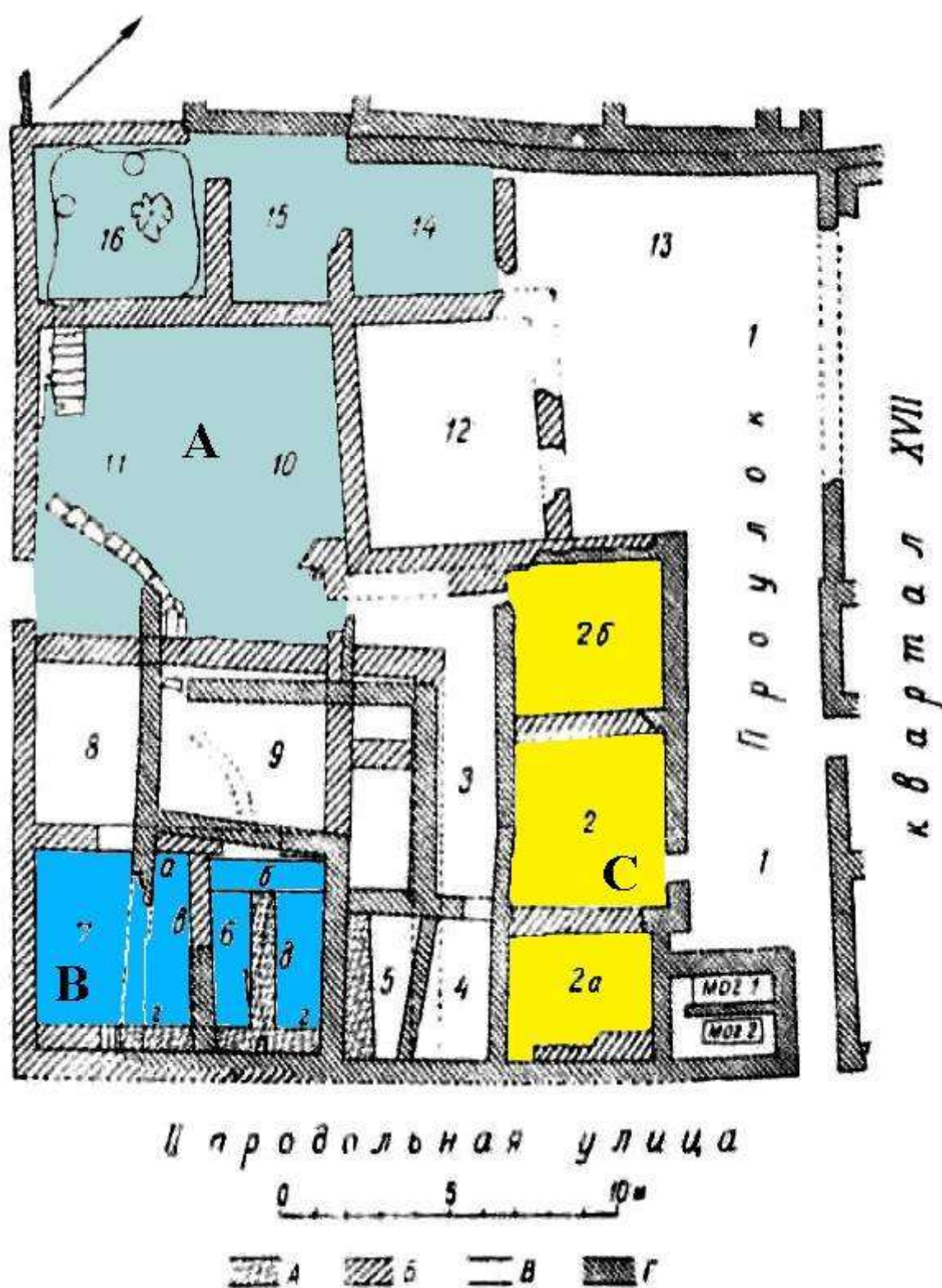

Рис. 3.

ДОДАТОК В. ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ 4.

Рис. 1. Реконструкція синагоги за С. В. Ушаковим. 1.будівельні залишки IV – V вв. на участці «Базиліки 1935 р.»; 2. схематичний план пізньоантичної синагоги; «Храм І» після перебудови пізньоантичної синагоги. Наводиться за виданням: [205, с. 253].

Рис. 2. План фундаменту синагоги відкритої під «Базилікою 1935 р.» (за І. А. Завадською). Наводиться за виданням: [224, с. 95].

Рис. 3. Елементи розпису херсонеських склепів. Наводиться за виданням: [250, с. 299-390].

Рис. 3. 1. Зображення у склепі № 511/1894 р.

Рис. 3. 2. Зображення у склепі № 2114/1853 р.

Рис. 3. 3. Зображення у склепі «на землі Н. І. Тура»

Рис. 3. 4. Зображення у склепі № 2/2008.

Рис. 4. Графічна реконструкція елементів костюма городян середньовічного Херсона. За матеріалами кімітірія «базиліки на пагорбі»: [82-85].

Рис. 5. Комп'ютерна модель розташування елементів костюма городян середньовічного Херсона. За матеріалами кімітірія «базиліки на пагорбі»: [82-85].

Рис. 1.

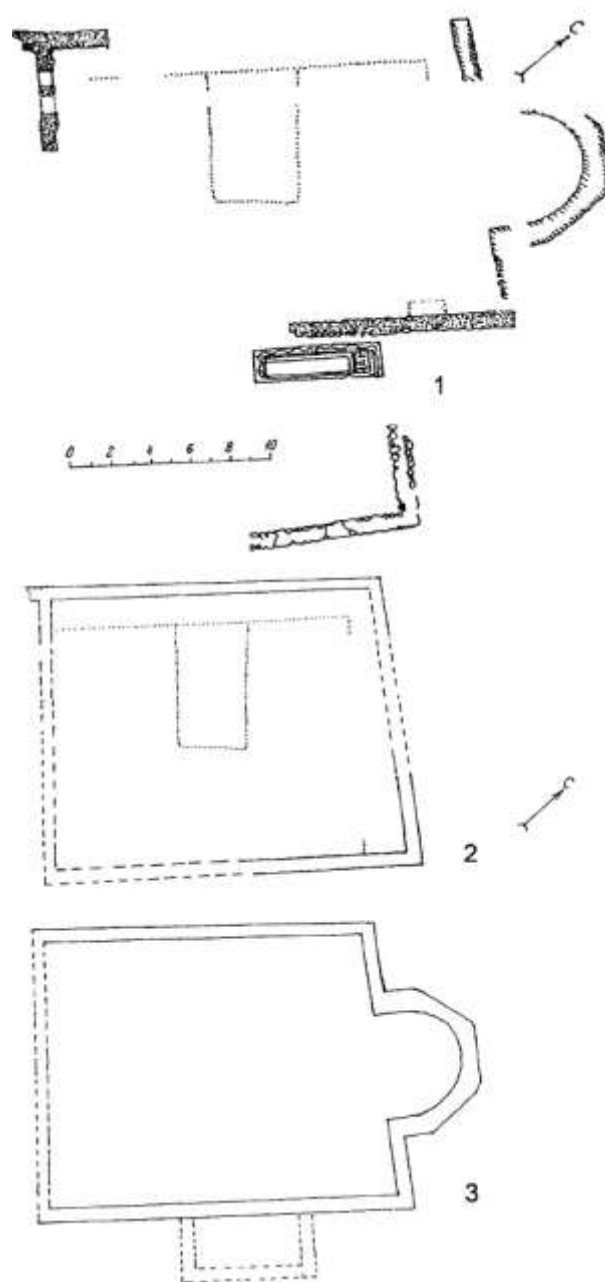

Рис. 2.

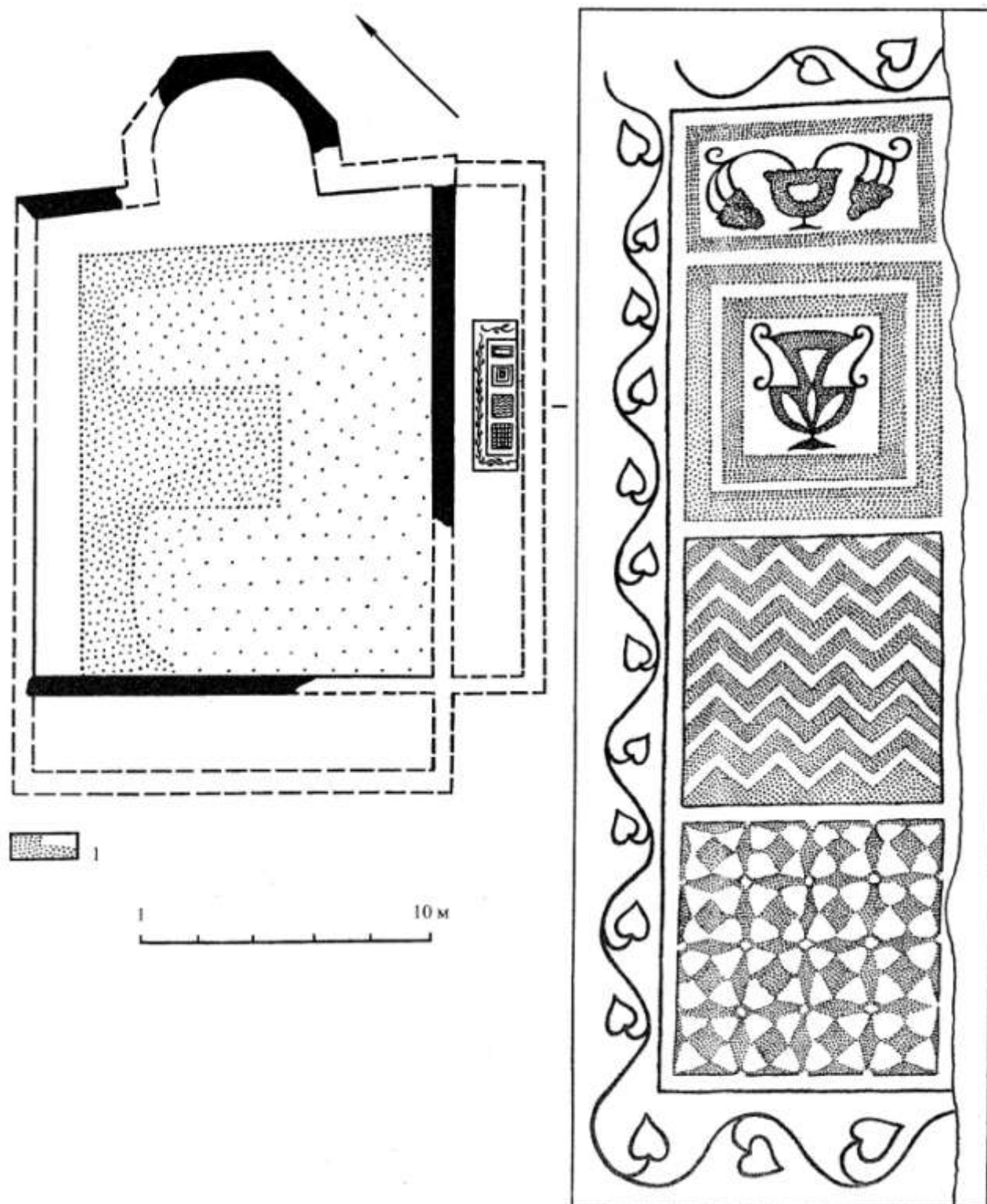

Рис. 3.

Рис. 3. 1.

Рис. 3. 2.

а.

б.

в.

Рис. 3. 2.

Рис. 3. 3.

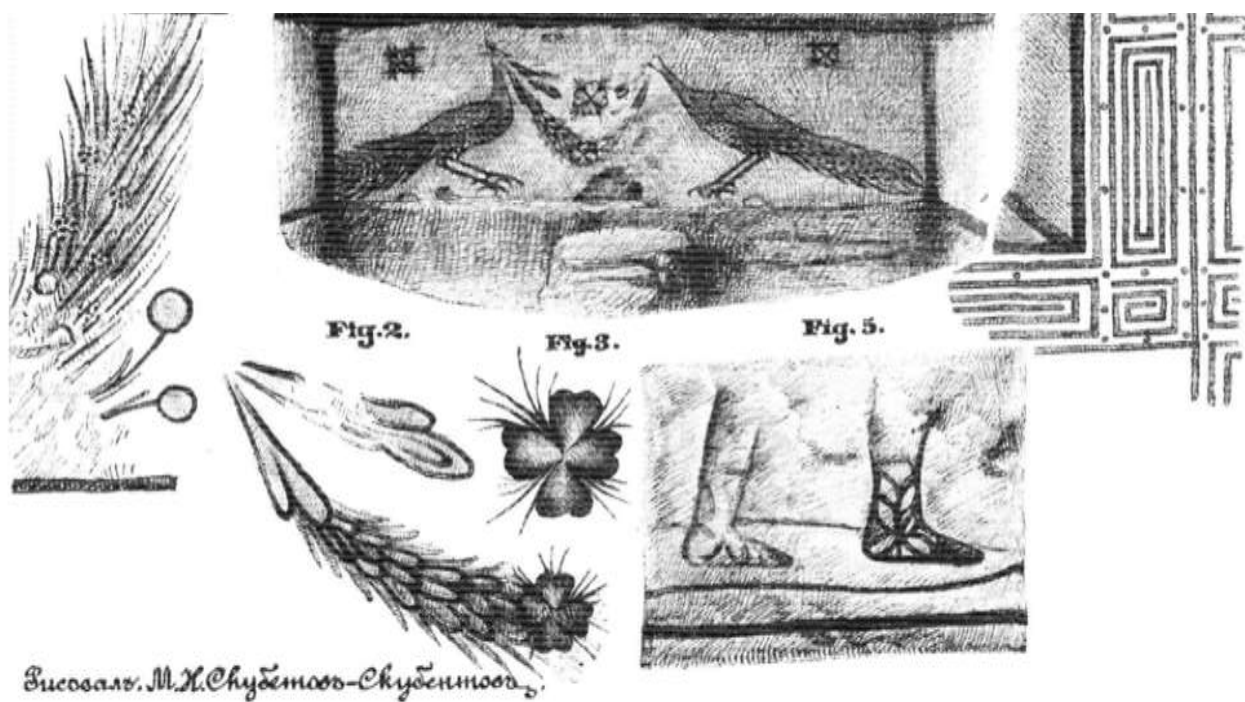
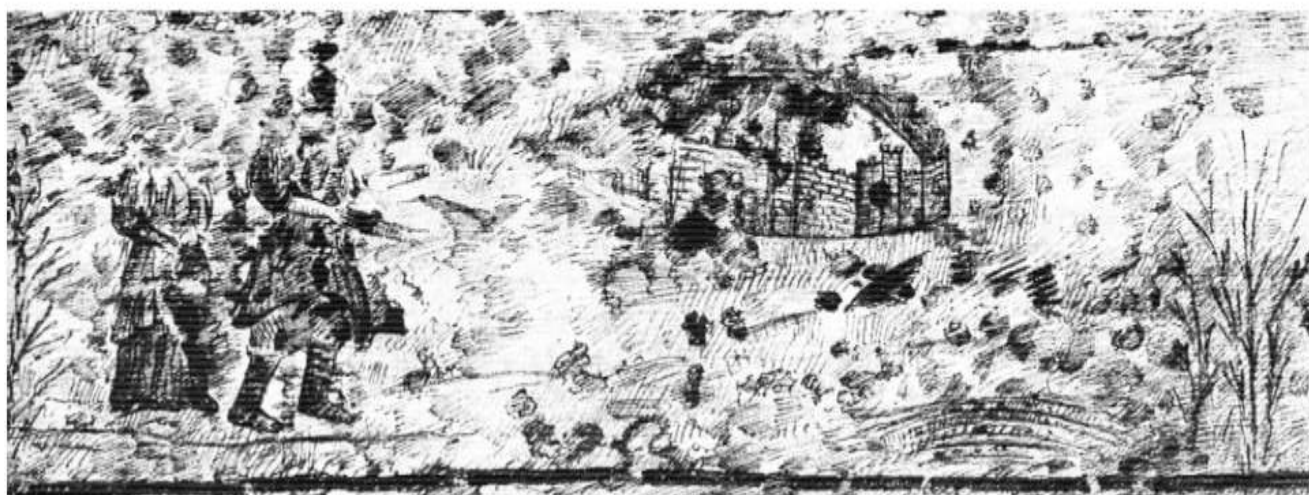

Рис. 3. 4.

а

б

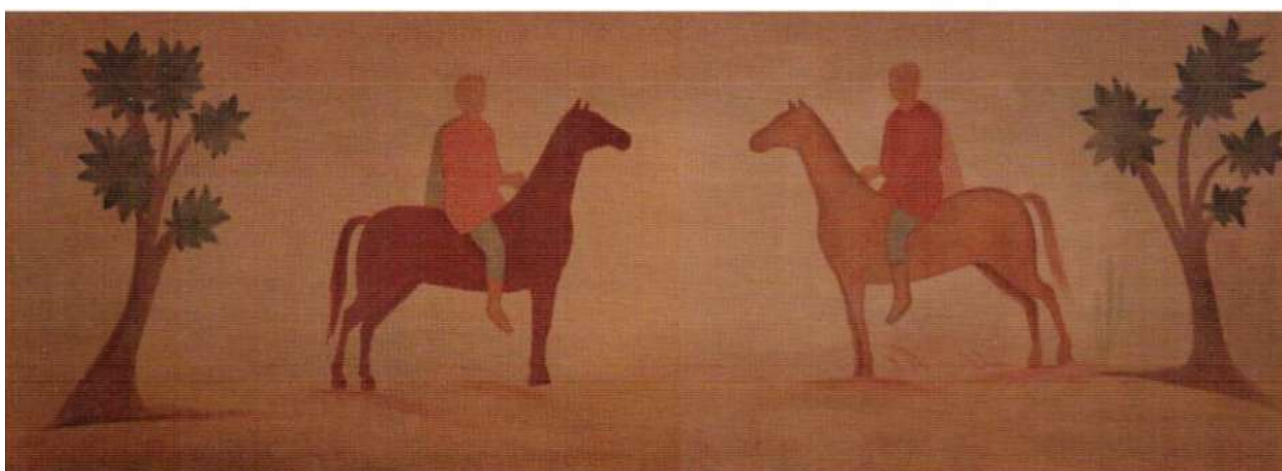

Рис. 3. 4.

Рис. 4.

Могила, №

Інвентар

75

79

80

82

105

101

102

146

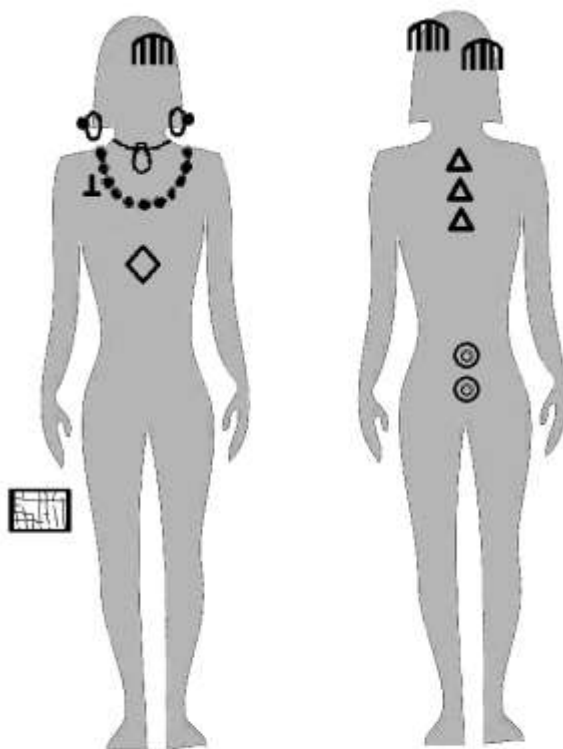
149

Умовні позначки:

	наволосник		підвіска		намистина
	сережки		намисто		скляна намистина
	скроневі кільця		гудзик		каблучка
	фібула		мідний гудзик		залізний гудзик
	залізна пряжка		бубенчиковий гудзик		бронзовий гудзик
	браслет		бронзовий натільний хрестик		бронзова голка
					тканина

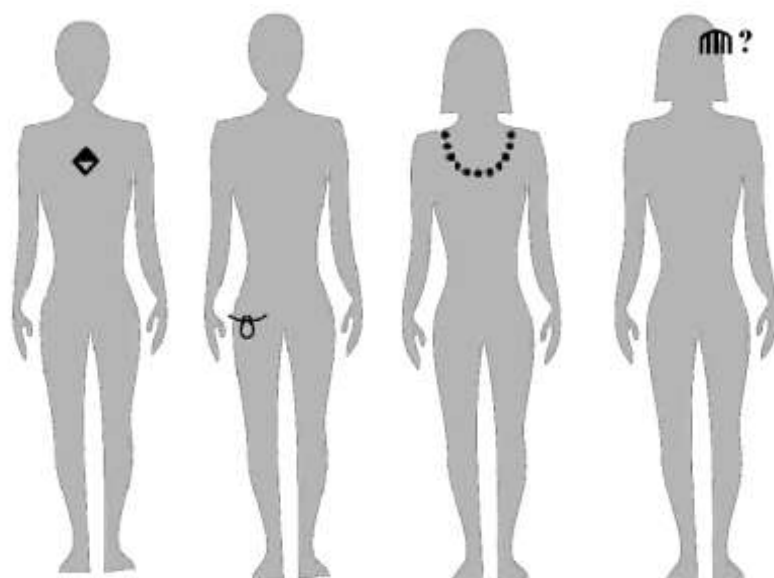
Рис. 5.

м.75

Умовні позначення:

	наволосник		підвіска		намистина
	сережки		намисто		скляна намистина
	скроневі кільця				каблучка
	фібула		гудзик		мідний гудзик
	залізна пряжка		бубенчиковий гудзик		залізний гудзик
	браслет		костяний гудзик		бронзовий гудзик
	бронзовий натільний хрестик		бронзова голка		тканина

м. 79

м. 80

м. 82

м. 105

наволосник

підвіска

намистина

сережки

намисто

скляна намистина

скроневі кільця

каблучка

фібула

гудзик

мідний гудзик

залізна пряжка

бубенчиковий гудзик

залізний гудзик

браслет

костяний гудзик

бронзовий гудзик

бронзовий натільний хрестик

бронзова голка

тканина

ДОДАТОК Г.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

Статті у фахових виданнях України:

- 1 Пархоменко М.В. О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV–IX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 12. Харків, 2008. С. 43–56.
- 2 Пархоменко М.В., Домановський А.М. Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. К., 2008. № 2. С. 115–121. (Особистий внесок здобувача: здійснено огляд сучасної візантиністика в Харківському університеті).
- 3 Пархоменко М.В. Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 939. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 6–11.
- 4 Пархоменко М.В. О медицине в византийском Херсонесе - Херсоне // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер.: «Історія». Вип. 44. С. 40-52.
- 5 Пархоменко М.В. Письма Папы Мартина I как источник о рационале питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1087. Сер.: Історія. Вип. 47. С. 69–81.

Публікації у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

- 6 Пархоменко М.В. Одяг городян ранньсередньовічного Херсонесу-Херсону в контексті візантійської традиції // Історія та географія. Збірник наукових праць. Харків, 2017. № 54. С. 103-109. (Index Copernicus)

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

- 7 Parkhomenko M. To the issue of time and reasons of the theater of Chersonessus decadence // Res Historica. Czasopismo Instytutu historii UMCS. Nr. 43. Roc. 2017. Lublin, 2017. P. 11 - 26. (Index Copernicus)
- 8 Пархоменко М.В. «Варвари чи ромеї». До питання про роль варварського компоненту в етнічному складі населення ранньовізантійського Херсонеса-Херсона // Дриновський збірник. Софія – Харків, 2017. Т. 10. С. 175-180.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

- 9 Пархоменко М. Место чина христианского погребения в повседневной жизни раннесредневекового Херсонеса // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої перемоги. Вип. 3. Ч. 1. Гуманітарні науки. К., 2005. С. 117–118.
- 10 Пархоменко М. Погребальний обряд раннесредневекового Херсонеса // Иресиона. Античный мир и его наследие. Белгород, 2006. Вып. 3: Материалы III Междунар. науч. семинара к 130-летию Белгородского государственного университета и к 20-летию кафедры всеобщей истории БелГУ. С. 69–74.
- 11 Пархоменко М. Жилой дом раннесредневекового Херсонеса // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної

конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р.) / Інститут археології НАН України. Чернігів, 2006. С. 127–129.

- 12 Пархоменко М. В. О влиянии христианства на повседневную жизнь Херсонеса V-X // Место религии в истории общества. Материалы круглого стола молодых ученых (9 дек. 2004 г.). Харьков, 2006. С. 15–25.
- 13 Пархоменко М. О неканонической деятельности христианской общины в византийском Херсонесе // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної конференції молодих вчених 29 квітня 2007 р. Харків, 2007. С. 215–217.
- 14 Пархоменко М. О неканонических жертвоприношениях раннесредневекового Херсонеса // Мир Византии : Материалы Международного науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт. 2006 г.). Белгород, 2007. С. 150–156.
- 15 Пархоменко М. В. О медицинских инструментах в средневековом Херсоне // Классическая и византийская традиция, 2009: Материалы III Международного науч. семинара / Белгород. гос. ун-т. Белгород, 2009. С. 163–167.
- 16 Пархоменко М. В. Одежда жителей византийского Херсона // Кондаковские чтения, III : Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь : Материалы III Международной науч. конференции, г. Белгород, 8–9 окт. 2010 г. Белгород, 2010. С. 138–146.
- 17 Пархоменко М. В. К вопросу о локализации больницы в византийском Херсоне // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной науч. конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков, 2010. С. 89–90.
- 18 Пархоменко М. К вопросу о медицине в византийском Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 265–267.
- 19 Пархоменко М. К вопросу о качестве жизни византийских горожан: постановка проблемы (на примере Херсонеса / Херсона) // Історичні

регіони України: минуле та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. 28–29 листопада 2013 р. Харків, 2013. С. 58–62.

- 20 Пархоменко М. В. Варвари чи ромеї ? До питання про етнічний склад населення кримського Херсонесу-Херсону за доби середньовіччя // Крим в історії України. II Міжнародна наукова конференція. 08 жовтня 2015 р. К., 2015. С. 23–24.
- 21 Пархоменко М. В. Представление ромеев о расположении идеального дома в Византии // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков ООО НТМТ, 2015. С. 135–139.
- 22 Пархоменко М. В. О раннесредневековой жилой застройке в северо-восточном и северном районах Херсонеса-Херсона // Стародавнє Причорномор'я / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова та ін. Вип. 11: Матеріали XI Читаннь пам'яті проф. П. Й. Каришковського та міжнар. конф., Одеса, 11–13 берез. 2016 р. Одеса, 2016. С. 420–426.
- 23 Пархоменко М. В. К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса-Херсона // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Междунаро. науч. конф., посвященной 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.). Харьков, 2016. С. 62–63.
- 24 Parhomenko M. Barbarians or Romaioi?: Notes on the Ethnic Identity of the Inhabitans of Byzantine Chersonesus, 4–10 Centuries // Leeds International Medieval Congress. 03–06 July 2017. London, 2017. P. 16–17.

Статті, що додатково висвітлюють зміст дисертації:

- 25 Пархоменко М. В. Медицина в византийском Херсоне // Медицина в художніх образах: статті / Донец. нац. мед. ун-т ім. Горького. Донецьк, 2011. Вип. 8–9. С. 257–268.
- 26 Пархоменко М. В., Хричов С. О., Шуліченко А. Д. Візантія стає ближчою, або Що під мантиєю у «Василевса»? // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006. Сер.:

Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.

Вип. 15. С. 151–154. (Особистий внесок здобувача: здійснений історіографічний огляд).

- 27 Пархоменко М., Ткаченко О. Об'єднані Візантією в книгарні «Є» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 15. С. 263–268. (Особистий внесок здобувача: здійснений історіографічний огляд).
- 28 Пархоменко М. В. Идеальная среда обитания по-византийски: стандарты городской экологии ромеев // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Гл. ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 3. Харьков : Майдан, 2015. С. 174–190.